

અખાકૃત કાવ્યો

ભાગ ૧

પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૦૩૬

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અખાત્રુલ્લ ૩૧૮૨૧૧ - ૧

વિષય ૨ - : ૧

મજસુદાર મણિશંકર જડાશંકર કીકાળી અંથમાળા નં. ૭

અખાકૃત કાવ્યો.

ભાગ ૧.

સંપાદક,

દિ. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, બી. એ.,
અમદાવાદ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયો.

આવૃત્તિ પહેલી
સંવત ૧૯૮૭

પ્રત ૧૫૦૦
સને ૧૯૩૧

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૬૦૩૬

અમદાવાદ—ધી “ ડાયમંડ ન્યુબિલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

કાકીઆવાડના તત્ત્વજ્ઞાની મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સાર જુનાગઢમાં એક સ્મારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં ભરાયેલા રૂ. ૨૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૮૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની સાડા ત્રણ ટકાની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા; વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી ભાષાન્તરરૂપે અથવા અસલ ગ્રંથો, તેમજ ઈંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લૉજિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખાવવાનો ઉદ્દેશ છે. તે અન્વયે આજમુધીમાં સદરહુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેના પુસ્તકો રચાવી, “મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળા” તરીકે ગુ. વ. સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

૧. દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા	૦—૩—૦
૨. પાતંજલ યોગદર્શન	૨—૦—૦
૩. શ્રી અલ્લસૂત્ર શાંકર ભાષ્યાનુવાદ, પ્રથમ ભાગ	૫—૦—૦
૪. ” ” દ્વિતીય ભાગ	૫—૦—૦
૫. યૂરોપમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય	૦—૧૨—૦
૬. એરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર	૦—૧૨—૦
૭. અખાકૃત કાવ્યો, ભાગ. ૧	૧—૦—૦

અમદાવાદ.

તા. ૨૦-૪-૧૯૩૧

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

આસિ. મેકેટરી.

પ્રસ્તાવના.

અખાનાં કાવ્યોને લગતું સાહિત્ય નીચે પ્રમાણે આજસુધીમાં ઉપલબ્ધ થયું છે.

(અ) મુદ્રિત સાહિત્ય

- ૧ અખાજીના છાપા—અમદાવાદ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા. ઇ. સ. ૧૮૫૨. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં આ ગ્રંથ છે.
- ૨ જૂનાં કાવ્યદોહન તથા બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં આવેલાં છૂટક કાવ્યો વિભાગ ૧ થી ૮
- ૩ અખાની વાણી—કવિ હીરાચંદ કાનજીની બાળબોધ ત્રિપિમાં. ઇ. સ. ૧૮૬૪, સંવત્ ૧૯૨૦
- ૪ અખાની વાણી—ઓરીએન્ટલ છાપખાનાના માલીકે પ્રસિદ્ધ કરેલી. ઇ. સ. ૧૮૮૪, સંવત ૧૯૪૧
- ૫ અખાની વાણી—મણિલાલ મદામુખરામની કંપની-મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૮૯૪, સંવત્ ૧૯૫૦
- ૬ અખાની વાણી, અને ગંગવિનોદ—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે; અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૦૪, સંવત્ ૧૯૬૦
- ૭ અખાની વાણી—વિવિધ ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી. પુસ્તક ૫૧ તથા ૫૨.
- ૮ અખાની વાણી—ભિક્ષુ અખંડાનંદ સરતું સાહિત્ય

	ઇ. સ.	સંવત્
પ્રથમાવૃત્તિ	૧૯૧૪	૧૯૭૧
- ૯ અખાની વાણી તથા — „ દ્વિતીયાવૃત્તિ ઇ. સ. સંવત્

મનહર પદ	૧૯૨૪	૧૯૮૧
---------	------	------

(બ) લેખી પ્રતો.

- ૧ લેખી ગ્રંથોત્તો ગુટકો. નં. ૧. રા. હીરાલાલ ત્રિલુપતદાસ પારેખે

મેળવેલો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં છે; જેમાં અખાના અખેગીતા, અને ચિત્તવિચાર-એ બે ગ્રંથો સમાયેલા છે. તેમાં નરસિંહ મહેતાનાં ૨૮ પદો, ધીરાનો સુરતીબાઈનો વિવાહ, સુંદરદાસ તથા પ્રીતમદાસનાં ચિતા-મણિ, રામાનંદની આરતિ, કળીરનું પદ, તથા કૃષ્ણજી મહારાજનાં પદો, તથા કોઈ અજ્ઞાત કવિની તિથિઓ આ ગુટકામાં છે.

૨. લેખી ગ્રંથોનો ગુટકો નં. ૨. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ તરફથી મેળવાયેલો, તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં છે. તેમાં અખાની અખેગીતા, તથા પંચીક-રણુ છે. તે ઉપરાંત અજ્ઞાત લેખકની વિચારમાળા, (આઠ “વિશ્રામ”વાળી,) કૃષ્ણજી મહારાજનાં ૧૮૯ પદો, તથા ગોપાળનાં વિષ્ણુપદો તે ગુટકામાં છે.

૩. લેખી ગ્રંથોનો ચોપડો નં. ૩. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હસ્તલિખિત ગ્રંથ સંગ્રહમાંથી નં. ૭૪૦ આ ચોપડાના પૂર્વાર્ધમાં અખાનાં ૭૮ પદો, અલ્લવીલા, “વસ્તુ તો મદોદિત જાણીએ”—એ પદ, “આપે ન આવે ત્યાં ઉદ્ધારી”—એ પદ, અખાજના વાર, “આપે સો ગેળી અવાજ”—એ પદ, અખાજના કક્કા, અખાજના મહિના, પંચીકરણુ, અખાજનાં છપ્પા (પંકી “વિશ્રામ” અંગ માત્ર છે), અખાકૃત સાખી, અખેગીતા, “લટ પડત નવેદી વૈભવ ગર્વ કરે તે ઘેઝા”—એ પદ, “અનુભવીઓ ઘેર લેને પુરણુપદ નિજધામ”—એ પદ, અને બે અજ્ઞાત કવિનાં રામનિહાળો અને મંશય ટાળો; આ ગોકુળ માંહેલી ગોપિકા લલે સરજી ભગવાન-એ બે પદો મંગ્રહિત થયાં છે. આ ચોપડાના ઉત્તરાર્ધમાં બીજા લેખકોના ૧૭ ગ્રંથો છે, અને તેનો અખા સાથે સંબંધ નથી.

૪. અખાજીકૃત પરજીઆ દુહા. ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટીની લેખી પ્રત નં. ૩૮૩. આ દુહા તથા સસ્તા સાહિત્યની બીજી આવૃત્તિમાં છપાયેલા સોરઠા એકજ છે. છપાયેલી પ્રતના સોરઠા ધણા અશુદ્ધ છે; લેખી પ્રતના દુહા શુદ્ધ છે.

(ક) નિબંધો અને વિવેચનો.

૧. Classical Poets of Gujarat by G. M. Tripathi.
૨. Milestones in Gujarati Literature Vol. 1 (Chapter V. Poets of the 17th Century) by D. B. Krishnalal M. Jhaveri.
૩. અખો અને તેનું કાવ્ય—નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો નિબંધ, ૧૯૦૩ ધી સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન તરફથી ઉજવાતી જ્યંતીઓમાં બીજી જ્યંતી પ્રસંગે વંચાયેલો. સસ્તા સાહિત્યની આવૃત્તિમાં તે છાપવામાં આવેલો છે.
૪. ગુર્જરકવિઓ અને તેમના ગ્રંથો—કવિ અખા ભગતનું વાંચવા-જોગ વૃત્તાંત માસિક હિંદી ગ્રાફિક; પુસ્તક ૧, અંક ૧૦ મે, ઇ. સ. ૧૯૦૭.
૫. અખા ભગત અને તેમની કવિતા—અંબાલાલ જીલાખીરામ જાનીનો નિબંધ; દ્વિતીય સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયેલો.
૬. અખાનો પરિચય—સ્વામી સ્વયંજ્યોતિનો લેખ. સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણી સાથે છપાયેલો.
૭. સંતોની વાણી—સંગ્રહકાર અને પ્રકાશક, ભગવાનજી મહારાજ, કહાનવા ખંદર, તાલુકા જંજીસર-ભરૂચ. ઇ. સ. ૧૯૩૦; સંવત્ ૧૯૭૬.
૮. ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન—એ લેખમાં રા. રત્નમણિરાવ ભીમરાવનું અખાને લગતું ટુંક વિવેચન; વસંત વર્ષ ૨૫-૮. ય. ૨૬૮.

૯. અખો—સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા, પુષ્પ
૧ હું. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન—૧૯૨૭.

ઉપરના સર્વ મુદ્રિત તથા અમુદ્રિત સાહિત્યની સમાલોચના
મેં સને ૧૯૨૭ માં સુરત મુકામે સ્વર્ગસ્થ રા. બા. કમળાશંકર-
ભાઈના સ્મારક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કરી હતી. તે સ્મારકના વ્યવસ્થાપક
મંત્રીએ મને આ સમાલોચનાનો અન્ય પ્રસંગે ઉપયોગ કરવાની
સંમતિ આપી હતી, અને તે બદલ તેમનો અત્યંત આભારી છું.
આ ગ્રંથમાં તેનો ઉપયોગ થયો છે.

આ અખાકૃત કાવ્યોના પ્રથમ વિભાગમાં નીચેના ગ્રંથોનાં
સંસ્કરણો થયાં છે :—

- (૧) અખેગીતા
- (૨) પંચીકરણ
- (૩) ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ
- (૪) અનુભવબિંદુ.

આ પ્રકરણ ગ્રંથોમાં અખાના તાત્ત્વિક વિચારો સારા રૂપમાં
ગ્રંથિત થયા છે. તેની પ્રત્યેક કૃતિનું વિવેચન જેમણે જાણવું હોય
તેમણે “અખો અને તેનું કાવ્ય” (૧૯૦૩) તથા સ્વ. રા. બા.
કમળાશંકર સ્મારકમાળા, પ્રથમ પુષ્પ (૧૯૨૭) અવલોકવા હું
વિનંતિ કરું છું.

આ પુસ્તકમાં દાખલ થયેલા ગ્રંથો પૈકી “અખેગીતા” અને
“પંચીકરણ” ને લગતી આદર્શ પ્રતો (જ) વર્ગના આંક ૧, ૨
અને હમાંથી મળી આવી છે, અને મુદ્રિત પ્રતો સાથે તેમની
સરખામણી પણ કરવામાં આવી છે. વિચારણીય પાઠભેદની નોંધ
પુટનોટમાં કરવામાં આવી છે. આદર્શ પ્રતોની સંજ્ઞા નીચે મુજબ છે :—

સંજ્ઞા :—

(અ) લેખી ગુટકો નં. ૧-૨ (જ) વર્ગના સાહિત્યનો
આંક ૧-૨.

(જ) લેખી ચોપડા નં. ૩

આંક ૩

સને ૧૮૬૬માં લખાયેલો.

(ક) પંચીકરણમાં આને ૬ સંસ્કૃત આપવામાં આવી છે. શિલાછાપની પ્રત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની. આ પ્રત ધણે ભાગે જીને અનુસરે છે.

(લ) અખાની વાણી અને ગંગવિનોદ—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુબે, ૧૯૦૪.

(મ) સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણી, સને ૧૯૧૪. આ પ્રત ધણે ભાગે જીને અનુસરે છે.

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ અને અનુભવગ્રંથોનાં આદર્શ પુસ્તકો મળી શક્યાં નથી; તેથી સસ્તા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધ આવૃત્તિનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

અખાના જીવન તથા કાવ્યોને લગતું વાર્તિક ગ્રંથના આરંભમાં છે. દરેક ગ્રંથને લગતી ટિપ્પણી પણ આપવામાં આવી છે. આ ટિપ્પણી ગ્રંથના તાત્પર્યને સમજવા પુરતી આપી છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ નોટ નથી. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિશેષ વિજ્ઞાન કોઈ કોઈ શબ્દોનું જેમણે મેળવવું હોય તેમણે દિ. બ. કેશવલાલ દર્પદરાય ધ્રુવ તથા રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ જેવા વૃદ્ધતર ગુરુજનો પાસેથી મેળવી લેવું ઘટે છે. તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની કૉલેજોમાં ગુજરાતીના મુપ્રસિદ્ધ અધ્યાપકો છે; અને ગુજરાતી ભાષાના જીવંત વિજ્ઞાનકોશ રૂપે છે. મારી નોટ અખાના શાસ્ત્રીય વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારી છે, અને તે જ અંશમાં અખાનાં કાવ્યો આજસુધી અટપટાં રહેલાં છે.

પરિશિષ્ટમાં શંકરાચાર્યના મૂલ સંસ્કૃત પંચીકરણ ઉપર લખેલો મારો ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત અખાના પંચીકરણના અભ્યાસકને ઉપયોગી થશે એમ ધારી મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો છે.

આ અંચની સંસ્કરણ કરેલી પ્રતની છાપવા લાયક નકલ કરી આપવામાં, તથા વિવરણ કરવા લાયક કઠિન ભાગ કયા છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં, રા. ગોવિંદલાલ ગણપતરામ ભટે જે શ્રમ લઈ મને મદદ આપી છે તે સંબંધમાં હું તેમનો સર્વથા આભારી છું. તેમની સાહાય્ય વિના મારા વ્યવસાયી જીવનમાંથી સમય બચાવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી માથે લીધેલું આ કાર્ય હું બાળ્યેજ પૂરું કરી શકત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વિદ્વાન આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે ઘણી કાળજીથી લેખી પ્રતો સંપાદન કરી મારા ઉપયોગમાં મૂકી, અને પ્રુફ વગેરે તપાસવામાં તથા અન્ય સૂચનાઓ કરવામાં જે ઉદાર ભાવે મારી સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તે બદલ તેમનો ઉપકાર માની વિરમું છું.

શિવસદન—શાહીઆગ

અમદાવાદ.

તા, ૩-૪-૩૧.

}

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

વિષયાનુક્રમણી.

પ્રસ્તાવના.

અખાનું ક્ષરજીવન	ઉપોદ્ધાતમાં પૃ. ૧-૧૭
રાજ્ય પરિસ્થિતિ	પૃ. ૧
ભોગલાઇ રાજ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું ખેડાણ	૨
અખાના જીવન સંબંધી માહિતી	”
સમાજનું તે કાળનું સ્વરૂપ	”
અખાના કાળનો નિર્ણય	૪
તે સંબંધમાં કેટલાક અનુમાનોમાં દોષ	૫-૬
અખાના ઉપર આવી પડતો વૈષ્ણવ ગુરુની નિંદાનો આરોપ	૭-૧૧
અખો પ્રેમાનંદ સમકાલીન હોઈ શકે ?	૧૧
અખાનાં સંસારી જીવનનાં પરિવર્તનનાં નિમિત્તો	૧૩
પ્રાચીન ભાગવત સંપ્રદાય અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતમાં ભેદ	૧૪
લોકસમાજ ભક્તિપ્રધાન ધર્મમાં રચેલો, અને જ્ઞાનપ્રધાન ધર્મનું તે કાળમાં ગૌણપણું	૧૫
બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સંબંધ-અખાની શ્રવણનિષ્ઠા	”
બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને તેના ચાર બ્રાહ્મણોત્તર શિષ્યો	૧૬
સંતોની વાણીનું અક્ષય વૃક્ષ	૧૭
અખાનું ક્ષરાક્ષર જીવન	ઉપોદ્ધાતનાં પૃ. ૧૮-૨૦
તેની કૃતિઓ	૧૮
અખેગીત	૧૯
અખાનું અક્ષરજીવન	ઉપોદ્ધાતનાં પૃ. ૨૧-૫૭
તેનું તત્ત્વચિંતન	૨૧-૨૩

જગતનું લક્ષણ	૨૩
જીવનું લક્ષણ	૨૪
ધર્મ્વરનું લક્ષણ	"
અખાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોના આધારગ્રંથો	૨૫
અખેગીતા પ્રથમ ખંડ	૨૬
અખેગીતા બીજો ખંડ	૨૭
„ ત્રીજો ખંડ	૨૮
„ ચોથો ખંડ	૨૯
„ પાંચમો ખંડ	„
„ છઠ્ઠો ખંડ	૩૦
અખેગીતાના પ્રથમખંડમાંથી તરવાતા સિદ્ધાંતો	૩૦
શ્રદ્ધાની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ	૩૧
માયાશક્તિનાં બંધમાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય	૩૨
ભક્તિ પંખીણીની જ્ઞાન, વૈરાગ્ય-પાંખો	૩૨
ચિદ્શક્તિ, માયાશક્તિ, પ્રકૃતિશક્તિ	૩૩
અખાની ભક્તિ અને તેના પ્રકારો	૩૫
સાધનત્રણી વિરહવૈરાગ્ય, હરિભક્તિ અને આત્મદર્શન	૩૬
અખેગીતાના બીજા ખંડનું તાત્પર્ય	
શ્રદ્ધાચૈતન્યના માયાદ્વારથી થતા જીવ ધર્મ્વર વિભાગ અને પરશ્રદ્ધનું નિર્વિકાર અધિષ્ઠાનત્વ	૩૭-૩૮
અખેગીતાના ત્રીજા ખંડનું તાત્પર્ય	
અક્રમ શ્રદ્ધાજ્ઞાનનું સાધન-પ્રણવોપાસના	૩૯-૪૦
ઔદ્ધ મતનો શત્યવાદ અને વેદાંતનો પૂર્ણ શ્રદ્ધવાદ	૪૧
અખેગીતાના ચોથા ખંડનું તાત્પર્ય	
પરપક્ષોનું વર્ણન અને ખંડન	૪૨

અખેગીતાના પાંચમા અને છઠ્ઠા અંકનું તાત્પર્ય

મોક્ષદાયિની અહાવિદ્યા	૪૨
દત્તશ્રમન-દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ, સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ	૪૩
ભૂતભેદ, અને ચિત્તભેદ	૪૪-૪૫
વેદાંતના ઇશ્વરવાદ અને બીજા મતના ઇશ્વરવાદમાં ભેદ,	૪૫
શાંકરમતનું તાત્પર્ય સૃષ્ટિવાદમાં નથી, પણ અહ્યાત્મિક્યની સમજણમાં છે.	૪૬
જીવ-ઇશ્વરના વ્યાવહારિક ભેદ; પરંતુ બંનેમાં અધિકરણમાં એક પરબ્રહ્મચૈતન્ય પરમ સત્ય છે.	૪૭
તે સમજનાર “મહામુક્ત”	”
તે યોગી, ભોગી, સદેહી, વિદેહી, કર્મઠ્ઠ હોષ શકે	૪૮
મહામુક્તને ઓળખવાનાં ત્રીસ લક્ષણો	”
દશવિધગ્નાનીઓમાં “મહામુક્ત” દસમો	૪૯
વૈરાગ્યનાં બે રૂપો-જ્ઞાનનિર્વેદ, અને વસ્તુવૈરાગ્ય	૫૦
વૈરાગ્યમાં દ્વેષની છાયા ન જોઈએ	”
વૈરાગ્યના ફલરૂપે તત્ત્વજ્ઞાન	”
અદષ્ટિતત્ત્વ વડે જ્ઞાનનો સ્વીકાર	૫૧
દ્રવ્યદ્વૈત, ભાવદ્વૈત, ક્રિયાદ્વૈત	”
દષ્ટિતત્ત્વ વડે વસ્તુજ્ઞાન	૫૨
લિંગભેદ અને અણુલિંગીપદનું વર્ણન	૫૩
વેદાંતશાસ્ત્રનાં લિંગો અને શૈવાગમનાં લિંગો	૫૩-૫૬
મહાવિદેહા શક્તિવાળો “પારસમણિ”	૫૭

પંચીકરણ

વેદ એટલે શું?	૫૮
વેદના પ્રતિપાદ્ય વિષયો ધર્મ અને અહા	૫૯
ધર્મ પ્રતિપાદક વેદભાગ તે કર્મકાંડ	”
અહાપ્રતિપાદક વેદભાગ તે જ્ઞાનકાંડ	૬૦

વેદાંત એટલે શું ?	”
પ્રસ્થાન એટલે શું ? શ્રુતિપ્રસ્થાન	૬૧
સ્મૃતિપ્રસ્થાન	”
ન્યાયપ્રસ્થાન	૬૨
આ ત્રણેની એકવાક્યતા કરનાર આચાર્ય.	”
શાસ્ત્ર અને પ્રકરણનો ભેદ	૬૨
પંચીકરણ—એ વેદાંતશાસ્ત્રનું પ્રકરણ	૬૩
છાન્દોગ્યનું ત્રિવૃત્તકરણ	૬૩
તૈત્તિરીયમાં પંચીકરણનું ખીજ	૬૪
વેદાંતશાસ્ત્રના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાંતો	૬૪
જીવ-બ્રહ્મની અભેદાનુભૂતિમાં શાસ્ત્રતાત્પર્ય	૬૫
જગદ્ઉત્પત્તિમાં અને ઉપાસનામાં મુખ્ય તાત્પર્ય નથી,	
પરંતુ તે શાખાચંદ્ર જેવી ઉપયોગી પ્રક્રિયા છે	૬૫

અખાકૃત કાળો, લાગ ૧	મૂળ પૃષ્ઠ	૧-૫૬
શ્રી અખેગીતા		
અખેગીતાની સ્કૃટાર્થ ટિપ્પણી		૫૭-૮૬
પંચીકરણ		૮૭-૯૬
ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ		૯૭-૧૨૪
અનુભવબિંદુ		૧૨૫-૧૩૪
પંચીકરણ ઉપરની ટિપ્પણી		૧૩૫-૧૪૫
ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ ઉપર ટિપ્પણી		૧૪૬-૧૫૫
અનુભવબિંદુ ઉપરની ટિપ્પણી		૧૫૬-
પરિશિષ્ટ-પંચીકરણ ઉપર ઈંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત		૧૫૭-૧૭૭
વિષયસૂચિ		૧૮૦

શુદ્ધિપત્ર.

મૂળ પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૩	૨	ધ્યો	ઘો
૩૬	૧૬	હવે	હરિ
૬૮	૧	નસર્ગિક	નૈસર્ગિક
૮૧	૧૯	વતથ્ય	વૈતથ્ય
૧૦૦	૨૫	પંચમૂત	પંચમૃત
૧૫૬	૨	વળેળા	નોળા

અખાનું ક્ષર જીવન

રાજ્ય પરિસ્થિતિ—ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્યના અસ્ત પછી મુસલમાન રાજ્યના ઉદય તથા અસ્તના પ્રસંગો ઇ. સ. ૧૪૧૧ થી ૧૮૧૮ સુધીમાં ચાર આવી ગયા છે; અને તેના અંગે ગુજરાતની રાજ્યધાની અમદાવાદની ચઢતી પડતીના પણ ચાર સમયો આવ્યા છે. સુલતાન અહમદ પહેલાએ અમદાવાદ નગરની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં કરી. ત્યાંથી તે ઇ. સ. ૧૫૧૧ સુધીના શતકમાં અમદાવાદના સ્થાનિક મુસલમાન રાજાઓએ શહેરની સારી આબાદી કરી હતી. ત્યાર પછીનાં સાઠ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૫૧૨-૧૫૭૨) સુધીમાં તે નગરની પડતી આવી; અને મોગલ બાદશાહ અકબરે તે નગરમાં તા. ૧૮-૧૧-૧૫૭૨ ના રોજ જીત કરી પ્રવેશ કર્યો, ત્યાર પછી મોગલ શહેનશાહના પ્રાન્ત તરીકે ગુજરાતની રાજ્યકાન્તિ થઈ, અને તે રાજ્યતંત્રના સમયમાં (ઇ. સ. ૧૫૭૨ થી ૧૭૦૭) મોગલ રાજવંશી સુખા તરીકે ત્યાં રહેતા. મોગલાધની પડતી ઔરંગઝેબના રાજ્ય સમયથી થઈ, અને ત્યાર પછી અમદાવાદની પણ ૧૭૦૭ થી ૧૮૧૮ સુધીમાં પડતી થઈ. ત્યાર પછી પાંચમા સમયમાં (૧૮૧૮ થી આજ સુધી) બ્રિટીશ રાજ્યની છત્રછાયા નીચે અમદાવાદ પુનઃ વ્યાપાર ધંધામાં ચઢતું થયું.

મોગલાઈ રાજ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું ખેડાણ.

ગુજરાતમાં મોગલાઈ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાનાં ૧૩૫ વર્ષ (૧૫૭૨-૧૭૦૭) સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો પાક્યાં છે. (૧) શાની બક્ત-રત્ન તે અબો, (૧૬૧૫-૧૬૭૫) (૨) કવિરત્ન તે પ્રેમાનંદ (૧૬૩૬-૧૭૩૪), (૩) કથાકાર રત્ન તે સામળભટ્ટ (૧૬૪૦-૧૭૩૦). સત્તરમા

સકામાં ગુજરાતમાં મોગલાઈ રાજ્ય સમયમાં પરદેશીઓ અમદાવાદમાં વ્યાપારઅર્થે આવી વસ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં ઓલ્ડવર્થ ખત્રીસ વેપારીઓ સાથે આવી વસ્યો હતો. જહાંગીર બાદશાહની પરવાનગીથી સર ટોમસ રો ઇ.સ. ૧૬૧૭ માં આવ્યો હતો. વહાંદાઓએ ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં કોડી નાખી હતી. ૧૬૨૧-૨૨ માં શાહીઆગ બંધાયો. જહાંગીરે હાલના સ્વામીનારાયણના મંદિરથી ૩૦૦ વાર દૂર ટંકશાળ સ્થાપી. આ પ્રમાણે પરદેશીઓના અવર જવરને લીધે, વેપાર ધંધાના ઉત્તેજનને લીધે, અને રાજ્યની આઝાદીને લીધે અમદાવાદનાં પરાંઓમાં ઘણી વસ્તી જામી હતી. અમદાવાદ શહેરની નજીકના જેતલપુર ગામમાં આપણા યાત્રી ભક્ત અખાનો સોનીની યાત્રિમાં જન્મ થયો હતો. અખો પોતાને કવિ સંઘા આપતો નથી પરંતુ તેની પ્રસિદ્ધિ “અખા ભગત” તરીકે થઈ છે. પરંતુ તે ખરી રીતે એકેત્રો “ભગત”જ ન હતો; પરંતુ એક અનુભવી-યાત્રી મહા પુરૂષ હતો. તેથી આપણે તેને “યાત્રી ભક્ત” તેવી વિશિષ્ટ સંઘા આપીએ છીએ. તેનામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિ બેનું સંમિશ્રણ થતાં તેના ચિત્તનો રંગ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શાવનારો ધોળો નહતો, તેમ કેવળ ભક્તિને દર્શાવનાર લાલ ન હતો, પરંતુ તેનો રંગ “ભગવો” કાપાય હતો.

અખાના જીવન સંબંધી મળી આવેલી માહિતી—

જેતલપુરથી તે અમદાવાદ આવી વસ્યો હતો. તેનું રહેવાનું ઘર અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં દેસાઈની પોળમાં સ્વ. રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ અથવા સર ચિનુભાઈના મકાન પાસેના કુવા વાળા ખાંચામાં હતું, અને જે ઓરડામાં તે નિવાસ કરી રહ્યો હતો તેને અઘાપિ “અખાનો ઓરડો”, કહે છે. અખાના ક્ષર દેહના વંશજો પૈકી હાલ વિદ્યમાન લક્ષ્મીભાઈ ધોળાદાસ પોતાની પેઢી નીચે પ્રમાણે અખા સાથે જોડી બતાવે છે.

રહીઆદાસ

અખેરામ (અખો)

ધમાસી

ગંગારામ

૧

૨

૩

બૂખણુ

અનોપચંદ

મગનલાલ

ધોળાદાસ

લક્ષ્મીભાઈ

આ પેઢીનામું વહીવંચાના ચોપડાનું નથી, પણ મોઢે ઉતરાવેલું છે. અખો બાળપણથી જ સાધુ સંતોના સંગનો રસીઓ હતો. તેની સ્ત્રી કંકાશીઆ સ્વભાવની હતી.

સમાજનું તે કાળનું સ્વરૂપ છે—તે કાળનો ગુજરાતી સમાજ ભલો ભોજો હતો. છતાં ગુજરાતીઓની વ્યવહાર જાળવવાની ઝીણવટ સારી હતી. લઢવાડ કરી જીતવાને બદલે સમજીને તોડ લાવવાની પદ્ધતિ પસંદ થતી હતી.

ઉદાહરણ:-“જાની વિવેકી ડેરબ્યારામ, ત્યારે આમુરી થાણાં ઉડી જાય.

અદલ થયું સવાશેર, વિષ્ટિ કરતાં ચૂકયું વેર.

આનંદ મંગળ ઓછવ થાય, હરિના જન તે હરિ ગુણ ગાય.”

છપ્પા ૭૦૭

+ સને ૧૬૨૧ના અરસામાં શાહજહાંએ જહાંગીર સામે બળવો કર્યો. તેમાં જેતલપુર પાસે લઢાઇ થઈ હતી. જહાંગીરના પક્ષ-કારોની જીત થઈ. આ પિતાપુત્રની પક્ષકારી લઢાઈમાં વિખીઓ પણ કરવી પડી હશે. જેતલપુરમાં મહમદ સરીએ સૌદ્ર બાગ અગર જીત બાગ બંધાવ્યો હતો.

૨. સમાજમાં વિનોદને સ્થાન હતું, ચામખેડાના ખેલ, કાષ્ઠ-પુતળીના ખેલ અને નાટક કરનારી ટોળીઓના ખેલ થતા હતા. અખો તે વેષ જોઈ માર્મિક વચનો ખેલતો હતો. (છપ્પા; કવિ અંગ ૨૧-૨૩; કુટકળ અંગ ૭૨૬-૭૨૯; વિશ્વ રૂપ અંગ ૧૫૦)

૩. બાળલગ્નનો પ્રચાર હતો.

ઉદા-“ ગુરુ થઈ ખેઠો હોંશે કરી, કંઠે પા'ણુ શકે કેમ તરી;
ન્યમ નાર નાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાઘે નહિ અહ્લુત.

૪. કવિઓમાં રાગદ્વેષ હાલના જેવાજ હતા.

ઉદા-“કવિતા થયે ન કાઢ્યું કર્મ, અખા ન સમજે મૂળગો મર્મ;
મહાપુરુષ કહાવે માંઈ બળી, વેષ પહેર્યો પણ ટેવ ન ટળી.
સ્તુતિ નિંદા અદેખાઈ આઘ, પેરે ખાઈ પણ વાધી વ્રાધ્ય,
અખા કૃપા વિના જીવ કણુધિ, પાક્યુ ઈંદ્રિયારણું ને કટુતા વધી.”
(છપ્પા ૨૬૬).

અખાના કાળનો નિર્ણય ૧૬૧૫-૧૬૭૫—અખાના જીવન સમયનો નિર્ણય આજ સાધનો દ્વારા થઈ શકે એમ નથી; પરંતુ તેના ગ્રંથોનાં અંતર સાધનો વડે લગભગ વિશ્વાસપાત્ર રીતિએ થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે તેનો સમય ઈ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૭૫ના અરસામાં પડે છે.

“અખે ગીતા” નામનો તેનો પ્રકરણ ગ્રંથ તેની પ્રૌઢ મતિનું કૃત્ય છે. તે ગ્રંથના અંતમાં તે લખે છે કે:—

“સંવત્ સત્તર પચ્ચોતરો, શુકલ પક્ષ ચૈત્ર માસ.

સોમવાર રામનવમી, પૂરણ ગ્રંથ પ્રકાશ.”

સંજ્ઞા જુલાઈ લેખી પ્રતમાં પૃષ્ઠ ૬૩ સંવત્ ૧૭૦૫ એવા આંકે બાંધેલા શબ્દો છે તેથી, તથા જે માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો યોગ આપ્યો છે તે પ્રમાણે સંવત્ ૧૭૦૫ની સાલ ચોક્કસ થઈ શકે છે. અખાના છપ્પા છેલ્લા (“કુટકળ અંગ”)ના આરંભમાં તે લખું કરીને પોતાને ઉદ્દેશીને લખે છે કે:—

“તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં, જપમાળાનાં નાકાં મયાં,
તિરથ ફરી ફરી થાકયા ચર્ણુ, તો એ ન પહોંચ્યા હરિને શર્ણુ.”

મારા અનુમાન પ્રમાણે છપ્પામાં અખો અલ્લાનંદ ગુરૂનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરતો નથી, અને “અખે ગીતા”માં તેમનો નામ વડે નિર્દેશ કરે છે, તેથી “અખે ગીતા” છપ્પા પછીની જણાય છે, અને ત્રણ ચાર વર્ષ પછી લખાઈ હોય તો સંવત. ૧૭૦૫ અથવા ઇ. સ. ૧૬૪૬ માંથી છપ્પન વર્ષો બાદ કરીએ તો અખાનો જન્મ સમય ૧૫૯૩ અથવા લગભગ ૧૬૦૦ આવે. દિવાન બહાદુર શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જન્મ સમય ઇ. સ. ૧૬૧૫ દર્શાવે છે, તે આ કાલ નિર્ણય સાથે ઘણું ભાગે બંધબેસતો આવે છે.

તે સંબંધમાં કેટલાક અનુમાનોમાં દોષ—અખાના જીવન સમયના નિર્ણયમાં તેની ‘પ્રાપ્તિઅંગ’ની નીચેની પંક્તિઓનો ઉપયોગ શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જનીએ પોતાના ‘અખા ભક્ત અને તેની કવિતા’એ નિબંધમાં કર્યો છે; તથા સ્વામી સ્વયંજ્યોતિએ—અખાનો પરિચય એ નિબંધમાં કર્યો છે:—

“બાવનેથી બુધ્ય આઘી વરી, બણ્યા મણ્યાથી રહી ઉલરી.”

(“પ્રાપ્તિ અંગ.” ૨૪૨)

શ્રી અંબાલાલ જની લખે છે કે:—“અખા ભગતના જન્મ મરણ સંબંધી સાલ વગેરેની માહિતી મળતી નથી. પરંતુ ઉપર જે એક પંક્તિ “બાવનેથી” ઇત્યાદિ આપેલી છે તે જ્ઞેતાં, તથા ‘ત્યાર પછી ઉઘડી મુજવાણુ’ એ પંક્તિનો સંબંધ તેની સાથે ઘટાવતાં અનુમાન કરી શકાય છે કે કવિએ પોતાના પ્રયાસનો પ્રારંભ બાવન વર્ષની ઉંમરે કર્યો હોય. “અખે ગીતા” એ અખા ભગતનો પ્રથમ ગ્રંથ છે. તેમાં ૧૭૦૫ની સાલ આપેલી છે; તો તે ઉપરથી ૧૬૫૩ની સાલમાં અગર તે અરસામાં કવિ જન્મ્યા હોય એમ અનુમાની શકાય. વનમાં પેઠા પછી કવિતા કેમ કરી શક્યા એવી શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ આ છે કે:— + +”

આવાંજ ભાવનાં વાક્યો સ્વામી સ્વયંન્યોતિ પણ લખે છે.

પરંતુ ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી જે એ અનુમાન તારવ્યાં છે:—(૧) અખાએ ખાવન વર્ષની ઉંમરે પોતાના લખવાના પ્રયાસનો પ્રારંભ કર્યો, અને (૨) ‘અખે ગીતા’ એ અખા ભગતનો પ્રથમ ગ્રંથ છે—તે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે યોગ્ય નથી. પ્રથમ અનુમાન—‘ખાવનેથી ખુધ્ય આઘી વટી, ભણ્યાગણ્યાથી રહી ઉલટી’ એ પંક્તિમાં ખાવન વડે ખાવન વર્ષનો અર્થ જે કરવામાં આવે છે તેજ ભ્રમ છે. અખો “ખાવન” શબ્દનો જે ઉદ્દેશ્ય કરે છે તે ખાવન વર્ષનો નહિ, પરંતુ ગુજરાતી લિપિના “ખાવન” અક્ષરોને લગતો કહે છે, અને આ ઉદ્દેશ્ય તે ધણું સ્થળે કરે છે. જુઓ નીચેની પંક્તિઓ:—

(૧) “ખાવનથી ખુધ્ય આઘી વટી, ભણ્યા ગણ્યાથી રહી ઉલટી.”

(પ્રાપ્તિ અંગ. ૨૪૨)

(૨) “ખાવન ખાહરો રે, હરિ નાવે વાણી માંહ.”

(અખાનું પદ ૧૯ મું)

(૩) રાખ્ય આશરો અક્ષરનો અખા, જે છે ખાવનથી વળી ખાર”

(અખાનું પદ ૩૭ મું)

(૪) ખોલું ખાવન માંહ, જે ખુધ્ય વિલાસ ખુધ્યે કર્યો.”

(સોરઠા ૧૧૧)

આ બધાં અવતરણોમાં અખો એમ કહેવા માગે છે કે હરિ તત્ત્વ અથવા પરમાત્મતત્ત્વ ખાવન અક્ષરની શબ્દજળથી પર છે. અને તે “ખાવન અક્ષરથી ખહાર” એટલે શબ્દબ્રહ્મથી તે વસ્તુ અથવા પરબ્રહ્મ ચઢીઆનું છે. મનુષ્યનાં જ્ઞાનનાં સાધનો, શુદ્ધિ તથા વાણી, તે (“ખાવન ખહાર”ના) તત્ત્વને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, માત્ર તેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. જેઓ તે “ખાવન” અક્ષરની શબ્દજળમાં ગુચાર્પ પડેલો ગણાય છે તેવા “ભણ્યા ગણ્યાથી” તે શુદ્ધિ ઉલટી અથવા ઉંધી રહે છે. સારાંશ, શબ્દશાસ્ત્રમાં ગુચાયેલા અનુષ્યો આ ખાવન ખહારના તત્ત્વને ઓળખી શકતા નથી.

ખીનું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે “અખેગીતા” તે અખાની પહેલી કૃતિ છે તે પણ અયોગ્ય છે. “અખેગીતા” એ છુટક પદોનો સંગ્રહ નથી. પરંતુ પ્રકરણ ગ્રંથ છે. તેમાં વૈષ્ણવ બ્રહ્મ-સંબંધ કરાવનાર શ્રીગોકુળનાથજીથી સંતોષ નહિ પામેલા અખાએ કાશી નિવાસ કરી રહેલા બ્રહ્માનંદ ગુરુનો સંબંધ થયા પછી પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે. તે ગ્રંથના મંગલ વાક્યમાં અખો શ્લેષછાયા વડે બ્રહ્માનંદ ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ચરણ ચિંતવીને સ્તુતિ કરે ચિદ્દશકિત બ્રહ્માનંદની.”

આ બ્રહ્માનંદ ગુરુનો તેને સંબંધ ઉત્તર અવસ્થામાં થયો છે, પૂર્વાવસ્થામાં નહિ. બ્રહ્માનંદ ગુરુનો ઉલ્લેખ તે વારંવાર ઉત્તરાવસ્થાનાં કેટલાંક પદોમાં કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે:—

(૧) સદ્ગુરુની સંગત કરીએ, મનકમ વચને તનમન ધરીએ.
બ્રહ્માનંદ નિજ સુખ અનુસરીએ તો, મોટા મહિમા ગુરુ દેવનોરે.

(અખાની વાણી. પૃ. ૨૮૬)

(૨) બ્રહ્માનંદ સાગરમાં ઝેલતાં, નવ જાણ્યું તે દિનને રાત.

(અખાની વાણી, પૃ. ૨૯૪)

(૩) બ્રહ્માનંદ સ્વામી અનુભવ્યોરે, જગ ભાસ્યો છે બ્રહ્માકારે.

(અખાની વાણી પૃ. ૨૯૬).

આ પ્રમાણે બાવન વર્ષે અખાએ પોતાની વાણી પ્રજા સમક્ષ ઉધારી, અથવા “અખેગીતા” તે પહેલોજ ગ્રંથ છે—એ અનુમાનો બાળુએ રાખી સંવત ૧૭૦૫ માં “અખેગીતા” લખાઈ અને તેની ઉંમરનાં છપ્પન વર્ષ ગયા પછી તે લખાઈ તે અનુમાન સ્વીકારવા યોગ્ય છે. અને તે અન્વયે અખાનો જન્મ સમય સંવત ૧૬૪૯ માં આવે એટલે ઇ.સ. ૧૫૯૩ અથવા ૧૬૦૦ ના અરસામાં આવે તેમ છે.

અખાના ઉપર આવી પડતો વૈષ્ણવ ગુરુની અણુ-ઘટતી નિંદાનો આરોપ ખોટા પાઠની માન્યતા ઉપર બંધાયેલો

છે અને તે આરોપ સત્ય પાઠથી દૂર થાય છે. અખાના જીવન સમય ઉપર આડકતરી રીતે પ્રકાશ નાખનારાં વાક્યો પૈકી “ગુરુ કર્યા મેં ગોકુલનાથ” (પ્રપંચ અંગ, ૧૬૭) એ વાક્ય વિચારવા યોગ્ય છે. આ આરંભના પાદ સાથેનાં ત્રણ પાદો લોકોક્તિની પરંપરામાં બ્રષ્ટ થયા છે. અને તેથી કરીને અખાના ઉપર વૈષ્ણવ ધર્મનો તે નિંદક છે તેવો આક્ષેપ આવી પડ્યો છે. દિ. બા. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના Milestones in Gujarati Literature vol I પૃ. ૬૧ માં આ છપ્પો નીચે પ્રમાણે છપાયો છે:—

ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ;

ધન લેને ઘોડો નવ હરે, એ ગુરુ કલ્યાણ શું કરે. (પૃ. ૧૬૯)

પ્રોફેસર ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા પોતાના તા. ૫-૧૨-૨૬ ના “પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ અંગો” એ વિષય ઉપરના ભાષણમાં આ પાઠનો અનુવાદ કરે છે. વળી સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણીમાં આ પાઠને બદલે નીચે પ્રમાણે પાઠ છે:—

ગુરુ કર્યા મેં ગોકુલનાથ, ગુરુએ મુજને ધાલી નાથ;

મનન મનાવી સદ્ગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો રહ્યો.

આ પાઠો કંઈ લેખી પ્રત ઉપરથી ઉદ્ધૃત થયા છે તે જણાતું નથી; પરંતુ મને લાગે છે કે પ્રથમ પાઠ તો લોકોક્તિને અનુસાર ઉતરી આવ્યો હશે, અને બીજો પાઠ કદાચ કોઈ લેખી પ્રતને આધારે હશે. પરંતુ ઇ.સ. ૧૮૫૨ ની સાલમાં છપાયેલા અને અમદાવાદની પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અખાજના છપામાં પાઠ નીચે મુજબ છે:—

ગુરુ કર્યા મેં ગોકુલનાથ, નગુરા મનને ધાલી નાથ;

મન મનાવી સગુરુ થયો, પણ વિચાર નગુરાનો નગુરો રહ્યો.

આ જૂનામાં જૂનો પાઠ સપ્રમાણ છે અને શુદ્ધ છે. પ્રકરણ વડે સમગ્રાય છે કે લોક રૂઢિને વશ વતી તેણે શ્રીગોકુલનાથને ગુરુ કર્યા. અને પોતાના “નગુરા” ગુરુ વિનાના અને વગર નાથના બળદ જેવા

મનને નાથ ધાલી તથા મનનું માત્ર સમાધાન કરી સગુરુ એટલે ગુરુવાળો થયો, પરંતુ તેનો વિચાર જે સ્વતંત્ર હતો તે “નગુરો” એટલે ગુરુ બાવવાળો ન રહ્યો.

આ ત્રીજો પાઠ જે ખરો છે તેમાં ગોકુળનાથજી ગુરુની પ્રથમ પાઠમાં જે નિંદા છે તે નથી. તેમ બીજા પાઠમાં જે ‘મન ન મનાવી સદ્ગુરુ થયો’ એ અર્થહીન પાઠ ત્યજ દેવાય છે. આ ત્રીજા પાઠથી આપણે એ સત્ય મુદ્દા તારવી શકીએ છીએ:—

(૧) અખાએ બ્રહ્મસંબંધની વૈષ્ણવી દીક્ષા ગોકુળનાથજીની પાસે લીધી હતી; અને તે પણ ગોકુળમાં કારણ કે આ પંક્તિ પહેલાંની પંક્તિમાં લખે છે કે:—

“ધણું કૃત્ય કર્યા મેં બાહ્ય, તો એ ન બાગી મનની દાઝ,
દર્શન વેશ જોઈ બહુ રહ્યો. પછે ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયો.”

લોકો જયપુરમાં દીક્ષા લીધાનું જણાવે છે તે આ વાક્યથી ખોટું પડે છે. બ્રહ્મદીક્ષા તેણે ગોકુળમાં લીધી જણાય છે.

(૨) આ બ્રહ્મ સંબંધની વૈષ્ણવી દીક્ષા તેણે સ્વીકારી હતી પરંતુ તેના વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય જેવુંને તેવુંજ રહ્યું, અને તે આગલી પંક્તિમાં લખે છે કે:—

“વિચાર કહે પામ્યો શું અખા, જન્મ જન્મનો ક્યાં છે સખા,
બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરી પ્રગટ થયો.
તણ મહાપુરુષને ચોથો આપ, જેનો ન થાયે વેદ ઉથાપ.

અખે ઉર અન્તર લીધો જણ્યુ, ત્યાર પછી ઉઘડી મુજ વાણ્ય.
પરાતપર બ્રહ્મ પરગટ થયા, ગુણ દોષો તે દીનના ગયા.
અચ્યુત આવ્યાનું એ એંધાણ, ચચ્યું ન આવે એ અખો અજણ્ય.
જે નરને આત્મા ગુરુ થશે, કહ્યું અખાનું તે પ્રીછશે.”

આ પ્રમાણે પોતાના અંતર્યામી આત્મદેવને અચ્યુત ભગવાન રૂપે ઓળખી તે ગુણદોષ વિનાનો થઈ તૃપ્ત થયો.

ઉપરથી પંક્તિઓમાં 'ગોકુળનાથ' અને 'ત્રણ મહાપુરુષ' એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય-શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીને (ઇ. સ. ૧૪૭૯-૧૫૩૧) વૈષ્ણવો 'મહાપ્રભુજી' નામથી વ્યવહરે છે. તેમના વડીલ પુત્રશ્રી ગોપીનાથનો દેહ વહેલો પડી ગયો હતો, અને બીજા પુત્ર શ્રી વિકુલનાથજીને સાત પુત્રો હતા. શ્રી વિકુલનાથજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૧૭માં અને દેહત્યાગ ૧૫૮૬ માં થયો હતો. અકબર બાદશાહે (ઇ. સ. ૧૫૫૫-૧૬૦૫) શ્રી વિકુલેશ્વરને ગોકુલ તથા જતીપુરા ગામો સનંદથી આપ્યાં હતાં, અને શ્રી વિકુલનાથજીને વિપ્ર અને દીક્ષિત સંચા હતી. તેમને ગાયો ચરાવવાની ગોચરની છૂટ મોગલાઇથી મળ્યા પછી શ્રી વિકુલનાથજીને ગૌસ્વામી અથવા શ્રી ગુસાંઈ સંચા મળી હતી. આ શ્રી વિકુલનાથજી તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના બીજા મહાપુરુષ ગણાય છે. તેમને સાત પુત્રો હતા. તેમાં શ્રીગોકુલનાથજી ચોથા લાલજી ગણાય છે, તેમને ગોકુલેશ્વરી સેવા મળી હતી. એમને ત્રીજા મહા પુરુષ કહે છે. આ શ્રી ગોકુલનાથજીનો સમય શ્રી વિકુલનાથજી પછીનો આવે. અને શ્રી. વિકુલનાથજી ઇ. સ. ૧૫૮૬માં વિરમ્યા હતા, એટલે નિદાન પચાસ વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૬૩૬ના અરસામાં શ્રી ગોકુલનાથજી પ્રૌઢ ઉમરના હોઈ અખાને બ્રહ્મ સંબંધ આપી શકે તેવા હોઈ શકે. ટુંકા-માં શ્રી ગોકુલનાથજી, જે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ત્રીજા મહા પુરુષ, (વલ્લ-ભાચાર્ય-મહા પ્રભુજી; વિકુલનાથ-શ્રી ગુસાંઈજી, અને ગોકુલનાથ) ઉપરાંત પોતાના અંતર્યામી આત્મગુરુને અખાએ પોતાના ઉદ્ધારમાં નિમિત્ત માન્યા છે.

શ્રી ગોકુલનાથજીનો આ સંબંધ પણ અખાના સમયને ૧૬૧૫-૧૬૭૫ને આડકતરી રીતે ટેકો આપે છે. મને લાગે છે કે અખાએ પૂર્વાવસ્થામાં શ્રી ગુસાંઈજીનો વૈભવ પણ પ્રત્યક્ષ જોયો જણાય છે,

એમ તેની સંત પ્રિયાના ૫૦ તથા ૫૬મા આંકની કડીઓથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

“માયા કે રંગ દેખી જ્યું મનોહર, માનત હે જગદીશ્વ ગુસાંધ;
સીખી સુની ગલ મારે ગુસાંધ, જ્યું જોગ પવન કુંલ ખાલી સો ગાજે,”

અખો કવિ પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હોઇ શકવા સંભવ છે.

અખાના જીવન સમય ઉપર આડકતરી રીતે પ્રકાશ નાખનારૂં બીજું સાધન તેના શ્લેષ છાયાવાળા છપ્પા છે; જેમાં તે પ્રેમાનંદનો ઉલ્લેખ કરતો હોય એમ મને જણાય છે, છપ્પાના કુટકળ અંગમાં નીચેના છપ્પા આવે છે:—

“તૃણ તરુવરને અગ્નિનો ભય, આકાશ દાઝ્યું તે કોઇ નવ કહેય.
એમ અદ્ધ આનંદ સદા અળપાય, અખા પ્રેમાનંદનો પ્રલય ન થાય.
પ્રેમાનંદની ભક્તિ આકરી, વસમી વાટ મહા ખરેખરી. ૭૨૬
કામ રહિત તે કામનો વેશ, તેનો જ્ઞાની પાંડિતને ન લાષે દેશ.
પ્રેમાનંદી ન્યાં ગાયને વાય, અદ્ધપાનંદીને અટપટું જણાય. ૭૨૭
અદ્ધપાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી બણે, જેમ વાંઝણી પુત્ર ખોળામાં ગણે.
વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમાં નથી ઉપ-ચું ગણે સંતાન,
એમ અદ્ધપાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અખા પ્રેમાનંદ નથી ઉપ-ચો પલ.

૭૨૮.

એમ ગાય વખડે ગુણીજન ધણા, રંગે રૂપાળા નહિ કંઈ મણા,
કંઈ સૂર તાળીને તાન, ગમે ગધર્વને પાતરનું ગાન,
પણ અખા એ તો કસબણુ કહેવાય, પતિવ્રતા પૂર્વે તેમ ગાય. ૭૨૯

કવિ પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સંવત ૧૬૯૨-૧૭૬૦ (ધ. સ. ૧૬૩૫-૧૭૩૪)નો લગભગ નિર્ણયિત થયો છે. તેની પહેલી કૃતિ “સ્વર્ગનિસરણી” અને બીજું વાવ્ય “લક્ષ્મણાહરણ” છે. આ બીજું કાવ્ય ૨૨મા સાલ ૧૭૨૦ની છે. (જુઓ પૃ. ૨૩ “પ્રેમાનંદ” સથાજી સાહિત્યમાળા.) આ ઉપરથી તેની પહેલી કૃતિ કદાચ સંવત ૧૭૧૫

અરસામાં થઇ હોય તે સંભવિત છે. તે પહેલાં કવિ પ્રેમાનંદે માણુ ભટિયા ટોળી સ્થાપી હતી. તે ટોળીમાં લગભગ ૧૦૦ માણુસો હતાં. તેમાં આવન મુખ્ય હતા. કવિ વસ્ત્રભ કહે છે:—

“છે ૯નવદારા અને ભાઇ ૪ચારજ, રત્ન ભક્ષા ૧૬યશિ કહાવે.
છે ૧૨ભવ રાશ, અને ૧૨આઈઆરજ રત્ન મળ્યાં કઇ વિશ્વ વહાવે.
છે વીર ૫૫ચજ ૭ ગણીયે ઉત્રય, નંદ ૪ચતુરનું નામ સુહાવે,
છે ૧વીર વસ્ત્રભ શે ગણીએ ગણુ, એકજ એમનું નામ કહાવે.”

ઉપર પ્રમાણે આવનની ટોળી હતી. આ ટોળી પોતાને “પ્રેમાનંદી” ગણી ગુજરાતમાં ફરતી હતી. કવિ પ્રેમાનંદના નામથી તેઓ વેશ ભજવતા હતા, અને ભક્તિની હીમાયત અને મહિમા પ્રજામાં વધારતા હતા. આ વેશધારી ટોળી જોઈ કવિ પ્રેમાનંદની સાચી “આકરી ભક્તિ” વિનાના આ “અધ્યાનંદી” અનુયાયીઓ પોતાને પ્રેમાનંદ પ્રગટ્યો છે એમ માની લે છે. જેમ વાંઝણી પુત્ર પોતાના ખોળામાં ગણે તેમ તેઓ પ્રેમાનંદ ખોળામાં છે એમ ગણે છે. અને આ ટોળી વેશધારી અંધર્વ અને પાતરો જેવા છે, એવા કટાક્ષ ઉપરના અખાના છપ્પામાં શ્લેષ છાયા વડે તરવરે છે. આ છપ્પામાં કવિ પ્રેમાનંદ પ્રતિ અખાની માનવૃત્તિ જણાય છે, પણ ટોળીના માણુસો પ્રતિ ઉપહાસ વૃત્તિ જણાય છે.

સંવત ૧૭૦૫માં અખાએ “અખેગીતા” પૂરી કરી અને તે તેની પ્રૌઢ વયની કૃતિ છે. તો તેનો જન્મ સમય લગભગ ૫૩ વર્ષ બાદ કરતાં નિદાન સંવત ૧૬૫૨ના અરસામાં આવે. પ્રેમાનંદની ટોળી સંવત ૧૭૧૦ સુધીમાં અખાએ ફરતી જોઈ હોય તો તે સમયે અખાની ઉપર નિદાન ૫૮ વર્ષની હોઇ શકે, અને કવિ પ્રેમાનંદ તે સમયે ઉજ્જવતી કીર્તિવાળા યુવાન હોઇ શકે.

કવિ કાલિદાસની મેઘદૂતના દિહ્નાગાનાં પથિ વિચરતાં ક્ષિત્તહસ્તાવલેપાન્-એ પંક્તિ ઉપર ટીકાકાર મહિંસનાથ બૌદ્ધ

હિંનાગાચાર્યનો કવિ કાલિદાસ ઉદ્દેશ્ય કરે છે એવું શ્લેષ છાયા વડે જણાવે છે. તેવી આ મારી કલ્પના પ્રથમ દર્શને જણાશે. પરંતુ ઐતિહાસિક સત્ય બીજાં પ્રમાણોથી સાબિત થઈ શકે તો તે કલ્પના નિરાશંક નથી એમ સહજ સમજાશે.

આ સંભાવના સંબંધમાં મારે કહેવું જોઈએ કે અખાના છાપાની જૂનામાં જૂની લેખ પ્રત સળી શકી નથી. ઇ. સ. ૧૮૫૨ ની સાલમાં અમદાવાદ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છાપામાં કુટકળ અંગ સસ્તા સાહિત્યની પ્રતમાં ૬૬૨મો છાપો છે, ત્યાં સુધી આવી અટકે છે, અને ઉપરના છાપા ત્યાર પછીના જણાય છે. પ્રક્ષિપ્તભાગ હોય તો ઉપરનું અનુમાન નિરાધાર સમજાય.

અખાના સંસારી જીવનના પરિવર્તનનાં નિમિત્તો.
અખાના સંસારી જીવનનું પરિવર્તન કરનારા બે પ્રસંગો થયા હતા:—

(૧) જહાંગીર બાદશાહે સ્થાપેલી ટંકશાળામાં તે કામ કરતો હતો તેના ઉપર ચોખ્ખી ચાંદીમાં હલકી ધાતુ ભેળવ્યાનો આરોપ આવ્યો હતો, તેમાં તે નિર્દોષ ઠર્યો હતો, અને કાચા બંધનમાંથી છૂટ્યો હતો. આ પ્રસંગથી તેનું મન વિરક્ત બન્યું હતું.

(૨) બીજો પ્રસંગ પડોશમાં ધર્મજ્ઞેન તરીકે માનેલી એક બાઈને તેણે કંઠી સોનાની ઘડી આપી. મૂળ સોનું રૂ. ૩૦૦નું હશે. તેણે પોતાના પદરનું રૂ. ૧૦૦ના આશ્ચર્યાનું સોનું ઉમેરી રૂ. ૪૦૦ની કીંમતની કરી આપી. સોની સગી બેનનું પણ ન છોડે—એવી માન્યતાને વશ થઈ તે બાઈને અણુવિશ્વાસ આવવાથી, ભેળસેળથી વજન વધારી આપ્યું હશે એમ સમજી કંઠી તોડી સોનાનો કસ કઢાવ્યો, અને તેની ખાત્રી થઈ કે દાગીનો રૂ. ૩૦૦ ની કીંમતનો છે. તે કંઠી સંધાવવા ફરી અખા પાસે આવી, અને કંઠી શી રીતે તુટી તે બાઈતની ચોકસી કરતાં તે બાઈએ સાચી હકીકત કહી દીધી. આ પ્રસંગથી તેનું મન સંસારથી ધણું ખાટું થઈ ગયું.

આ બે વિરાગના પ્રસંગોની ઉંડી અસરને લીધે તે જમાનાના સાધુઓના ફરતા ઝુંડમાં તે તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડ્યો. તે જમાનામાં હિંદુસ્તાનમાં સાધુ સંતોનાં ઝુંડો ભજન કીર્તન કરતાં તીર્થયાત્રાએ ફરવાવાળાં બહુ હતાં. તીર્થ યાત્રાના ઉદ્દેશનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક તેણે પોતાના જીવનના ધ્યેયમાં ઉતાર્યો જણાય છે.

માર્ગે માર્ગે નિર્મલં સાધુવૃંદમ્

વૃંદે વૃંદે તત્ત્વચિંતાનુવાદઃ ।

વાદે વાદે જ્ઞાયતે તત્ત્વબોધઃ

બોધે બોધે સત્ત્વિદાનંદમાસઃ ॥

પ્રાચીન ભાગવત સંપ્રદાય અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયમાં ભેદ.

આ પ્રવાસમાં તે સમયમાં નિદાન સો વર્ષથી સ્થપાયેલા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના શુદ્ધાદ્વૈત મતને સામાન્ય જનોમાં સારો પ્રવેશ થઇ ચૂક્યો હતો. તે ભક્તિ સંપ્રદાય જૂના પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્તના ભાગવત સંપ્રદાય કરતાં જૂદા પ્રકારનો હતો. પાશુપત સંપ્રદાય તો પશ્ચિમમાં સર્વોચ્ચ લોપ થઇ ગયો હતો. મુસલમાની રાજ્યમાં હિંદુઓના શુદ્ધ આચાર ધર્મને સ્થાને મૂર્તિપૂજા અને આચાર્યના શરીરમાં-શ્રીકૃષ્ણની, સર્વભાવોના સ્થાપનપૂર્વક, ભક્તિ કરવાની પ્રથા સ્થાપન થઇ ગઇ હતી. તેમાં પાર્યસારથિ શ્રીકૃષ્ણની પૌરુષ ભાવનાને બદલે ગોપી વલ્લભ શ્રીકૃષ્ણની લલિત ભાવના પ્રવેશ પામી હતી.

લોકસમાજ વૈષ્ણવોના ભક્તિ પ્રધાન ધર્મમાં રચી રહ્યો હતો; અને સમાર્તોનો જ્ઞાનપ્રધાન ધર્મ સંકુચિત થયો હતો.

જૂનો શાંકર વેદાન્તનો સમાર્ત સંપ્રદાય જેમાં ભક્તિ બૌદ્ધ અને જ્ઞાન મુખ્ય તેનો પ્રચાર માત્ર વિદ્વાન શિષ્ટ સંન્યાસીઓમાં અથવા અવધૂત યોગીઓમાં હતો, પરંતુ જમાનાનો વેગ

વિચારને બદલે આચારમાં વધારે વળ્યો હતો. મુસલમાનોને જેટલો સૂતિનો વિશ્વસંક વેગ પાછલાં પાંચ છ સૈકામાં થયો તેના પ્રત્યા-
 ધાત તરીકે નવાં મંદિરોમાં, અને આચાર્યાદિનાં શરીરોમાં મૂર્તિ-
 પૂજનો આગ્રહ હિંદુપૂજમાં તેટલોજ ધર લાવી બેઠો હતો. તેથી
 અમૂર્ત બ્રહ્મા તાત્ત્વિક વિચાર કરનાર સાધુ સંન્યાસીઓ ધણે
 ભાગે તીર્થયાત્રાના સ્થળોમાં અને કાશીઆદિ પ્રાચીન વિદ્યાનાં પ્રતિષ્ઠા
 પામેલાં સ્થાનોમાં રહેતા હતા. આ આચારને ગૌણ માનનાર
 અને વિચારને પ્રાધાન્ય આપનાર સંન્યાસીઓ વેદાન્તશાસ્ત્રના
 ગ્રંથોનું મનન કરાવવાનો નિયમ પાળતા હતા. શ્રોતાનો વર્ગ
 શ્રવણનો લાભ લેછે કે કેમ તે બાબતનો નિર્ણય કરવાની ગરજ
 બાગ્યે જ સંન્યાસી રાખતા. કોઈ વિદ્યક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક અને
 વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધનવાળા આ શ્રવણના નિયમિત સેવન વડે મૂળ
 સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોનાં રહસ્ય લોકભાષામાં સમજી લેતા. આવો
 પ્રસંગ અખાને મણિ કર્ણિકાના ધાટ ઉપર એક નાનો મઠમાં
 થોડા શ્રોતાઓને અત્યન્ત નિરપ્રહતાથી શ્રવણ કરાવતા બ્રહ્માનંદ
 સ્વામીથી મળ્યો.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સંબંધ-અખાની શ્રવણ નિષ્ઠા.
 જાતે સોની હોવાથી મઠની દીવાલ બહાર કથાશ્રવણ નિયમિત
 બારે માસ પર્યન્ત તેણે કર્યું. એક પ્રસંગે નાનું શ્રોતામંડળ ઝોકાં
 ખાતું હતું, ત્યારે શ્રવણમાં હોંકારો બહુનાર માત્ર અખોજ જણાયા.
 તેણે શ્રવણના મુદ્દાઓનો અનુવાદ કર્યો, અને ગુરુએ તેના ઉપર
 અનુગ્રહ કર્યો. આ બ્રહ્માનંદની જ્ઞાન દીક્ષા લીધા પછી અખાની
 રહેણી કરણી બદલાઈ ગયાં, અને તેનામાં વિદ્યાનું નવચેતન આવ્યું.
 આ હૃદયપલટાનો ઉદ્દેશ્ય અખો નીચેના પદમાં કરે છે:—

“આનંદ વાદ્યોને રંગ ઉત્પટ્ટયોરે, પ્રકટયા છે કંઈ પૂરણ બ્રહ્મરે
 સદ્ગુરુને ચરણે આવતારે:

તિમિર હતાં તે મારાં ટળા ગયાંરે, ઉઢીઓ છે કાંઈ જ્ઞાન કેરો બાણુરે-
અખંડ સ્વરૂપે હરિને ઓળખ્યારે, સરીઆં મારાં સધળાં કામને કાબરે-
જેને માખ્યું તે ગુરુએ આપીયુંરે, પૂરી મારા મનડાની આશ રે,
અખાની ઉપર દયા ઉપનીરે, રાખ્યાં હરિએ ચરણની પાસ રે.”

આ ગુરુ અનુગ્રહ પછી અખો કહે છે કે:—

“અખે ઉર અંતર લીધો જાણુ, ત્યાર પછી મુજ ઉઘડી વાણુ.”

શુદ્ધ બ્રહ્માત્મજ્ઞાનની “સૂઝ” અથવા સમજણ ઉઘડ્યા પછી તેણે પોતાના સંસારી લૌકિક અનુભવના બળે, બાધાનું તેનું જ્ઞાન અત્યન્ત મર્યાદિત છતાં તેના બીતરના વિચારોને તેણે બળવાન વેગથી માર્મિક વાણીમાં પ્રકટ કર્યા છે. તેની વાણીમાં અલંકાર શાસ્ત્રની શોભા નથી, પરંતુ અર્થચૈતન્ય ધણું વેગવાળું છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને તેના ચાર બ્રાહ્મણેતર શિષ્યો. બ્રહ્માનંદ ગુરુ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મળી શકતી નથી. સંન્યાસીઓમાં એક નામવાળા ધણી વ્યક્તિઓ સમકાળે પણ હોય છે. તેથી ગૌડ બ્રહ્માનંદીના કર્તા બ્રહ્માનંદ અને અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ એકજ કે ભિન્ન વ્યક્તિ તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે મધુસૂદન સરસ્વતી (ધ.સ. ૧૬૦૦) ના ગ્રંથ ઉપર બ્રહ્માનંદ ટીકા લખી છે, અને તે અખાના જીવનકાળમાં હોઈ પણ શકે.

અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામી ધણે ભાગે પંડિતોના ગુરુ થવા કરતાં ભોળા અને શુદ્ધ હૃદયના બ્રાહ્મણ જાતિમાં નહિ જન્મેલા અધિકારી જનોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરનારા હતા. આ બ્રહ્માનંદને આવા ચાર શિષ્યો હતા:—

બ્રહ્માનંદજી

જુટાજી	ગોપાજી	અખાજી	નરહરદાસજી
--------	--------	-------	-----------

“સંતોની વાણી”ના સંગ્રહકાર અને પ્રકાશક બગવાનજી મહા-

રાજ, જેમના અખાજી સાતમી પેઢીના ગુરુ થાય, તેઓ એક સાખી સંતોમાં પ્રચલિત જણાવે છે:—

“અખાએ કર્યો ડખો, ગોપાળ કરી થેંસ;

ખૂટે કર્યો કૂટો, નરહરને કહે શીરાવા બેશ.”

ગોપાળદાસ નામના એક કવિએ ગોપાળગીતા લખી છે. આ કવિ મૂળ સુરતનો વતની હતો, અને તેણે ઇ.સ. ૧૬૫૦ માં અમદાવાદમાં “ગોપાળ ગીતા” લખ્યાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. આ કવિ કદાચ આ સાખીમાં જણાવેલો ગોપાળ હોઈ શકે. તેવીજ રીતે ખૂટીઆ ભગતનાં પદો પણ છૂટક મળી આવે છે. નરહરિદાસ સંબંધી ચોક્કસ માહિતી નથી. પરંતુ એક નરહરિદાસે સંવત ૧૬૭૭ અથવા ઇ.સ. ૧૬૨૧ માં ગુજરાતીમાં એક ભગવદ્ગીતાનું પદ્યમાં સુંદર ભાષાન્તર કર્યું છે. આ નરહરિ ગ્રંથની અવધિએ:—

“શ્રીગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્ય પ્રસાદ, ગાયો નરહરિએ એ સંવાદ” એ પ્રકારે ગુરુ અને બ્રહ્મનો અભેદભાવે ઉલ્લેખ કરે છે. તે બ્રહ્માનંદ ગુરુના શિષ્ય હોઈ શકે. પરંતુ બ્રહ્માનંદ એવો સ્પષ્ટ નામ નિર્દેશ જણાતો નથી. તેથી ચોક્કસ અનુમાન નીકળી શકતું નથી. નરહરિદાસના નામે “નરહરિગીતા” ઉપરાંત “વસિષ્ઠસાર” (સં. ૧૬૭૪) “ભક્ત મંજરી” અને “ઉદ્ધવ ગોપી સંવાદ” નામના ગ્રંથો ચાલે છે. વડોદરા રાજ્યમાં તેની લેખી પ્રતો છે એમ મને સમાચાર મળ્યા છે.

અખાજીના ભકતોની સંપ્રદાય પરંપરા ચાલતી જણાય છે. ૧ બ્રહ્માનંદ ૨ અખો-૩ લાલદાસ-૪ હરિકૃષ્ણ-૫ જીતા મુનિ નારાયણ-૬ કલ્યાણદાસ-૭ રવામી પૂર્ણાનંદ-૮ દયાનંદ-૯ ભગવાનજી મહારાજ.

જુઓ “સંતોની વાણી” અક્ષય વૃક્ષ તા. ૧૨-૧૦-૨૦ ભગવાનજી મહારાજ જણાવે છે કે અખાજીની જેટલી વાણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેટલીજ ખીજ અપ્રસિદ્ધ વાણી તેમના કહાનવાના અંગલામાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ વાણીનું સૂચિપત્ર પણ જો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો પણ અખાના સાહિત્ય ઉપર ધણો સારો પ્રકાશ પડે.

અખાનું શ્રરાક્ષર જીવન.

તેની કૃતિઓ.

અખાની કૃતિઓ (૧) હિંદી ભાષામાં અને (૨) ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલી છે. તે જમાનામાં હિંદી ભાષાનો મહિમા વધારે હોવાથી અખાએ પ્રથમ પ્રયત્ન તે ભાષામાં કર્યો જણાય છે. હિંદી ભાષાની કૃતિઓ:—(૧) ‘સંતપ્રિયા’, અને (૨) ‘અક્ષલીલા.’ ગુજરાતી ભાષા ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થયા છે.

(૧) પંચીકરણ

{ (૨) ચિત્ત વિચાર સંવાદ

{ (૩) ગુરુ શિષ્ય સંવાદ

(૪) અનુભવ બિંદુ

{ (૫) અખે ગીતા

{ (૬) કેવલ્ય ગીતા

(૭) છાપા

(૮) છુટક પદો

(૯) સોરઠા અથવા દુહા અથવા પરજીઆ.

દિ. બ. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી “પરમ પદ પ્રાપ્તિ” અને “પંચ-દશી તાત્પર્ય” અખાની કૃતિઓમાં ગણાવે છે, પરંતુ તે ગ્રંથો મારા જોવામાં અદ્યપિ આપ્યા નથી.

વેદાંત શાસ્ત્રના પ્રકરણના ગ્રંથોમાં “પ્રકરણ” શબ્દ એ પારિ-ભાષિક છે; તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

શાસ્ત્રૈકદેશસંબંધં શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતમ્ ।

આહુઃ પ્રકરણં નામ શાસ્ત્રવેદવિપશ્ચિતઃ

શાસ્ત્રના કોષ્ટ એક દેશ સાથે સંબંધ ધરાવતો તથા શાસ્ત્રનું અમુક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામાં રોકાયેલો જે નાનો અથ તેને શાસ્ત્ર

તથા વેદને જાણનારા પ્રકરણ કહે છે. અખો પોતેજ “સંતપ્રિયા”ને પ્રકરણ સંખ્યા ૨૫૪ આપે છે.

“સર્વાંગી પ્રકરણ કહ્યો, કવિત ચોરાશી ચોજ.

વીશ કહ્યો મધ્ય દોહરા, કોષ માની દેખી ખોજ.

(સંતપ્રિયા ૧૦૬)

અખાના છપ્પા, પદો, સોરઠા વગેરે પ્રકરણરૂપ ગ્રંથો નથી, પરંતુ એક એક ભાવને પ્રકટ કરનારાં નાનાં કાવ્યો છે. અખાએ વેદાન્ત શાસ્ત્રનું બ્રહ્માનંદ ગુરુ પાસે જે શ્રવણ કર્યું તેનું તેણે પાકું મનન કર્યું જણાય છે, અને તેના પરિણામમાં જે નિદિધ્યાસન તેનું અનુભવ ફળ તેણે પોતાની વાણીમાં પ્રકટ કરવાનો ભાર પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે.

આ પુસ્તકમાં ચાર કૃતિઓનું સંસ્કરણ કર્યું છે.—

૧. અખે ગીતા

૨. પંચીકરણ

૩. ગુરુ શિષ્ય સંવાદ

૪. અનુભવખિંદુ

અખે ગીતા.

અખે ગીતાની રચના ૪૦ કડવા અને દશ પદવાળી જણાય છે. અખો પોતે,

“બારે ઉણાં પાંચસે છે, અખે ગીતાનાં ચરણ.

ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા, અશ્વરણ કેરું શરણ.”

એમ કહી ૫૦૦ બાદ ૧૨=૪૮૮ કડીઓનો અન્ય જણાવે છે, તેની ધારેલી રચના પ્રમાણે.

$$\begin{array}{rcl}
 ૪૦ કડવા \times ૧૧ ચરણો & = & ૪૪૦ \\
 ૧૦ પદ \times ૪ & = & ૪૦ \\
 ૫૬ છેલ્લાં ૧૧ મું \times ૮ & = & ૮
 \end{array}$$

આ પ્રમાણે ચરણોની ગણના થવી જોઈ એ. પ્રસિદ્ધ પાઠ પ્રમાણે:-

$$૩૯ કડવાં \times (૧૦+૧) = ૪૨૯ ચરણો.$$

$$૧ કડવું \times (૧૧+૧) = ૧૨$$

ચાલીસમું

$$૧૦ પદ = ૪૫$$

$$(૪+૪+૫+૪+૩+૫+૪+૪+૪+૮)$$

૪૮૬

એ ચરણોનો તકાવત પડે છે. સસ્તા સાહિત્યની બીજી આવૃત્તિનાં પદો “અખેગીતા”થી છૂટાં પાડી પદોના સંગ્રહમાં લીધાં છે, તે યોગ્ય થયું નથી. આથી મૂલ ગ્રંથનું રૂપ બગડે છે, અને પ્રકરણનું તાત્પર્ય નક્કી કરવામાં અડચણ આવે છે. પ્રથમાવૃત્તિનો પાઠ અભ્યાસકે ઉપયોગમાં લેવો ઘટે છે. આ દસ પદો સસ્તા સાહિત્યકારે બીજી આવૃત્તિમાં પદના સમૂહમાં “શીરચાતમાં” આપ્યાં છે.” એમ લખે છે. (પુટનોટ પૃ. ૪૨). પરંતુ આ ઉદ્દેશ બૂલ બરેલો છે. ખરી રીતે અખાની “અખેગીતા”માં અન્તર્ગત થયેલાં પદો નીચેના અનુક્રમે પદોના સમૂહમાં છે:-

“અખેગીતા”નું પહેલું પદ

સમૂહમાં

૧	૭૫
૨	૭૬
૩	૭૭
૪	૧૦૧
૫	૧૧૨
૬	૮૯
૭	૧૦૨
૮	૫૫
૯	૧૦૩
૧૦	૧૪૬

અખાનું અક્ષર જીવન

(તેનું તત્ત્વચિંતન)

અખાના તત્ત્વજ્ઞાનની સમાલોચના હવે કરવી શેષ રહે છે. અખો પોતાને કવિ ગણતો નથી. પરંતુ જ્ઞાની ગણે છે. અખાના કવિ અંગમાં અખો પોતેજ કહે છે કે:—

“જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ.

શબ્દ તણો છેડો કેમ થાય, આકાશને કેમ તોળ્યું જાય.

એવું વચન અલિંગી તણું, અખા નહિ કોઈ પર આપણું.”

આ દશ્ય જગત્ની પારના તત્ત્વને ચાર વર્ગના પુરુષો સ્પર્શ કરી શકે છે:—(૧) કવિજન, (૨) કલાવિદ, (૩) સાધુ અથવા ભક્તજન, (૪) તત્ત્વજ્ઞ. જગત્ની પીઠમાં રહેલા અભૌતિક ભાવને કવિજન પ્રતિભા વડે જોઈ શકે છે, અને તે શબ્દદ્વારથી સુંદર રૂપે તે ભાવસૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી સહૃદય જનને સમજાવી શકે છે. કલાવિદો લલિતકલાદ્વારા મૂર્તરૂપમાં અમૂર્તરૂપ ઓળખાવી શકે છે. સાધુજનો હૃદયની અત્યંત શુદ્ધિ વડે અને વીતરાગ ચિત્તવડે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયના અંતર્યામી સ્વરૂપ સાથે સ્પર્શ કરી શકે છે. તત્ત્વજ્ઞ અથવા જ્ઞાની પુરુષ, શુદ્ધ વિવેકવાળી પ્રજ્ઞાના બળ વડે જેવું છે તેવું અભૌતિક સ્વરૂપ ઓળખી શકે છે.

અખાને આપણે ચોથા વર્ગમાં મૂકી શકીએ. તેનામાં સાધુતા અથવા ભક્તિનો રંગ છે. પણ તેની મુખ્ય ચોટ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સમજણ અથવા “સૂઝ” ઉપર છે. વસ્તુની ઉંડી સમજણ અથવા અનુભવ તેણે જૂના બ્રાહ્મણોની પેઠે અધ્યયન દ્વારા અથવા લાલના જમાનાની વાચનપદ્ધતિ દ્વારા મેળવ્યો નથી. પરંતુ શ્રદ્ધાપૂર્વક વેદાન્ત શાસ્ત્રના અનુભવી મહાત્મા બ્રહ્માનંદ પાસેના દીર્ઘકાળના શ્રવણ વડે મેળવી શક્યો છે. તેનું શ્રવણ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો

અપચો કરે તેવું નથી. પરંતુ તેણે જેટલું સાંભળ્યું છે તેટલું મનમાં ઉડુ ઉતાર્યું છે, અને વિદ્યાના પકવ રસને તેણે મેળવ્યો છે. તે સાથે નિદિધ્યાસન વડે તેણે પોતાના નિશ્ચયો દઢ કર્યા છે. અને નિર્ભીત શ્રદ્ધાગાનને મેળવી શક્યો છે. તેનું બહુશ્રુતત્વ તેના ગ્રંથોના અવલોકનથી સારી રીતે તારવી શકાય છે. મારી તારવણીથી મને લાગે છે કે તેણે નીચેના વેદાન્ત શાસ્ત્રના ગ્રંથો સારી રીતે શ્રવણ દ્વારા સમજી બાંધ્યા છે.

ગ્રંથોનાં નામ

શ્રવણ કર્યાના અનુમાનનો આધાર

૧ યોગવાસિષ્ઠ	} “અખેગીતા” “કડવું” ૩, અનુભવખિંદુ”
છપ્પો ૩૨ ગુરુશિષ્ય સંવાદ. કડી ૨૬
૨ દત્તગીતા	
૩ મહાભારત-શાંતિપર્વ
નારાયણખંડ	} ગુરુ શિષ્ય સંવાદ-બ્રીજે ખંડ ૨૦
ત્રીજે ખંડ ૨૯
૪ ભગવદ્ગીતા	
૫ ભાગવત	} ગુરુ શિષ્ય સંવાદ-ખંડ ૩, પંચીકરણ
છઠ્ઠી ચોપાઈ, અનુભવ ખિંદુ.
૬ પંચદશી	
૭ આત્મપુરાણ અથવા
મૂલગ્રંથ શ્રવણદ્વારા બુદ્ધિ
દારણ્યક ઉપનિષદ (શત
પથ બ્રાહ્મણનો ૧૪ કાંડ)
છાંદોગ્યઉપનિષદ
ઈન્દ્ર વિરોચન આખ્યાન
તત્ત્વમસિ પ્રકરણ.	} અનુભવખિંદુ. ૪૩
છપ્પા ૫૭, ૫૦૫
ગુરુશિષ્ય સંવાદ-ખંડ ૨-૨૪
ચિત્તવિચારસંવાદ ૧૩૪
ગુરુશિષ્યસંવાદ ૪૬
૮ શાંકરભાષ્ય	
૯ અધ્યાત્મરામાયણ.	ગુરુશિષ્ય સંવાદ-૩ જો ખંડ
અખેગીતા કડવું ૩.
૧૦ પુરુષસૂક્તમ્	છપ્પા ૭૩

તત્ત્વજ્ઞાનનાં મુખ્ય ત્રણ પ્રમેયો છે:—

(૧) જગત્તુ સ્વરૂપ, (૨) જગત્તા જાણનાર જીવનું સ્વરૂપ, અને (૩) તે બેના અધ્યક્ષનું અથવા તેની પીઠમાં રહેલી વસ્તુનું સ્વરૂપ. વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં આ ત્રણ પ્રમેયોને જગત્, જીવ અને ઈશ્વર કહે છે. તે શાસ્ત્ર અદ્વૈતવાદી છે. અને તે પણ ચેતન અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરે છે. આથી જીવ અને ઈશ્વરના અધિકરણમાં એક સમરસ ચૈતન્યમય તત્ત્વનો તે સ્વીકાર કરે છે; અને તેને બ્રહ્મતત્ત્વ કહે છે. તે તત્ત્વના સત્, ચિદ્ અને આનંદ એવા ત્રણ સ્વધર્મો છે. તે પૂર્ણરૂપે એટલે વિશેષણ રૂપે જે ચેતન્યમાં ઝળકે છે તેને નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર કહે છે, જેમાં તે અપૂર્ણ દશામાં અથવા ઢંકાયેલી દશામાં રહે છે તેને તેઓ સંસ્કારી જીવ કહે છે. જગત્ એટલે જીવના અનુભવમાં આવતું વિશ્વ કેવળ શન્ય નથી, પરંતુ વ્યવહાર સાધનાર સાચું છે. બ્રહ્મતત્ત્વના પરમાર્થ સ્વરૂપ સાથે સરખાવવામાં તે મિથ્યા ગણાય છે. તે જગત્ પરમેશ્વરની માયા વડે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં વિવર્ત રૂપે બાંધે છે, અને જીવને તે અવિદ્યા વડે સાચું છે, એવો ભ્રમ થાય છે. આ જગત્ સાચું છે એવી દૃઢ ભાવનાને લીધે જીવચેતન સંસારી દશામાં કર્મના વિપાક અનુસાર જન્મજન્માંતર પામે છે; પરંતુ ભ્રમ નિવૃત્ત થતાં તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખે છે. તેથી જેમ લાંબુ સ્વપ્ન અનેક કાળના રંગને દર્શાવતું છતાં જાગ્રત અવસ્થામાં એક ક્ષણમાં અજાણ જાય છે તેમ વ્યવહારસત્તાના અનાદિકાલના ભ્રમથી સંસારી જીવનો સંસારીપણાનો એટલે બદ્ધ દશાનો ભાવ સત્ય બ્રહ્માત્મજ્ઞાન વડે અજાણ જાય છે.

અબો પોતાના નિશ્ચયો આ ત્રણ પ્રમેયો સંબંધમાં ઘણા મર્બિત શબ્દોમાં સચોટ જણાવે છે.

જગત્તુ લક્ષણુ.

૧ જગત્ નામ જગદીશજ તણું, જોયામાં કારણુ છે ધણું,
ચિત્ત સહિત જોતાં તો જગત્, ચિત્ત રહિત છે અવ્યક્ત.

- ૨ જો દીસે જગનાથ તો, જગત ન દીસે જન અખા,
કદળી સ્તાંભ ઘણાં પડ વળે, વચમાંથી લુંખો નીકળે.
૩ જગત કાતરો તેમ મહાભૂત, જે વડે રંગી તે અહલુત,
અખા અરૂપી ઉગ્યો જોઈ, પૂર્વપક્ષ ન કરશે કોઈ.
૪ પર કે'તાં પરબ્રહ્મ હરિ, અને પંચ કહેતાં પંચભૂત,
એ પ્રપંચનામ જૂઠાતણું, એમ પ્રકટયો વંશ્યાસુત.

ગુરુ શિષ્ય સંવાદ-પ્રથમ ખંડ દોહરા ૩૭.

જીવનું લક્ષણ.

- ૧ કાર્યોપાધિ તણું નામ જીવ, કારણોપાધિ ઇશ્વર સદૈવ.
ગુ. શિ. સંવાદ ૩ ખંડ ચોપાઈ. ૭
૨ વિદ્યામાં પડતો આભાસ, એટલે ઇશ્વર સર્વાવાસ,
અવિદ્યામાંહી પડ્યો આભાસ, એટલે હવો જીવ પ્રકાશ.
પંચીકરણ. ૬૭
૩ તુ તો ચિત્ત ચિહ્નની છે દ્વેર, ચિહ્ન સાથે કાંઈ નથી વેર.
ન્યારે સુરત ચાલી તુજ બહાર, ત્યારે તું કેવળ સંસાર,
તેજ સુરત જો પાછી શમે, આવી વસ્તુ પરાણે નમે,
તું વિદ્યાસ પ્રભુ ચેતન તણો, કાં તું રાખે ભાર આપણો.
ચિત્તવિચાર સંવાદ ૯૧-૯૨.
૪ નાંહિ મિથ્યા નાંહી સાચો, રૂપ એસો જીવકો,
જન્મ મરનસોં બ્રમન સંશય, ચલ્યો જાય સદૈવકો
(બ્રહ્મલીલા. ચો. ૬).

ઇશ્વર લક્ષણ.

- ૧ વેદોન્તે જે ઇશ્વર કહ્યો, તે જોવા નહિ અગગો થયો,
તે ઇશ્વર છે સર્વાવાસ, જેણે સધળો શબ્દવિદ્યાસ.
૨ એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર ક્યાંની વાત.
(છાયા કુટકળ અંગ ૯૨૮).

૩. અમૂર્તિની મૂર્તિ આ સઉ, અણનામીનાં નામજ બહુ. (છાંપા ૫૩૬.)
ચિ. વિ. સં. ૮૪

૪ બહુ પગને બહુ પાણિ, બહુ નાસા ને બહુ નેત્ર બહુ
કરતા ન કરે કામ, અંગ વિચરણ અળગાં અખા
નીચથી અતિશે નીચ, આચાર તો નવ ઓસરે,
કર્મ અસંખ્યનો કીચ, તુંને ન લાગે ત્રીકમા. સોરઠા ૨૨૨.

૫ નર નર મધ્ય નારાયણ નિર્ગુણ, સગુણ સોનારા ભેખ કછોહે.
સંતપ્રિયા

અખાના તાત્વિક સિદ્ધાન્તો.

અખો માત્ર તત્ત્વચિંતક જ ન હતો, પરંતુ તત્ત્વનિષ્ઠ અથવા
શ્રદ્ધાનિષ્ઠ હતો. તેના સિદ્ધાન્તો તારવવા હોય તો મુખ્યત્વે કરી
નીચેના ચાર ગ્રંથોનો આધાર લેવો પડશે:—

૧ ચિત્તવિચાર સંવાદ તથા ૨ ગુરુશિષ્ય સંવાદ
૩ અખેગીતા તથા ૪ કૈવલ્યગીતા.

ઉપરના બે સંવાદો તથા અખેગીતાની રચના રચવામાં અખાએ
વેદાન્તશાસ્ત્રના સંસ્કૃતમાં રચાયેલા પ્રકરણ ગ્રંથો તથા ભગવદ્ગીતાને
સામા આદર્શરૂપે લીધા જણાય છે. શંકરાચાર્યના વિવેકચૂડામણિ,
ઉપદેશ સાહસ્રી વગેરે ગ્રંથો ગુરુશિષ્યના સંવાદ રૂપે છે, અને
ભગવદ્ગીતા ગ્રંથ આપણા હિંદુધર્મના સનાતન સિદ્ધાન્તોને
કલિયુગમાં યુગધર્મ તરીકે દર્શાવનાર કેઈ અપૂર્વ પ્રતિભામય ગ્રંથ છે.
ગીતાનાં અનુકરણો સંસ્કૃત ભાષામાં ચૌદ થયાં છે:—^૧રામગીતા, ^૨ગણેશ-
ગીતા, ^૩શિવગીતા, ^૪દેવીગીતા, ^૫શક્તિગીતા, ^૬કપિલગીતા, અષ્ટા-
વક્રગીતા, ^૮અવધૂતગીતા, ^૯હંસગીતા, ^{૧૦}યમગીતા, ^{૧૧}પાંડવગીતા,
^{૧૨}સૂર્યગીતા, ^{૧૩}બ્રહ્મગીતા, ^{૧૪}અનુગીતા. આ સર્વ ગીતાઓમાં

પૂર્ણાવતારી શ્રીકૃષ્ણના સમાન અનુભવોની સ્પષ્ટ સ્મૃતિ બિલકુલ નથી. પરંતુ તે લખનારની અનુભૂતિની કંઈ કંઈ ઝાંખી માત્ર છે. તેવી ઝાંખી પોતાના અનુભવની અખાએ પોતાની “અભેગીતા”માં દેખાડી છે. અખાના અનુયાયીઓ તેને અક્ષયગીતા નામ આપે છે; અને તેની પ્રતના અંતમાં મહાવિદ્યા મોક્ષદાયિની એવું વિશેષણ આપે છે; આ વિશેષણ વડે તે ગ્રંથનું તાત્પર્ય આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. તે ગ્રંથ સર્વ વિદ્યામાં મોટી બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્વરૂપ છે, અને તે પાંડિત્ય મેળવવા નહિ, પરંતુ પોતાના બંધની નિવૃત્તિ કરવા અર્થે છે. તે ગ્રંથનાં ચાલીસ કડવાં અને દસ પદમાં અખાએ:-(૧) બ્રહ્મ અથવા હરિનું સ્વરૂપ, (૨) તેની ઉપાધિ રૂપે બનેલી માયાનું રૂપ અને તેનાં પરિણામો, (૩) વૈરાગ્ય, ભક્તિ, અને જ્ઞાનરૂપ સાધનોનો વિચાર, (૪) જીવ-મુક્તિ, અને (૫) વિદેહ મુક્તિનું વર્ણન, (૬) હરિ ગુરુ સંતની ભક્તિમાં સર્વ ગહન વિદ્યાની ચાવી છે, અને (૭) અદ્વૈત-પદની નિષ્ઠા કેવી હેય:-એ સિદ્ધાન્તો સરસ ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણવ્યા છે. મારા પૃથક્કરણ પ્રમાણે કડવાનું વિષયવર્ગીકરણ અને સંગતિ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

પ્રથમ ખંડ (૧-૧૬)

કડવું	વિષય	પૂર્વાપરસંગતિ
	ઉપક્રમ રૂપ કડવાં ૧-૨	
૧	હરિગુરુ સંત સ્તુતિ.	મંગળાચરણ
૨	પ્રાચીન કવિઓ સાથે પોતાની નિકૃષ્ટતા પ્રથમ ખંડ (૩-૧૬) (જગત જીવ-વિષયક)	હરિગુરુ સંતની કૃપા વડેજ તે પોતાનો અનુભવ જણાવે છે, એવી પૂર્વના કડવા સાથે સંગતિ છે.
૩	આત્મરૂપ હરિની ઓળખ	પ્રાચીનોએ હરિને આત્મરૂપે ઓળખ્યા હતા, અને જૂદા દેવરૂપે નહિ.
૪	હરિને આત્મરૂપે ન ઓળખવાથી જીવને ભ્રમમય સંસાર ઉભો થાય છે.	હરિની માયા અને જીવની અવિહા વડે જીવત્વ ઉભું થવાથી હરિને આત્મા રૂપે ઓળખતો નથી.

૫ માયાનું સ્વરૂપ

૬ માયા-અવિદ્યાનાં કામકર્મ
અને ભવ એ પરિણામો.

૭ માયા બાહ્ય જગતનું પણ
કારણ અને છે.

૮ માયાનો અંત થાય તો સૃષ્ટિ
માત્રનો લય થાય.

૯ માયાનિવૃત્તિના ઉપાયો
વૈરાગ્ય-ભક્તિ-જ્ઞાન.

૧૦ ભક્તિ એક પાંખણી છે, તેની
પાંખો જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે.

૧૧ આ ભક્તિનિરાશી પ્રેમલક્ષણા
અને સર્વાત્મભાવનારૂપ
સમજવી.

૧૨ આવી ભક્તિ વડે જ્ઞાનનિષ્ઠા
અને હૃદયપલટો થાય છે
અને માયા શૂન્ય છે.

૧૩-૧૬ જ્ઞાનનિષ્ઠ-જીવન-મુક્ત
મહાપુરુષનાં લક્ષણો અને
મહિમા.

માયાનો ઉદય અને તેનો વિસ્તાર
માયા-અવિદ્યાનાં જીવ ઉપર
થતાં પરિણામો.

જીવની સૃષ્ટિ ઉપરાંત ઈશ્વરની
સૃષ્ટિ પણ માયા વડે ઉભી થાય છે.
જે નિમિત્તથી સૃષ્ટિ, તે નિમિત્ત
અજ્ઞાપાતાં લય.

લય થવાનાં કારણો શોધવાની
સ્વાભાવિક અગત્ય ઉભી થાય છે.
સર્વ સાધનોમાં ભક્તિ એ અંગી
છે. અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ
મંગ છે.

લોકપ્રસિદ્ધ ભક્તિ કરતાં
આત્મભાવની લગનીવાળી ભક્તિ
વિરહ વેદનાવાળી સમજવાની છે.
સાચી ભક્તિ વડે નર નારાયણ
બની જ્ઞાનનિષ્ઠ થાય છે.

જીવન-મુક્તરૂપ ફલની સિદ્ધિ
અર્થે આ હૃદય-પલટાની અને
અજ્ઞાનનિવૃત્તિની જરૂર છે.

બીજો ખંડ (૧૭ થી ૨૩ પરબ્રહ્મ વિષયક).

૧૭-૧૮ બ્રહ્મવસ્તુનિરૂપણ.

નારાયણ અથવા હરિરૂપે, પોતાને
ઓળખવાનું પ્રતિપાદન પ્રથમ
ખંડમાં થયું, તે હરિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ.

- ૧૯ બ્રહ્મવસ્તુને આત્મરૂપે ઓળખ- નિર્ગુણ નારાયણ, સ્વામીના
નાર-ધર્મ, માયા જીવના ભેદ પિંડમાં સગુણ અને છે.
સમજાવી શકે છે.
- ૨૦ સંસારનું નાટક શી રીતે ઉભું સગુણરૂપે જગતનું નાટક સંસાર
થાય છે, અને સૂત્રધાર શી રૂપે છે. નિર્ગુણ ભાવ તે મૂલ પદે
રીતે અળગો રહે છે ? રહેવું એટલે નાટ્ય રસની સમાપ્તિ છે.
- ૨૧ નાટકરૂપે અધ્યારોપ અને સંસાર કેવળ પ્રતીતિરૂપ છે,
અવધિએ અપવાદ અથવા લય. અને વસ્તુ બદલાતી નથી. એ
નિર્ગુણ પદના જ્ઞાનનું ફલ છે.
- ૨૨ અધ્યારોપ અને અપવાદનું પ્રતીતિ અને લય શી રીતે
રહસ્ય દષ્ટાન્તોદ્ધારા સમજાય છે. વસ્તુ બદલાયા વિના થાય છે, તે
જરૂરનું છે.
- ૨૩ આવા અનુભવી જ્ઞાનીની ગતિ સમજનાર દુર્લભ છે, અને
અકળ છે. સામાન્ય જનને પ્રાપ્ત થતા નથી.

ત્રીજો ખંડ (૨૪-૨૮).

શબ્દબ્રહ્મ વડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ.

- ૨૪ શબ્દબ્રહ્મ અથવા પ્રણવદ્વારા બીજા ખંડમાં જે પરબ્રહ્મપદનું
બ્રહ્માનુભવ શી રીતે થાય છે. વર્ણન કર્યું, તેનું અપરબ્રહ્મ
(ઓંકાર) શી રીતે સાધન અને છે !
- ૨૫ શબ્દબ્રહ્મદ્વારા જ્યોતિર્માય શબ્દબ્રહ્મ સાધન છે, પરબ્રહ્મ
અથવા જ્ઞાનમયબ્રહ્મની પ્રતીતિ. સાધ્ય છે.
- ૨૬ પ્રણવના અવધિએ જે બિંદુ- શબ્દવાદ અને બ્રહ્મવાદ અત્યંત
ભાવ અથવા શબ્દભાવ તેમાંથી નજીકના છે. પરંતુ તેના પાયામાં

શન્યવાદી અને બ્રહ્મવાદીના સિદ્ધાન્તનો ભેદ છે.

નિર્ણયો ઉભા થાય છે. શન્ય
એટલે જગત્ શન્ય થયા પછી
પૂર્ણ બ્રહ્મ કેવળ રહે છે એ
બ્રહ્મવાદીની ઊંડી સમજ છે.

૨૭ સાચા શન્યવાદી કરતાં મિથ્યા- સાચા શન્યવાદી મિથ્યા શન્ય-
શન્યવાદી ભયંકર છે, કારણ વાદી કરતાં ચઢીઆતા છે, જો કે
કે સાચા શન્યવાદી વિરાગી બ્રહ્મવાદી કરતાં ઉતરતા છે.
હોય છે; મિથ્યા શન્યવાદી
સંસારની આસક્તિવાળા હોય છે.

૨૮ સદેહ છતાં વિદેહી બ્રહ્મવાદી. દેહ દેખાતો ધારણ કર્યા છતાં
વિદેહ સિધ્ધિ કેવી હોય છે.

ચોથો ખંડ (કડવાં ૨૯ થી ૩૧).

પરપક્ષ મંડન તથા ખંડન.

૨૯-૩૦-૩૧ છ દર્શનો છ ઉપ- અનુભવી બ્રહ્મવાદી પરપક્ષના
દર્શનો, પુરાણ વગેરેના મત- વિચારોનું સમાધાન શી રીતે
મતાંતરે શું કહે છે, અને કરે છે તેનું વર્ણન છે.
સત્ય સિદ્ધાન્તથી કેટલા આધા છે ?

પાંચમો ખંડ (કડવા ૩૨ થી ૩૫).

ગુરુભક્તિ.

૩૨-૩૫ હરિગુરુ-સંતની ભક્તિ કેવળ પાંડિતો વડે ધ્યેય તથા
વિના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થતો એય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી,
નથી. પરંતુ અનુભવી સંતોની ભક્તિ
અને તેમની કૃપા વડે દૃષ્ટિ ઉઘડે છે.

છૂંદો ખંડ (કડવાં ૩૬ થી ૩૯)

અદ્વૈત નિષ્ઠા

૩૬-૩૯ અદ્વૈતની નિષ્ઠા | ગુરુભક્તિનું ફલ છે.
શી રીતે બંધાય છે ?

ઉપસંહાર (કડવું ૪૦)

ફલસ્તુતિ ૪૦

આ પ્રમાણે ઉપક્રમ ઉપસંહારની એકવાક્યતા કરી
મધ્યના છ ખંડોમાં અખો પોતાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો સ્થાપવા
માગતો હોય એમ સમજાય છે. તેના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો
તે અખે ગીતામાં ચાર સાધનો અને એ સિદ્ધ પદનાં લક્ષણો વર્ણવે છે.
(સાધનમાળા) એમાં જ્ઞાન,^૧ ભક્તિ,^૨ વૈરાગ્ય^૩ છે. (કડવાં
૧૦-૧૧-૧૨)

માંહે માયા^૪ નિરીક્ષણ દર્શિ.

(સિદ્ધ પદનાં લક્ષણ) જીવન્મુક્ત^૧ અને મહામુક્ત^૨ (કડવાં ૧૩-૧૬)

ચહેન (ચિહ્ન) ને વળી પુષ્ટિ; (સમર્થન)

મેં વિષયાનુસારી છ ખંડમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે, ત્યારે અખાએ
સાધન ફળ અનુસાર છ વિભાગ પાડ્યા છે.

અખાના અખેગીતાના પ્રથમ ખંડમાંથી તરવાતા
સિદ્ધાન્તો—

સર્વ સિદ્ધાન્તોની સરખામણીમાં અખાએ પોતાનો તાત્ત્વિક
સિદ્ધાન્ત વેદાન્ત ઉપર ઘડ્યો છે; પરંતુ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો સાચો
મર્મ જેઓ મોટેથી માયાવાદ બોલે છે અને ઉડાબાવથી આ દેખાતા
જગતનું મિથ્યાપણું સમજી જાયતા નથી તેમના અનુભવ બહાર
રહે છે. અખો રમુજ વાણીમાં કહે છે કે:—

“સાંખ્યને આંખ્ય પા વસાની, જો ચાલે નો ચાલી શકે,
વેદાન્તને વાટ સૂઝે સુધી, જો માયા મુખથી નવ બકે.

(અખેગીતા કડવું ૩૧-૮)

માયાવાદ માત્ર મોઢે બોલવાની યુક્તિ નથી, પણ અનુભવથી
સમજવાની કળા છે—એવું અખાનું ખાસ મંતવ્ય છે.

**બ્રહ્મની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ ચિદ્રશક્તિ, માયા
શક્તિ, પ્રકૃતિશક્તિ.**

બ્રહ્મતત્ત્વની ચિદ્રશક્તિનું એક સામર્થ્ય અથવા બલ તેનું નામ
માયા-અજ્ઞ છે. ચોવીસ જડતત્ત્વ રૂપે જણાવનારી અને પચીસમા
બદ્ધ પુરુષનો ભાવ આપનારી, પ્રકૃતિશક્તિને પ્રકટ કરી તેને પુનઃ
પોતાનામાં રાખવાની બ્રહ્મચૈતન્યની શક્તિને માયા કહે છે. આ પચીસ
તત્ત્વોના રંગો જે આધારમાં બાસે છે તે છઠ્ઠીસમો પરમાત્મા જેવાને
તેવો યથાર્થ રહે છે.

આ ચિદ્રશક્તિમાં અંતર્ગત રહેલી અને પછીથી બહાર પડતી
માયાશક્તિ, અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પરમેશ્વરની આજ પટરાણી
છે. અને જે પ્રથમ “શૂન્ય સ્વામિની”—એટલે બેદભાવ નહિ પામેલા
બ્રહ્મમાં સંયુક્ત રહી હતી તે છૂટી પડી જગત્તની ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ, અને લય કરનારા ત્રણ ગુણુમય દેવોને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્રને
પ્રકટ કરે છે, આ શૂન્ય સ્વામિની-અજ્ઞ ત્રિગુણુમય દેવોની જનની
એટલે માતા હતી તે ગુણોનો બેદ કર્યા પછી તેમની “યોષિતા”
પત્ની થઈ જાય છે. આ કારણથી અખો આ માયા શક્તિને મોટી
“નટી” કહે છે.

માયા મોટી જગમાંહે નટીજી,

તે આગળ કોઈ ન શકે લટીજી;

હરિહર અજથી આગળ વટીજી,

સમજી ન જાય એવી માયા અટપટીજી.

(કડવું ૭મું).

બ્રહ્મવસ્તુના સદ્, ચિદ્, અને આનંદ નામના સ્વભાવ ધર્મો બીતરના અધ્યાત્મ બળથી સત્ત્વ, રજ્જ, તમ-એ નામના ગુણોનું રૂપ પકડી માયાશક્તિ રૂપે પલટાય છે. અખો કહે છે કે:—

“જ્યમ જળ જમાયે શીતયોગે, તેહને જડતા પ્રકટે માંહેથી,
સત્ત્વ, રજ્જ, તમ, રૂપે થઇ માયા, પછે એક એકના બહુ થયા.”

માયા શક્તિના બંધમાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો:
લક્ષિત, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય.

આ માયા ત્રિગુણાત્મિકા શક્તિ રૂપે “શન્ય સ્વામિની” થઈ ત્રણ મૂર્તિઓને પ્રકટ કરી તેમની જાણ બની:—

“પંચભૂત^૫ ને પંચ માત્રા,^૫ તામસના નીપજી રહ્યા;
રાજસૂનાં ઇદ્રિ દશે,^{૧૦} તેના દેવતા;
ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયે તે વસ્યા, આપ આપણું સ્થળ સેવતા;
મન બુદ્ધિ^૧ ચિત્ત^૨ અહંકાર^૩ જો, જો, તે સત્ત્વગુણથી ઉપના.
એ સૃષ્ટિનાં ચોવીસ કારણ, માયા અજળ રૂપના,
પ્રકૃતિ તે પંચવીસમી, પરિવાર સર્વ તેહનો;
પણ છઠ્ઠીસમો પરમાત્મા, તે થર થર જ્યમ ત્યમ રહ્યો.

આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂલ ચિદ્શક્તિ બીતર બળ રૂપે રહેલી માયા શક્તિ બ્રહ્મ તત્ત્વના સદ્ ચિદ્ આનંદ-ભાવને પ્રધાનભાવમાંથી એટલે મુખ્ય રૂપમાંથી સત્ત્વ, રજ્જ, અને તમસ નામના ગુણ એટલે હલકા રૂપમાં લાવી જેમ પ્રવાહી જળ બરફનું રૂપ પકડે તેમ જગત્નું રૂપ પકડે છે, અને તેમાં—

(તેમાં લક્ષિત (પંખિણી) અને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અંગો (પાંખો.)

તમો ભાગમાંથી પંચભૂત અને પંચ તન્માત્રાઓ ૧૦
રજ્જે ભાગમાંથી દશ ઇન્દ્રિયો પોત પોતાના દેવતા સાથે ૧૦
સત્ત્વભાગમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર નામનાં

ચાર અન્તઃકરણો ૪

મળી ચોવીસ તત્ત્વાકાર પરિણામો છે, અને તે ચોવીસ તત્ત્વોને પોષણ આપનારી મૂલપ્રકૃતિ રૂપે પચીસમી ઉભી રહે છે. આ પચીસ વેશ ભજવનારી માયા-નરી જેના આગળ વેશ ભજવે છે એવા પરમાત્માના મૂળ સ્વરૂપને કોઈ રીતે ઓછાવતા જનારી શક્તી નથી. આ પ્રમાણે આ નાટક ભજવનારી અહ્ભુત નરી વડે જે મૂલ ચૈતન્ય આવરણ પામી ઢંકાય છે તે પ્રકૃતિપાશમાં પડેલા જીવાત્મા મળાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યની, અખાના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે, ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ છે:—

(૧) મૂલ ચિદ્રશક્તિ, (૨) માયાશક્તિ, (૩) પ્રકૃતિશક્તિ.

જુઓ:—(૧) ચિદ્રશક્તિ, જ્ઞાનંદની—(અખેગીતા કડવું ૧)

(૨) બ્રહ્માત્મા જેમ બ્રહ્મ મૂકી, તે મૂકીને પાછી ભખે;
તેમ માયા ચિદ્રશક્તિ માટે મોટું સામર્થ્ય એ વિષે.

અખેગીતા કડવું ૭

(૩) પ્રકૃતિ તે પંચવીસમી પરિવાર સર્વ તેહનો કલો.

બ્રહ્મચૈતન્યનો સ્વભાવ ધર્મ તે ચિદ્રશક્તિ; તેની આવરણ કરનારી માયાશક્તિ વડે તે બ્રહ્મચૈતન્ય જીવત્વનો આભાસ અને બંધને મોક્ષનો વ્યવહાર ઉભો કરે છે, અને તેની પ્રકૃતિ નામની વિક્ષેપ કરનારી ત્રીજી શક્તિ તે માયાથી આવૃત જીવને અનેકાકાર વાળું જગત્ અથવા “દશ્ય” પદારથ (જુઓ કડવું ૮ મું) દેખાડે. આથી બદ્ધ પામેલા આભાસ રૂપ જીવને છૂટવાનો માર્ગ પોતે જેના આભાસ છે તેવા પોતાના છત્રીસમા પરમાત્માને અથવા હરિને તેણે પોતાના સ્વરૂપ તરીકે ઓળખવાનો છે. કડવાં ૩ થી ૮ સુધીમાં માયાશક્તિ અને તેનાં પરિણામોનું વર્ણન છે. નવમા કડવાંથી માયાનિવૃત્તિનાં સાધનોનો બોધ અખો કરે છે:—

(૧) પહેલા સાધનને તે હરિને “વિરહ વૈરાગ્ય” કહે છે.

પોતાના પરમાત્મા અથવા હરિ રૂપ તત્ત્વને જ્યાં સુધી મેળવાય નહિ ત્યાં સુધી જીવને એન પડવું જોઈએ નહિ. જેમ માછલું પાણી વિના

સરફડે અને તેને કામધેનુના દૂધમાં નાંખે તોપણ તેની આપદા દૂર થાય નહિ, તેમ જીવને જો હરિવિરહ સામે તોજ તેનર હરિ થવાને લાયક બને છે.

(૨) આવો હરિસંબંધનો વિરહ વૈરાગ્ય જેને ઉત્પન્ન થયો છે, તેવો મુમુક્ષુ ખરી રીતે ખીળ સાધન રૂપે કોઈ અનુભવી સદ્ગુરુ દ્વારથી “હરિભક્તિને મેળવે છે.” અખાની આ હરિભક્તિ લોક પ્રસિદ્ધ ભક્તિ કરતાં જૂદા પ્રકારની છે. તેની હરિભક્તિનું સ્વરૂપ દસમા કડવાંમાં તેણે સ્પષ્ટ કર્યું છે:—

તે હરિ હરિ દેખે સકલમાં, જેહને જીવ જીવ કરી દેખતો;
હરિ જાણી હેત કરે, સકલમાં, પહેલાં જે ઉવેખતો.
હરિ જાણે થકી ભક્તિ થાયે, તેજ ભક્તિ જાણે ખરી;
જાણે જે આચરે, તેને દ્રોહ થાયે પાછો ફરી.
સદ્ગુરુનાં વચન સુણીને, ભક્તિ જેહને ઉપજે;
અચિર કાળે તે પામે આત્મા, સદ્ગુરુ વચને તો ભજે.
ભાઈ ભક્તિ જેવી પંખીણી, જેહને જ્ઞાન વૈરાગ્ય ખેડ પાંખ છે;
ચિદાકાશમાં તેજ જોડે, જેને સદ્ગુરુરૂપી આંખ્ય છે.
દેખે નેત્ર પરશ્વત્તનાં, પરશ્વત્તનાં કર્યું માત્ર;
પાદ પાણી પરશ્વત્તનાં, પરશ્વત્ત દાતાને પાત્ર.
જજે પરશ્વત્ત સ્થળે પરશ્વત્ત, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ;
ગિરિ ગંધર વન વાટિકા, પરશ્વત્ત જાન ને માલ.

(એટલે જાણીઆ અને માણીઆમાં).

પરશ્વત્ત વિના નહિ ઠામ ઠાલું, એમ દેખે ભરપુર;
જિહ્વાં તિહાં દેખે હરિભાઈ, જેનાં પડળ થયાં દૂર.
કહે અખો સહુકો સુણો, ભક્તિ આવી તે જતને;
એવા શુદ્ધ ભજનને પામવા, તમે સેવો હરિગુરુ સંતને.

આવી સર્વાત્મ ભાવનાથી પ્રેમવશ્યાળા ભક્તિના પ્રભાવ વડે તે સંસારના સર્વ રંગોમાં

“ નિત્ય રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનંત અપાર,
જિહાં જેવો તિહાં તેવો, નારાયણ નરને નાર. ”

આ શુદ્ધ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વડે હૃદયનો પલટો થાય છે;
અને તે ભક્તને

“ માયાનો ઠામે બ્રહ્મ બયો, સંસારનો સંભવ ગયો. ”

ભક્તિ વડે ઉત્પન્ન થતા શુદ્ધ આત્મગ્ઝાન વડે માયાનો સર્વદા
લોપ થઈ જાય છે.

જગ્યો ત્યાં થઈ ચેતના, નિદ્રા સાથે સર્વે પળ્યું;

ત્યમ તુરીયાવડે તિમિર ત્રાસે, ચિત્ત ચમક્યું હતું તે ટળ્યું.
(કડવું ૧૨).

અખાની ભક્તિ સર્વોવાસ હરિને આત્મરૂપે ભજવાની છે. આ
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને તે નિરાશી-દ્વંદ્વની કોઈ પણ પ્રકારની આશા
વિનાની ખ્યાશીમી નિર્ગુણ ભક્તિ કહે છે, જ્યારે સગુણ ભક્તિના
એકાશી પ્રકારો સકામભક્તિના છે. આ એકાશી ભક્તિનો ઉલ્લેખ
અખો ચિત્ત વિચાર સંવાદમાં ૩૮૭ થી ૩૯૦ કડીઓમાં કરે છે.
તેનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે (જુઓ શ્રીધર સ્વામીની ભાગવત તૃતીય
સ્કંધ ૨૯ માં અધ્યાયની ટીકાને અનુસાર) આપણને મળી આવે છે.

સાત્ત્વિક		રાજસ	
કર્મક્ષય અર્થે, હરિપ્રીત્યર્થે, વિધિ-	વિધિ-વિષય મેળવવા, યશ મેળવવા, ઐશ્વર્ય		
૧	૨	૧	૨
	સિદ્ધિ અર્થે		મેળવવા
	એટલે શાસ્ત્રની		અર્થે.
	આગના		૩
	પાલન અર્થે		
	૩		
	તામસ		
હિંસાર્થે.	દંભાર્થે.	માત્સર્યાર્થે.	
૧	૨	૩	

આ પ્રકારે ચિત્તના ત્રણ પ્રકારના બેદો અને પ્રયોજનોને લક્ષમાં લઈ નવ પ્રકારની ભક્તિ થાય છે. તે પ્રત્યેકને ભજવાના નવ પ્રકારના બેદોને જુલુવાથી એકંદર ૮૧ પ્રકારની ભક્તિ થાય છે. ભજવાના નવ પ્રકારના બેદો:—

(૧) શ્રવણ, (૨) અર્ચન, (૩) વંદન, (૪) કીર્તન, (૫) પાદ-સેવન, (૬) સ્મરણ, (૭) દાસત્વ, (૮) સખ્યત્વ, (૯) આત્મનિવેદન આ સગુણ ભક્તિનાં રૂપો તથા દંભ ભક્તિ બાબત અખો છાપામાં સ્વતંત્ર “અંગોમાં” વિવેચન કરે છે.

અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મોક્ષની સાધન શ્રેણી:—

(૧) વિરહ વૈરાગ્ય

(૨) હરિભક્તિ

(૩) આત્મદર્શન

આ ત્રણ પગનીઆંની જ છે.

જે મહાપુરુષને આ અભ્યાસદર્શન સિદ્ધ થયું છે, તેને જીવન્-મુક્ત કહે છે; અને તેનાં લક્ષણો તે કડવાં ૧૩-૧૬ માં ધણી ચમત્કારિક વાણીમાં અખો ગાય છે.

અખેગીતાના બીજા ખંડનું તાત્પર્ય.

જીવન્-મુક્ત જે પદને પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય થાય છે તેનું વર્ણન અખેગીતાના બીજા ખંડમાં (કડવાં ૧૭-૨૨ સુધીના છ કડવાંમાં) આવે છે. અખો દૃષ્ટાંત વડે જીવન્-મુક્ત મહાપુરુષદ્વારા જ આ પદ સ્પષ્ટ કરે છે. જીવન્-મુક્તનું અથવા અનુભવી સ્વામીનું જીવનજ અભવસ્તુની ખાત્રી આપે છે.

“ હો કેવલ્યસ્વામી તમો, દિસો ધન્ધર, માયા, જીવ;

એ ત્રણ પ્રકારે યાઓ તમો, પણ સ્વભાવે તમે શિવ.”

અહા ચૈતન્યના માયાદ્વારથી જીવ-ધન્ધર વિભાગ અને પરબ્રહ્મનું અખંડ નિર્વિકાર અધિષ્ઠાનત્વ, કેવલ્ય અથવા નિત્ય મુક્ત અભવદ ધન્ધરરૂપે માયારૂપે, અને જીવરૂપે ભાસે છે. કેવલ્યપણું—

ધામ-વીર્ય ન્યારે માયામાં પડે છે ત્યારે ઇશ્વરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ઐશ્વર્યવડે અનેક આભાસરૂપ જીવો સ્પુરે છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય સૂર્ય બિંમ્બ જેવું રહી તેનાં કિરણો કોઈ પચરંગી કાચના મંદિરમાં ઉતરે અને વિચિત્ર રૂપો દેખાય તેમ જીવોના અનેક આભાસો માયાના મંદિર વડે દેખાય છે:—

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ્ર શ્યામનું,
તે ઉપર તથો સૂર ન્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.
કૈવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ,
ઇશ્વર નામ તે તેહનું, ભાઈ જીવ થઈ માન્યું સાચ.
અધિષ્ઠાન તે તમે સ્વામી, તેણે એ ચાલ્યું જાય;
અલુછતો જીવ હું હું કરે, પણ બેદ ન પ્રીછે પ્રાય.
કહે અખો તમે નાથ નિર્ગુણ, યયા સગુણ વેશે જીવને;
તે કામ તમારી પ્રીછવા, જીવ સેવે હરિગુરુ સંતને.

શુદ્ધ કૈવલ્ય પદ તે સાચો સૂર્ય (નિર્ગુણ) માયાના પચરંગી કાચમાં જે કૈવલ્ય, બિંમ્બનાં જે કિરણ જાળો ઉતરી અનેક રૂપે સૂર્યબિંમ્બ પલટાય તે સગુણ ઇશ્વર, અને તે ઇશ્વરના અનેક રંગોમાં સાચાપણું માન્યા કરે એવો આભાસ તે જીવ. આ બધા ખેલ એકજ કૈવલ્ય પદના માયા દ્વારથી ઉભા થાય છે.

આ ઉપરથી જીવનું જીવત્વ ખરી રીતે ચૈતન્યના આભાસરૂપ છે, જેકે તે આભાસમાં પોતાના ઉત્પાદક બિંમ્બભાવને ઓળખવાનું સામર્થ્ય છે. અખો કૈવલ્ય બ્રહ્મપદ, ઇશ્વર પદ અને જીવપદ એ ત્રણેનો વિવેક કરી પહેલાને પરમ સત્ય, બીજાને વ્યવહાર સત્ય અને ત્રીજાને પ્રાતિભાસિક સત્ય માને છે.

“કૈવલ્યપદ તમે નિજ સ્વરૂપે, ઇશ્વરપદ છે અનંત;
મોટું સામર્થ્ય માયા કેઈ, જ્યાં ઉપજે મિથ્યા જંત.”

(કડવું ૨૦)-

પરમ સત્ય તે “નિજસ્વરૂપ,” વ્યવહાર સત્ય તે ઇશ્વરનું “અનંત ઐશ્વર્ય” માયાદારથી પ્રકટ થતું અને પ્રાતિભાસિક સત્ય તે “મિથ્યા જાંત” એટલે કલ્પિત જીવો.

મિથ્યા જાંતુઓ અનંત ઇશ્વરના ઐશ્વર્યને પરમ સત્ય માની મોહ પામે છે, જ્યારે ઇશ્વર પોતાના શિવપદને-કૈવલ્ય પદને-સાચુ માની મુક્ત રહે છે.

એકજ પરમાર્થ વસ્તુ પોતાના અન્તઃસામર્થ્યવડે ઇશ્વર, માયા અને જીવ રૂપે શી રીતે જાણે છે જેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન અખો કરે છે:—

જેમ દર્પણ મૂકીએ સામ સામાં, તે પ્રતિબિંબે એક એકમાં;

તે અ-ચોન્ય અનન્ત થાય, દષ્ટ પહોંચે છેકમાં.

તે દર્પણ દર્પણ માંહે રચના, દીસે પ્રકટ પ્રમાણ;

એક એકમાં અજગા અજગ, ચંદ તારા બહુ બાણ.

અનન્ત જાણે સામ સામા, એકના ઉદરમાં એક;

સિદ્ધાન્તને તમે એમ જાણો, કહું વસ્તુ-વિવેક.

આદર્શ નિર્મલ અતિ ધણું, પરબ્રહ્મસ્થાની તેહ;

તેહમાં અજ્ઞ અણુછતી, બધ આવી જાણા એહ.

તે અજ્ઞ મધ્ય ઉપાધ્ય બહોળી, તે જાણો અહંકૃત્ય;

જેમ મુકુરમાં અનંત દીસે, રૂપની સંસૃત્ય.

કહે અખો સહુકો સુણો, સંસૃત્ય ન જાણે જેહને;

એ ગીતા તે હારદ સમજે, જો સેવે હરિ ગુરુ-સંતને. (કડવું ૨૨).

આ પરબ્રહ્મસ્થાની અતિ નિર્મલ આદર્શ ખરી રીતે સાનથી સમજાય છે. કંઈ સામા પદાર્થ તરીકે દેખાડી શકાતું નથી.

“જાઈ સાને સમજે મંત ઘરા, પણ ગ્રહીને નથી જાણવા;

એ તો પોતે હુંકારો દે પોતાને, તો જાય કેહને જાણવા.

તો કહે અખો સહુકો સુણો, અઠળ કળા મહંતને;

મઝી જીવ્યાનો મર્મ હોવો, સેવો હરિ ગુરુ-સંતને.” (કડવું ૨૩).

આ સાનથી સમજાય એવું મહામુક્તનું વર્ણન છે. ન્યારે અનુભવથી સમજાય તેવું જીવન્મુક્તનું વર્ણન ૧૪-૧૬ કડવાંમાં આપવામાં આવ્યું છે. મહામુક્તને અખો “વિદેહી” કહે છે. તે વિદેહીનું સ્વરૂપ અઢૂલીસમા કડવામાં પણ વર્ણવે છે.

અખે ગીતાના ત્રીજા ખંડનું તાત્પર્ય.

અક્રમ બ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધન-પ્રણવોપાસના-અપર બ્રહ્મ વડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ. “અખે ગીતા” ના ત્રીજા ખંડમાં (કડવાં ૨૪-૨૮ સુધીમાં) અખો કેવલ્યપદ ક્રમવાળાં સાધન શ્રેણી વડે પ્રથમ ખંડમાં મેળવી શકાય છે એમ કહી ગયો છે. તે પદ ક્રમ વિનાના એટલે અક્રમ ભાવવડે મેળવી શકાય છે એવું જણાવે છે. આ અક્રમ બોધમાર્ગને તે “વણકમે હોય પંથનો પારજી” એમ કહી સમજાવે છે. આ વણકમે આત્મ વસ્તુનો બોધ થાય તે સાધન અજપા જપ અથવા પ્રણવનું અનુસંધાન કહે છે.

નાદ બ્રહ્મ (વાચક)	દાર	અર્થ બ્રહ્મ (વાચ્ય)
(૧) પરાવાણીથી પારનો શબ્દ	(ચૈતન્ય)	પરબ્રહ્મનો બોધક
(૨) પરાવાણી	(કલ્પના)	અરૂપી કામ, અથવા સંકલ્પ પ્રકટાવે.
(૩) પશ્યંતી વાણી	(કામના)	અરૂપી કામ, રૂપી ભાવ પ્રકટાવે
(૪) મધ્યમા વાણી	(જલ્પના)	રૂપીભાવરૂપવાળા અનેક શબ્દના ઘાટો ધડે.
(૫) વૈખરી વાણી	(હિચ્ચારો)	અનેક ઘાટવાળા પદાર્થો સમજવાથી તેવી વાણી વડે સમજવાનો વેગ આવે.

શબ્દ બ્રહ્મ અથવા પ્રણવના અનુસંધાનને સમજાવનારી અખાની વાણી અત્યંત સ્પષ્ટ ભાવ બોધક છે, અને વાણીના પરા-પશ્યંતી-

મંથમા-વૈખરીનું સંસ્કૃત ભાષામાં જે રૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેના કરતાં તે વધારે સરલ છે.

ભાઈ પરાપારથી શબ્દ ઉઠે, તે જુગતે જાડી થાય;
પરા છે પરમાત્મા તે, સ્વેં ચૈતન્ય ઘનરાય.^૧
તે મનદારાએ મહાતમ ધરે, તે મનને ઉઠે કલ્પનાર;
કલ્પનામાં કામના^૩ છે, તે કરે બહુ જલ્પના^૪.

પરાતીત શું હોય પોષણ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે;
તે પરમંતીએ થાય જાડો, અરૂપ શ્રીરી રૂપ ધરે.

મંથમાએ ઘાટ ઘડાએ, અને વૈખરી થઇને વીખરે;
સંસ્કૃતિ વિદ્યા શબ્દ કેરી, અનંત પ્રકારે ઓચરે.

અક્ષર બાવન અનંત રૂપે, વેદ પુરાણ સ્મૃતિ લખે;

મંત્ર યંત્રને વિદ્યા અવિદ્યા, કાંઈ ન હોયે વાણી પખે. (કડવું ૨૪).

પ્રણવ અથવા શબ્દ બ્રહ્મદ્વારા પરબ્રહ્મની ઓળખ કરવાની “વણક્રમ” વાળી પદ્ધતિને અખો જેમ ધુંધવાતો અગ્નિ છેવટે જ્યોતિનું રૂપ પકડે છે, તેમ સ્વસંવેષ બોધજનક પ્રક્રિયા કહે છે. અખો કહે છે કે શબ્દ બ્રહ્મના જ્યોતિર્જનક સામર્થ્યને શ્રન્યવાદીઓ જાણતા નથી તેથી પૂર્ણ બ્રહ્મવાદીથી તેઓ જૂદા પડે છે. શ્રન્યવાદીનો અર્થ ધુંધવાતા લોકડા જેવો છે, જ્યારે બ્રહ્મવાદીનો અગ્નિ શુદ્ધ જ્યોત જેવો છે. બૌદ્ધ મતના શ્રન્યવાદનો અને વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદનો ભેદ કડવાં ૨૫-૨૬-૨૭ માં અખો બહુ સરલ ભાષામાં આપણને શીખવે છે:—

ધુંધવાતો ચોળે ભર્યો, તે શ્રન્યવાદીનો વાદ;

ધૂમ્ર ભર્યો અતિ ધૂખલો, તે ચાંચો જાય અનાઇ.

તે કાઝ ન્હોયે કૃશાનુ ન્હોય, કરે તે ઘોર અંધકાર;

દારના દળ થકી ટળ્યો, અને ઝગકયો નહિ ઝાતકાર.

તેમ શ્રન્યવાદીને સત્તા ખરી, પણ આતમ નહિ ઉલોત;

કથે પણ તેમનો કસેશ ન ટળે, જેવી ચિત્રામણીની જ્યોત.

જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે, પણ અજવાળું નવ થાય;
 તેમ શન્યવાદી સર્વ નાશ કહે, પણ મૂલ મહિમા ન પ્રીછાય.
 તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે, પરમાત્મા કહે નથી;
 કર્મ ધર્મને તે નવ પરદે, કહે જગત્ સર્વે શન્યથી.
 કહે શન્ય ઉપજે શન્ય સમાયે, શન્યમાં હે સ્થિતિ કરે;
 શન્યમાં આશ્રય છે તેહનું, કહે મુખો ફરી નહિ અવતરે.
 કહે અખો શન્યવાદી, ન પામે મૂલ તંતને;
 પ્રભુ પરમાર્થ તેહજ પામે, જે સેવે હરિ ગુરુ સંતને. (કડવું ૨૫)

આ શન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદમાં નીચે પ્રમાણે તાત્ત્વિક ભેદ સમાયેલા છે:—

બૌદ્ધમતના શન્યવાદમાં અને વેદાન્ત મતના પૂર્ણ બ્રહ્મવાદમાં કયાં વિચારભેદ સમાયેલો છે. ૧. જ્યારે બૌદ્ધ મતના શન્યવાદી જગત્ને, જેમ અગ્નિ સળગાવવામાં આપણે લાકડાનો ઉપયોગ કરીએ તેમ સત્તા અથવા સદ્ભાવ સ્વીકારે છે, પરંતુ તે જગત્ અથવા પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ માને છે, અને તેથી પીઠમાં પરમાત્મા ૩૫ વસ્તુ નથી એમ માને છે, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદી જગત્ને અથવા પ્રપંચને વ્યાવહારિક ઉપયોગવાળું લાકડું ખર્ચ માનીને તેને સળગાવી પરમાત્મા ૩૫ ઉદ્ભોતના સાધન તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

૨. જ્યારે બૌદ્ધમતનો શન્યવાદી પ્રપંચને ધુંધલાતું બનાવી જગત્ જેવું જડ રૂપે છે તેવું પણ દેખાડતો નથી તેમ તે ચૈતન્યનું નિર્વાહક છે એમ પણ સમજાવતો નથી પણ વધારે આંખો ચોળાવી અધિકાર ઉભો કરે છે, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદી જગત્ને સળગાવી શુદ્ધ જ્યોતિ જેવા આત્મ સાક્ષાત્કારને પ્રકટ કરી દેખાડે છે. બૌદ્ધ શન્યવાદીની સમજણ ચિત્રામણના દીવા જેવી છે, જ્યારે વેદાન્ત બ્રહ્મવાદીની સમજણ સાચા દીવા જેવી છે.

૩. જ્યારે બૌદ્ધમતના શ્રમ્ભવાદી કર્મધર્મની વ્યવસ્થા કરી શકતા નથી, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદી કર્મધર્મની વ્યવસ્થા બતાવી મૂલ્ય તંતુને જેવુંને તેવું જણાવે છે.

અખે ગીતાના ચોથા ખંડનું તાત્પર્ય.

પરપક્ષોનું વર્ણન અને ખંડન અને અનુભવી મહા પુરુષના હાથમાં અદ્વૈત નિષ્ઠાની ત્રિજેરીની કુંચી. અખાએ “અખે ગીતા”ના ત્રણ ખંડમાં પોતાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોની સમજણ આપ્યા પછી, પરપક્ષોની કેવી સમજણ છે, અને તેમાં કેવા દોષો છે તેનું વર્ણન ચોથા ખંડના કડવા ૨૬-૩૦-૩૧ માં કર્યું છે, અને જણાવે છે કે સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળાની દષ્ટિ પા વસાની ખરી છે, પરંતુ વેદાન્તની દષ્ટિ પૂરી છે, પણ તેની નિરાવરણ દષ્ટિ ક્યારે ગણાય કે તે વેદાન્તી મોઢેથી માયાના બકવાદ કરનારો ન હોય પરંતુ અનુભવી યાની હોય તેજ.

અખેગીતાના પાંચમા અને છઠ્ઠા ખંડનું તાત્પર્ય.

આવા અનુભવી સંતને જેઓ મેળવી શકે છે અને તેની સેવા અને ગુણોનું અખંડ ચિંતન કરી જાણે છે તેનેજ આ દુસ્તર સંસાર તરવાની નૌકા મળે છે:—

“નર નારાયણ એક વર્તે, વંદનીય તે નર સદા;

દુસ્તર તારક નાવ હરિજન, નિઃકારણમાંહે મુદા.

કહે અખો સુખે હોય, યોગ ક્ષેમ મહંતને;

દેહધારી સરખા દીસે, પણ રહે પદ અનંત જે.

અખે ગીતાની “મોક્ષદામિની બ્રહ્મવિદ્યા”ની કુંચી અખાને હરિ ગુરુ સંતના હાથમાં સોંપી છે, અને તેનો ટકોર તે પ્રત્યેક કડવાના અંતમાં ઘંટનાદ વડે કરે છે.

.....તો સેવો હરિ ગુરુ સંતને.

અખેગીતાની “મોક્ષદામિની બ્રહ્મવિદ્યા”ની ત્રિજેરી તેની “અદ્વૈત નિષ્ઠા” તેનું વર્ણન કડવા ૩૬ માં છે તેમાં આવી સમાયેલી.

છે, ત્યારે તેની કુચી “હરિગુરુ સંત”ની સેવામાં છે.

“એ ગીતા તે દૈત સમાવેજી, વાગ્જ્ઞાન વાયે ત્યારે લક્ષ આવેજી.”

આથી દૈતશમનમાં અખેગીતાનું રહસ્ય છે.

અત્ર સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે દૈત અથવા જગત્ ભેદ જીવ ભેદ જે આપણા અનુભવમાં આવે છે તેનું શમન શી રીતે થાય? આ દૈત અથવા ભેદ સ્વરૂપ અને તેને શમાવવાના પ્રકારો અખાએ વધારે સ્પષ્ટતાથી તેના ચિત્તવિચાર સંવાદ અને ગુરુ શિષ્ય સંવાદમાં આપ્યા છે. પ્રથમ અંચમાં ધણે ભાગે દંષ્ટિસૃષ્ટિવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને બીજામાં સૃષ્ટિદંષ્ટિવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. બંને પ્રક્રિયામાં સમિચ્છાદનંદ બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞ પરમાર્થ સત્ય છે અને દેખાતો સંસાર તેની સરખામણીમાં ખોટો, જેકે વ્યવહાર સાધનાર સત્ય, છે. દંષ્ટિસૃષ્ટિના વાદમાં આપણા અનુભવમાં આવતું જગત્ આપણા ચિત્તે અનાદિકાલની નામરૂપની મિથ્યા વાસનાથી ઉભું કરેલું છે, અને તે સમિચ્છાદનંદ બ્રહ્મનામના અધિષ્ઠાનને સમજવાથી શમે છે, એવું પ્રતિપાદન છે. દૈતની દંષ્ટિથી જગત્ની સૃષ્ટિ, અને દૈતની દંષ્ટિ પલટાઇ જાય તો બ્રહ્મદર્શન એ પહેલા પાદનું તાત્પર્ય છે. બીજા પાદમાં માત્ર જીવની દંષ્ટિ ઉપરજ સૃષ્ટિનો આધાર નહિ માનતાં વ્યવહાર સત્તાવાળું જગત્ પરમેશ્વરની ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ બલથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે સધળા જીવોનું સમાન વ્યવહારનું સાધન છે. તે “સિદ્ધ અથવા ભૂત” સૃષ્ટિ ઉપર જીવો અનેક પ્રકારની સાખ્ય અથવા ભાવદંષ્ટિઓ ઉભી કરે છે. જેમ એક સ્ત્રીજાતિનું સરીર પાંચ ભૌતિક ઉત્પન્ન થાય તે ઈશ્વર સૃષ્ટિ, તેના ઉપર માતૃપિતાની વાતસલ્ય ભાવની દંષ્ટિ, પતિની હાંપત્ય ભાવની દંષ્ટિ, પુત્રોની માતૃભાવની દંષ્ટિ, જરની ભોખ્યાભાવની દંષ્ટિ, એવી અનેક ભાવની દંષ્ટિઓ ઉભી થાય છે.

આ પ્રત્યેક પરમેશ્વરસૃષ્ટ પદાર્થ ઉપર જીવોની બિન્ન દંષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલું દૈત તે માત્ર દંષ્ટિસત્ય છે. એટલે દેખાવ માત્ર સત્ય.

છે. તે સિદ્ધસત્ય નથી. અખો કહે છે કે દ્વૈતશ્ચમનની પહેલી પ્રક્રિયા મહાભૂત અને તેના વિકારોનું સાચાપણું અને જીવોએ ઉભી કરેલી સૃષ્ટિનું ખોટાપણું સમજવું-એ પાયા પર ચાલેલી છે. આ પ્રક્રિયાને અખો પંચભૂત ભેદ કહે છે, અને તેનું પ્રતિપાદન તેણે “ગુરુશિષ્ય સંવાદ” ના પહેલા અંકમાં તથા “પંચીકરણમાં” કર્યું છે:-

પરંતુ આ પંચભૂતની પરમેશ્વરથી સરળચેલી સૃષ્ટિ તે જોડે જીવોની દષ્ટિસૃષ્ટિ કરતાં વધારે સાચી છે, પરંતુ તેજ પરિણામી સત્ય છે, એવું માનવું એ પણ મોટી ભૂલ છે. આ પાંચે તત્ત્વો અને તેનાં પરિણામો પરમેશ્વરની ભૂતસૃષ્ટિ છે, પરંતુ તે ચેતનના આધાર વિના ક્ષણભર ટકે તેવી નથી. જેમ માતાપિતાની, પતિની, પુત્રની, અને જાનની એકજ સ્ત્રી શરીરમાં ઉભી થયેલી માનસ સૃષ્ટિ એકખીન્નમાં બાધિત થવાથી મિથ્યા છે, અને પંચભૂતના પરિણામરૂપે તે વિકારી શરીર છે. તે પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલું વિશ્વ પણ તેના નામરૂપ ભેદોમાં પરસ્પર બાધિત થાય છે. એકનું દ્રવ્ય બીજામાં નથી. એકની ભાવશક્તિ બીજામાં નથી, એકની ક્રિયાશક્તિ બીજામાં નથી. આ દ્રવ્યભેદ, ભાવભેદ અને ક્રિયાભેદવડે પંચભૂતની સૃષ્ટિ પણ છેવટના સત્યરૂપે ગણાય તેવી નથી, જેવી રીતે જીવની દષ્ટિસૃષ્ટિનું આધાર સત્ય ઇશ્વરસૃષ્ટિ છે, તેમ ઇશ્વરની લોકપ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિનું આધારસત્ય ઇશ્વરના સમ્યક્દાનંદરૂપ સ્વભાવ ઉપર રહેલું છે. આથી અખો કહે છે કે:-ભૂતભેદચેતન્યની લહેરો છે.

ભૂતભેદ કહો સારોદ્ધાર, પાંચેને ચેતન આધાર;

ચેતનની લહેરો મહાભૂત, લહેરોનું પ્રતિબિંબ અદ્ભૂત,

ભૂત ઉપજે વરતે શમે, કાષ્ઠકાળે મહાભૂત આચમે;

ચેતન સાગર જેમ છે તેમ, એક દંદ નહિ ગુણકર્મ.

(ગુ. શિ. સંવાદ ૪૪-૪૫)

આ પ્રમાણે પંચભૂત એજ તેના પરિણામ રૂપ જગત બધા

ચૈતન્ય રસની લહેરો છે. તે કાંઈ બિન્ન નવાં તત્ત્વો નથી. જેમ સાગરના બીતર સત્ત્વ બલથી અને બહારના આકર્ષણ બલથી પાણીની લહેરો ઉપજે છે, તેમ ચૈતન્ય શક્તિની માયાશક્તિ વડે, પ્રકૃતિ શક્તિ જગતાં જૂતભેદની લહેરો થાય છે. જૂત લહેરોનું પૃથક્કરણ, અખાએ “પંચીકરણમાં” સ્પષ્ટતાથી કર્યું છે, અને તે બાબત પંચીકરણના ઉપોદ્ધાતથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. તે માયાશક્તિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યના આભાસો, જેને જીવનામ આપવામાં આવે છે તેના બળથી જૂતભેદની લહેરો ભોગમોક્ષ સધાવે છે. અખો કહે છે કે, આ ઉઠી સમજણથી જગદ્ભેદ શમે છે. એટલુંજ નહિ, પણ જીવભેદ પણ શમે છે:—

ચિત્તભેદ પણ ચિદ્વની લહેરો છે.

તુતો ચિત્ત ! ચિદ્વની છે લહેર, ચિદ સાથે કંઈ નથી વેર;

જ્યારે સુરત ચાલી તુજ બહાર, ત્યારે તું કેવળ સંસાર.

તેજ સુરત જો પાછી શમે, આવી વસ્તુ પરાણે નમે;

તું વિલાસ પ્રભુ ચેતન તણો, કાં તું રાખે ભાર આપણો.

(ચિત્તવિચાર સંવાદ ૯૧-૯૨).

વેદાન્તના ઇશ્વરવાદમાં અને બીજા મતના ઇશ્વરવાદમાં ભેદ:—આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમેશ્વરનું મહાચેતન એક બાળુએ માયાદારથી પંચજૂત ભેદવાળું જગત્ના તરંગો ઉભા કરે છે. ત્યારે બીજા બાળુએ અવિદ્યા દારથી અનેક ચિત્તો એટલે અભિમાની જીવોની લહેરોને ઉભી કરે છે. એક બોધ્ય અને છે, બીજા બોક્તા અને છે. જેમ એક મોટું મોજું નાનાને દબાવી સમુદ્રના અનેક રંગો અને વૈભવો ઉપજાવે છે, તેમ ચેતન સાગરના અભિમાનીરૂપ મોજાઓ અહ્માદિ દેવો તરીકે મોટાં થઇ-નાનાં જગત્ના અભિમાનીઓને અને પંચમહાજૂતની લહેરોને દબાવે છે, અને અંકુશમાં રાખે છે. પરંતુ અહ્માથી માંડી નાનાકીટ પર્યાન્તના જીવતત્ત્વના આભાસો અને પંચજૂતની લહેરો અહ્મચૈતન્ય અથવા આધારચૈતન્ય વિના બિલકુલ સત્તા

વિનાનાં છે. આથી વધારે ઉડી સમજણથી પરમેશ્વરની સૃષ્ટિના સંબંધમાં તે સૃષ્ટિ છેવટનું સત્ય છે—તે મંતવ્યનો મહિમા ખોટો ફરે છે. અખો કહે છે કે આ કારણથી તટસ્થ અથવા નિમિત્તકારણવાળા પરમેશ્વરવાદ કરતાં વેદાંતનો અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાનવાળા અંતર્ધર્મી ઇશ્વરવાદ ચઢીઆતો છે:—

વેદાંતે જે ઇશ્વર કહ્યો, તે જેવા કોઈ નહિ અળગો થયો;
તે ઇશ્વર છે સર્વાવાસ, જેણે સધળો શબ્દ વિદ્યાસ.
જે ઘટ જેવો ઉગે રંગ, તેણે તેવું બાંધ્યું અંગ;
પ્રભુ સામર્થ્ય તણો નહિ પાર, જે હું દાર હોય વિસ્તાર.

(ચિત્તવિચાર સંવાદ ૮૪-૮૫.)

આ મુદ્દા ઉપર જોકે શ્રીશંકરભાષ્યમાં જગત્ કારણની પ્રક્રિયામાં પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન છે, તોપણ પરમ તાત્પર્ય નિર્વિશેષ બ્રહ્મચૈતન્યમાં છે, એમ અખો જણાવે છે.

સાંભળ સંમત કહું તુજ અંગ, શાંકરભાષ્યતણો જે રંગ.

x x x x x

કાર્યોપાધિ તણું નામ જીવ, કારણોપાધિ ઇશ્વર સદૈવ;
જીવેશ્વરનું કારણ જેહ, પરબ્રહ્મ ત્યાં કહીએ તેહ.

x x x x x

જીવ ઇશ્વર બ્રહ્મને વિષે, બ્યોમચિત્ર માયા રહી લખે.

(ગુ. શિ. સંવાદ ત્રીજોખંડ) ૩-૩૧.)

શાંકરમતનું તાત્પર્ય સૃષ્ટિવાદમાં અથવા કાર્યકારણ વાદમાં નથી, પરંતુ બ્રહ્માત્મકયની સમજણમાં છે:—શાંકર-સિદ્ધાંતને અનુસાર વેદાન્તનું તાત્પર્ય જગત્ની કાર્ય પ્રક્રિયા પરમેશ્વર કારણથી છે, એવું સાબિત કરવામાં શકાયું નથી. પરંતુ કાર્ય તે કારણવિના નથી, અને તેથી જે છેલ્લું કારણ છે તે પરમ સત્ય છે, એ સાબિત કરવામાં છે.

જેમ એક આગીઓ સૂર્યના મહિમાને જોઈ મોહ પામે અને પોતાની તુચ્છતા માન્યા કરે, અને સૂર્ય પોતાના મહિમાનું બાન કરી આગીઆની તુચ્છતા પ્રતિ ઉપહાસ કરે તો તે આગીઓ અને સૂર્ય બંને મોહનિદ્રામાં છે. એકનો મોહ બીજાની મોટાઈ પ્રતિ બાર મૂકવાથી થયો છે. બીજાનો મોહ સામાની નાનમ પ્રતિ બાર મૂકવાથી થયો છે. પરંતુ મોટમ નાનમ બંને મોહજન્ય છે, અને સાચું બળ

જીવ-ધર્મરસેદ
વ્યાવહારિક ખરા
છે, પરંતુ બેમાં
અધિકરણ એક
પરબ્રહ્મ ચેતન પરમ
સત્ય છે.

બંનેનું તેની સ્ફુરણ પામવાની શક્તિમાં છે. તે સ્ફુરણ પામવાની અંતર્યામી શક્તિ વડેજ બંને નાનામોટા ગણાય છે. આથી ખરો મહિમા આગીઆ અને સૂર્યનો તેની સ્વતંત્ર સ્ફુરતામાં છે, નાનામોટા પ્રકાશમાં નથી, આ દષ્ટાન્તની પેઠે જીવ ધર્મરનો ભ્રમ છે.

જે અભિમાનીનો આ ભ્રમ પુરો થયો છે તે “મહામુક્ત”. તેને અખો તજરા, સ્થિત-પ્રજા, વિદેહી-ગુરુ ગોવિંદ-એવાં અનેક નામથી પ્રભોધે છે. આ સમજણ અથવા “સૂત્ર” વાળો મહામુક્ત પુરુષ જીવભાવ

તે સમજનાર
“મહામુક્ત” ત-
ત્વજ્ઞસ્થિતપ્રજા

અને ધર્મરભાવથી પરમ છે. તેવા પુરુષના ઐહિક જીવન સંબંધમાં કોઈપણ પ્રકારની લોકમર્્યાદા અથવા શાસ્ત્રમર્્યાદા મૂકી શકાય તેમ નથી. અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ

તાત્ત્વદર્શી મહાપુરુષ (ગુઠ શિઠ સંવાદ ખંડ ત્રીજો ૭૦-૭૮) ગમે તે પ્રકારની જીવનની ભૂમિકામાં હોઈ શકે છે. તેવા મહા પુરુષ શુક જેવા યોગી હોય, કૃષ્ણ જેવા ભોગી હોય, રામ જેવા શત્રુનો નાશ કરવાના પ્રતવાળા સદેહી (દેહાભિમાનવાળા) રાજર્ષિ હોય, જનક જેવા રાજ ધર્મનું પાલન કરનાર વિદેહી (દેહાભિમાન વિનાના) રાજર્ષિ પણ હોય, અને સંસાર યજ્ઞમાં ચોકકસપણે કામ કરનાર વસિષ્ઠ જેવા કર્મઠ પણ હોય. મહાપુરુષના આ પાંચ પ્રકાર:—

૧યોગી, ૨ભોગી, ૩સદેહી, ૪વિદેહી, અને ૫કર્મઠ છતાં તેની
 ઓળખ કરવાનાં ત્રીસ લક્ષણો છે. આ ત્રીસ
 તે યોગી, ભોગી, લક્ષણો વડે અમુક પુરુષ મુક્ત મહા પુરુષ
 સદેહી, વિદેહી, છે કે બદ્ધુવ છે તે ઓળખી શકાય છે.
 કર્મઠ પૈકી ગમે તે આ ત્રીસ લક્ષણોનું વર્ણન અખો નીચે
 ભૂમિકામાં જીવન પ્રમાણે કરે છે:—
 ગાળનાર હોય.

x x x x x

(ગુ. શિ. સંવાદ ત્રીજો ખંડ ૯૮-૧૧૧)

મહામુક્તને ઓળખવાનાં અસાધારણ ત્રીસ લક્ષણો.

૧સત્ય ભાષણ, ૨ક્ષમા, ૩અદ્રોહ, ૪આત્મભાવ, ૫કરુણ, ૬ધીરત્વ,
 ૭બાહ્યસૃષ્ટિમાં સમભાવ, ૮બાહ્ય આભ્યન્તર પવિત્રતા, ૯હૃદયનું
 કોમળ પાણું. ૧૦સત્યને તારવાનો વેગ, ૧૧નિષ્કિંચનતાની સમજણ,
 ૧૨બ્રહ્મચર્ય, ૧૩સત્યવૈરાગ્ય, ૧૪તત્ત્વવિભાગની શક્તિ અથવા વિવેક
 જ્ઞાન, ૧૫હરિશરણતા, ૧૬અન્તઃકરુણની શુદ્ધિ અથવા શીતલતા,
 ૧૭મતી-આપણું અથવા મતાધિતાનો અભાવ, ૧૮અદીનત્વ, ૧૯પરમ
 ગાંભીર્ય, ૨૦આતુર્ય, ૨૧પૃથ્વીમિથી ન દયાવાપણું, ૨૨નિરભિમાનિત્વ,
 ૨૩સર્વાત્મદષ્ટિ, ૨૪સર્વદાન કરવાની વૃત્તિ (કર્પપ્રદુમતા) ૨૫આર્ત-
 ત્રાણ, ૨૬મૈત્રી, ૨૭નિષ્કામ ભગવદ્ ભક્તિ, ૨૮બાહ્યસંગી અંતરત્યાગી,
 ૨૯સમદર્શિત્વ, ૩૦યથાપ્રારબ્ધ જીવની ધરમાં અથવા વનમાં જવાની
 મિથ્યા લોહુપતા નહિ.

આ ત્રીસ લક્ષણો મહામુક્તનાં સિદ્ધ ચિન્હો છે અને મુમુક્ષુ-
 ઓનાં સાધનો છે. શુદ્ધ જ્ઞાનીજ મહાયુક્ત હોય શકે. તેને ઓળખવા
 સાર અખો દસ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ ગણાવે છે.

(૧) શુષ્ક જ્ઞાનીઓ, (૨) જ્ઞાનદમ્બ, (૩) વિતંડાજ્ઞાની, (૪)

અલગાની, (૫) નિદકગાની, (૬), બ્રમગાની (૭) હંકગાની, (૮) શક-
ગાની, (૯) ચન્નવાદી, (૧૦) શુદ્ધગાની.

મહામુક્ત દશવિધજ્ઞાનીઓ પૈકી દશમો શુદ્ધજ્ઞાની
છે. જુઓ છપ્પા દશવિધ જ્ઞાનીઅંગ. જુઓ જ્ઞાન કુધ-
અંગ. પરંતુ આ મુક્ત લક્ષણની સિદ્ધિ થવામાં અખો ભક્તિ
સાથે જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેની ખાસ જરૂર માને છે. તેમાં પણ વૈરાગ્ય
હવર વધારે ભાર મૂકે છે, વૈરાગ્ય હશે તો તત્ત્વજ્ઞાન તણાતું આવશે,
વૈરાગ્ય વિના તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુંજ નથી, અને થાય તો કાચા
ધડામાં પાણી સરી જાય તેમ તે સરી જાય છે. જ્ઞાનની નિષ્ઠા વૈરાગ્ય
વિના અંધાતી નથી.

નવ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ દસમાને ઘેર જાય ત્યારે સૂઝ આવે:—
“દસ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ લખ્યા, પણ નવે તે દસમા વિષુ મિથ્યા;
નવેનો લક્ષ્ય ત્યારે શુદ્ધ થાય, જ્યારે અનુભવ દસમો ઘેર જાય.”

આવા શુદ્ધ જ્ઞાનીઓનાં ટોળાં હોતાં નથી. તેઓ વિરલ હોય છે:—

વૈરાગ્યનાં બે રૂપો:—૧ જ્ઞાનનિર્વેદ; ૨ વસ્તુ વૈરાગ્ય.

“જ્ઞાની ન હોય ટોળાં ટોળ, મુક્તા ન હોય સર્વ મજકપોલ,
શબ્દ વેધી જોધા કો જંત, શંખ સકળ નહોય દક્ષિણવંત,
બહુમાં નિપજે કોઈ એક જન, બાકી અખા રમાડે મન.”

(છપ્પા ૩૬૨)

જમતના બેદવાળા પ્રાણીપદાર્થો પ્રતિ આપણને વૈરાગ્ય ભુદ્ધિ
બે રીતે સામાન્ય દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતી જણાય છે. કાં તો દુઃખના
અનુભવથી આપણને નિર્વેદ થાય, અથવા વિષયોના દોષોના ભાન
વડે નિર્વેદ થાય. દુઃખથી ઉત્પન્ન થનારો વૈરાગ્ય ખીજ વિષયો મળી
આવતાં અને દેશકાલ, અને વસ્તુસ્થિતિ બદલાતાં અજપાઈ જાય છે,
અથવા જમત તરફ દૈષ ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. અખો આ વૈરા-
ગ્યને નિરુપયોગી માને છે:—

જન જાણે છે જે વૈરાગ્ય, તે ત્યાં સામે ઉપજે રાગ,
વૈરાગ્ય હોય ત્યાં નહોય દ્વેષ, તે ત્યાં ઉભો બાધે કલેષ.
આપાપોનો થાયે ત્યાગ, ત્યારે અખા સાચો વૈરાગ્ય.

(છપ્પા ૬૧૧.)

વૈરાગ્યમાં દ્વેષની છાયા હોવી ન જોઈએ—વિષયોના
સાચા પાંચભૌતિક વિકારો તરીકેનું જ્ઞાન થવાથી જે નિર્વેદ પ્રકટે
તેને અખો “જ્ઞાનનિર્વેદ” કહે છે અને તેનું બીજું નામ વિવેકથી
ઉત્પન્ન થનારો વૈરાગ્ય અથવા અપર વૈરાગ્ય શાસ્ત્રમાં કહે છે, ગુરુ-
શિષ્યસંવાદના બીજા ખંડમાં આ વૈરાગ્યનો બોધ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના
ઉદ્ભવનો આધાર આ જ્ઞાનનિર્વેદ ઉપર છે.

પરમ વસ્તુ જે પ્રકારની સચ્ચિદાનંદ એકરસ છે, અને જીવ-
ધમ્મર ભેદ વાસ્તવ નથી એવી હિંદી સમજણથી ઐશ્વર્યાદિ સર્વ
પ્રપંચમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થવો તેને અખો “વસ્તુવૈરાગ્ય” કહે છે. તેના
ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની નિધાનો આધાર છે.

“વસ્તુ વૈરાગ્ય હોય જે મન, તો વસ્તુ પ્રીછીને જન;

પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ન દેખે તેહ, જેને દશ્ય બણી છે દેહ.

દશ્ય નિવારે તો છે રાગ, સ્વેપદ આપ તુરીયા ધામ;

૩૫ વસ્તુ વૈરાગ્ય તું, સાંભળ કહું તુજ તન;

અચબું આપ વિચારતાં, નામ દળે પુરંજન.”

(ગુરુ-શિ. સં. ત્રીજો ખંડ ૨૦-૨૨.)

વૈરાગ્યના ફક્ત ૩૫ તત્ત્વજ્ઞાન. વિવેકજન્ય વૈરાગ્ય અથવા
અખાની પરિભાષામાં કહીએ તો “જ્ઞાનનિર્વેદ” અને પરમ વૈરાગ્ય અથવા
અખાની પરિભાષામાં કહીએ તો “વસ્તુવૈરાગ્ય” વિના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ
થતું નથી તથા ટકતું નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર આ બે પ્રકારના
વૈરાગ્ય ઉપર છે. ગુ. શિ. સંવાદના ચોથા ખંડમાં અખો તત્ત્વજ્ઞા-
નનું નિરૂપણ કરે છે. રાગદ્વેષવાળી, આપણી દષ્ટિ અથવા કલેશવાળી
ચિત્તની સ્થિતિ વસ્તુને જેવી છે તેવી દેખાડી શકતીજ નથી. આપણા

અંતઃકરણને અવિદ્યા દોષ અધારી આપે છે, અને રાગદ્વેષ જોડા રંગમાં વસ્તુને દેખાડે છે. અવિદ્યા વડે જે અન્તઃકરણની સ્થિતિ થાય તેનું નામ “અદૃષ્ટિતત્ત્વ” અખો કહે છે કે:—

અદૃષ્ટિતત્ત્વ વડે શુન્યનો સ્વીકાર.

ન્યારે પ્રકટયું અદૃષ્ટિતત્ત્વ યત્ય કઈ કરીએ તે સત્ય.

ગુ. શિ. સં. ચોથો ખંડ ૪૨)

દૃષ્ટિ અદૃષ્ટિ તત્ત્વ વડે અનુભવાતાં દ્રવ્યદૈત,
ભાવદૈત, ક્રિયાદૈત.

રાગ દ્વેષથી હણાયેલું અંતઃકરણ જે અનુભવ મેળવે તે લક્ષા લક્ષ અથવા પક્ષાપક્ષવાળો હોય છે. આ લક્ષાલક્ષવાળું અથવા પક્ષાપક્ષવાળું ચિત્ત જોકે જ્ઞાન મેળવે છે, પરંતુ અપૂર્ણ અને અડવાળું તે જ્ઞાન હોય છે, તાર્કિકોનું સધળું જ્ઞાન આ વર્ગમાં પડે છે. આ જ્ઞાન ભેદ-અભેદને વળગે છે કાર્ય કારણના વાદમાં જકડાય છે, અને જ્ઞાન મેળવનાર તત્ત્વને બાબુ ઉપર મૂકી જોયનેજ સત્ય માની બચહાર કરે છે. આ પ્રકારનું લક્ષાલક્ષવાળું, પક્ષાપક્ષવાળું, ભેદભેદ-જ્ઞાન “દૃષ્ટિ-અદૃષ્ટિતત્ત્વ” કહેવાય છે. તે વડે એક અદ્રેત બ્રહ્મ ઉપર ત્રણ પ્રકારના દૈતના આરોપો ઉભા થાય છે. એક સમિચ્છાદાનંદ અદ્રિતીય બ્રહ્મતત્ત્વને સ્થાને પંચભૂતો તેનાં ચૌદ લોકવાળાં ભોગ્ય સ્થાનો, તે તે લોકમાં ભોગ્ય ભોગ્યવનાર મનુષ્ય, દેવ, પક્ષી અનેક લોકતાઓ વગેરે દ્રવ્યદૈત ઉભું કરવામાં આવે છે. આ પંચભૂતો, તેના કાર્ય રૂપ ભોગ્ય લોકો, અને તેના અનેક લોકતા રૂપી દ્રવ્ય-દૈત ઉભું થયું તેના ઉપર ભાવદૈત ધડાય છે. દરેક પિંડના જુદા જુદા રંગો, અકારણ રાગદ્વેષો, ભાવદૈતના એટલે ચિત્તના ધર્માધર્મ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન વૈરાગ્ય-અવૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય-અનૈશ્વર્ય, એવા આઠ ભાવોના ભેદવડે એક તરફ ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની પરા કાષ્ઠાવાળા બ્રહ્મદેવની અને બીજી તરફ અધર્મ અજ્ઞાન અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્યની પરાકાષ્ઠાવાળા ક્ષુદ્ર જંતુની ભેદભાવના ઉભી થાય

છે; અને બેદભાવનામાં ફસાયેલાં પ્રાણીઓ, ભાવદૈત્યી હજીયેલાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી શકતાં નથી.

દ્રવ્યદૈત ઉપર ભાવદૈત ઉભું થયા પછી ક્રિયાદૈત ઉભું થાય છે. પ્રત્યેક પિંડના જૂદા ભાવો હોવાથી અને જૂદી વાસનાઓ હોવાથી તેની ક્રિયા નિયમે કરી જૂદી પડે છે, અને તેથી ક્રિયાએ કરીને સર્વ પ્રાણી પ્રદાર્થો વસ્તુતઃ જૂદા છે એવું માની લેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યદૈત, ભાવદૈત, અને ક્રિયાદૈતને વળગનારી જીવની સમજણ-લક્ષ્યાલક્ષવાળી, પક્ષાપક્ષવાળી, દૃષ્ટિ અદૃષ્ટિ તત્ત્વવાળી ગણાય છે. તેની દૃષ્ટિ વ્યવહાર સાધે છે, પણ પરમાર્થ જોઈ શકતી નથી. તેવી દૃષ્ટિ આધાર ચૈતન્યને જોતી નથી. જે ચૈતન્ય ઉપર આ ત્રણ દૈતના ઘાટ ઘડાયા છે તે પીઠ ઉપર આ ત્રણ પ્રકારના નાટકના રંગો છે-એ સ્મૃતિ જતી રહે છે; આ ત્રણ પ્રકારના દૈતરંગો આ જમાનામાં “સીનેમાના” ખેલો જેવા છે અને અખાના ગામડે ગામડે આળા ચામડામાં દીવાની મદદથી દેખાડાતા ખેલો જેવા છે. (જુઓ ચિત્ર વિચાર સંવાદ ૨૭૧-૨૭૮. જીપાના વિશ્વરૂપ અંગ ૧૫૦-૧૫૩, ચામખેડાના ખેલ સંબંધમાં)

દૃષ્ટિતત્ત્વ વડે વસ્તુજ્ઞાન અથવા સાચું તત્ત્વજ્ઞાન. વૈરાગ્યના પ્રભાવથી ન્યારે ચિત્તની અવિદ્યા અંધારી, અને રાગદ્વેષનાં રંજવાળાં ચસમાં દૂર થાય છે ત્યારે અનુભવીને “દૃષ્ટિ તત્ત્વ” ઉધડે છે. આ સંબંધમાં અખો કહે છે કે:—

“દૃષ્ટિતત્ત્વ પ્રકટયું જ્ઞાન, ત્યારે ટળીયું પ્રકૃતિનું માન;
દૃષ્ટિતત્ત્વ તે તેનું નામ, જે દેખીએ દળે ધામ.”

આ દૃષ્ટિતત્ત્વ વસ્તુને વળગે છે, ત્યારે અદૃષ્ટિતત્ત્વ ચત્ત્વરે વળગે છે.

“ન્યારે પ્રકટયું અદૃષ્ટિ તત્ત્વ, ચત્ત્વરે કહીએ સત્ત્વ;
પરાત્પર પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય જેહ, વસ્તુ નામ કહીએ તેહ.
વસ્તુતા પ્રકટે જે અંગ, ત્રણ દૈતનો થાયે ભંગ;

પામે વસ્તુનો છે સ્વભાવ, ટળે દૂતને આપે થાય.
મોટાનો અનુભવ મહા, તે નહિ છીલરને-સાધ્ય.”

આ દષ્ટિતત્ત્વ વડે મહા અનુભવ અથવા બ્રહ્માત્મિક વસ્તુનું જ્ઞાન અથવા “સૂત્ર,” પછી જીવનમુક્તને “અણુલિંગી” અવસ્થા પ્રકટે છે. (જુઓ છાંપા-સૂત્ર અંગ ૧૩૧-૧૨૪. ગુ. શિ. સંવાદ ત્રીજો ખંડ ૩૨-૨૩).

લિંગલેહ અને અણુલિંગી પદનું વર્ણન. અખાની “સૂત્રવડે જે અણુલિંગી” પદ પ્રાપ્ત થાય છે એ પરિભાષા કંઈક સમજવા જેવી છે. જે વડે કોઈ પણ પ્રાણીપદાર્થની પુટ થાય અથવા જૂદા રૂપમાં ઊગી નીકળે અથવા જન્મે* તેનું નામ “લિંગ.” જેમાં કાર્ય સૂક્ષ્મભાવે ઉત્પત્તિ પૂર્વે રહે છે, જેમાં કાર્ય પ્રકટ થાય છે, અને જેમાં કાર્ય શ્વમે છે અને જે વડે પરમેશ્વરની લક્ષણા થાય છે તેનું નામ “લિંગ.” “લિંગો” કારક હોય, એટલે ઉપાદાન કારણ રૂપે હોય, અને ગ્રાપક પણ હોય. અચેતનલિંગો કારક છે. ચેતનલિંગ ગ્રાપક મળાય છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં લિંગો અને શૈવાગમોનાં લિંગોનું વર્ગીકરણ, તેની શક્તિઓ, તેનાં અંગસ્થલોનું પ્રતિપાદન. પરમેશ્વરનું લક્ષક “લિંગ” ચાર રૂપો ધારણ કરે છે, અને તેમાંથી જે પુટ અથવા પરિણામ થાય છે તેને “દેહ” અથવા “અંગસ્થલ” કહે છે. લિંગ ન્યારે કારણ, ત્યારે દેહ તે કાર્ય. લિંગ તે કાર્ય કરનાર

* સૂત્ર: ત્વાત્કરણત્વાચ્ચ લયનાદ ગમનાદપિ ।

લક્ષણસ્વરૂપસ્વરૂપ, લિંગ્નિમિત્યમિધીયતે ॥

(યોગશિલ્પોપનિષદ્)

લિંગશબ્દેન વિદ્વાંસઃ સૃષ્ટિસંહારકારણમ્

લયાદાગમનાચ્ચાદુર્ભાવાનાંપ્રકાશ્યમ્ ।

(તન્ત્રાલોક)

સામર્થ્ય અથવા વીર્ય અથવા બળ, ત્યારે “અંગસ્થલ” અથવા
 યોનિ તે કાર્યનું પ્રકટ થવાનું અધિકરણ. આ મૂલ્ય પરિભાષા શૈવા-
 ગમની છે, અને તેનો સ્વીકાર સાંખ્યયોગમાં અને વૈદિક અને પૌરા-
 ણિક ધર્મમાં નામાંતરે અને રૂપાંતરે થયો છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં એમ
 માનવામાં આવે છે કે લિંગના ચાર પ્રકાર છે:—(૧) મહાચૈતન્ય અથવા
 પરબ્રહ્મ રૂપ વસ્તુ તે મહાકારણ લિંગ; તેની શક્તિનું નામ સહજ
 અથવા સ્વતંત્ર ચિદ્શક્તિ, અને તેનું અંગસ્થળ એટલે અભિવ્ય-
 ક્તિનું સ્થાન, તે કૈવલ્ય માણુનારા જ્ઞાનીનો દેહ. (૨) તે મહાકારણમાંથી
 બોલું લિંગ થાય છે. તેનું નામ કારણલિંગ; તેની શક્તિ તે ચૈતન્ય
 અને તેનું અંગસ્થલ તે ધમ્મરનો દેહ. (૩) કારણ લિંગમાંથી ત્રીલું
 લિંગ ઉદ્ભવ પામે છે. તેનું નામ સૂક્ષ્મલિંગ, તેની શક્તિ વિષયોની
 વાસના અને તેનું અંગસ્થલ તે જીવનો દેહ. (૪) સૂક્ષ્મલિંગમાંથી
 ચોથું લિંગ પ્રકટે તેનું નામ સ્થૂલ લિંગ, તેની શક્તિ તે સ્થૂલ શરીરને
 ઉત્પન્ન કરવાની અથવા વિષયને ભોગવવાની બાવના, અને તેનું અંગસ્થળ
 તે આપણો પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ દેહ જે વડે સ્થૂલ ભોગો ભોગવાય છે. આ ચાર
 વેદાંતનાં મહાકારણ, કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ લિંગોની શૈવાગમમાં
 ભેદલિંગ, જ્ઞાનલિંગ, (ભાવલિંગ), યોગલિંગ (પ્રાણલિંગ), અને
 ભોગલિંગ (ઇષ્ટલિંગ) એવી સંગ્રાઓ છે.

આ ચાર પ્રકારનાં લિંગોમાં જે સ્થળ અથવા અંગસ્થાન છે
 એટલે પિંડ છે તેમાં જીવીસ તત્ત્વો સમાયેલાં છે.—

નીચેનું કોષ્ટક શૈવાગમ પ્રમાણે અને અપ્પાના વેદાન્ત પ્રમાણે
 તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કેવું છે તે સ્પષ્ટ કરશે.

શેવાગ્રમસંયા

વેદાન્તસંયા.

૧ ભોગલિંગ સ્થલસ્થલ-અંગમાં-ધર્મગ્રેમ નિમિત્તે
જીવતાં અંગસ્થલમાં-સુખ દુઃખનું ફળ
ભોગવાવે.

(ધૃષ્ટલિંગ)

શિવના લિંગસ્થલમાં-ભક્તિરસનું ફળ
ભોગવાવે.

૨ ચોગલિંગ

સદ્ગુણસ્થલ-અંગમાં-ઔદયર્થભક્તિ.

જીવના અંગ સ્થલમાંકામવાસનાવડે-
ધર્મધર્મના નિમિત્તથી કામ સુખ
ઉપગમે. શિવના લિંગસ્થલમાં વૈરાગ્ય
વાસના વડે જીવોના કલ્યાણ અર્થે
અનુગ્રહવૃત્તિનો વેગ કરાવે.

(પ્રાણલિંગ)

કારણ-સ્થલઅંગમાં યાન. જીવના

૩ યાનલિંગ

(ભાવલિંગ)
અંગસ્થલમાં-અવિદ્યાના ક્ષોભવાણી
ચેતનાવડે લૌકિકયાન પ્રકટાવે. સિવ-
નાં લિંગસ્થલમાં-વિદ્યાની ક્ષોભવાણી
ચેતના વડે અલૌકિક યાન પ્રકટાવે.
મહાકારણ-સ્થલ અંગ-વૈરાગ્ય જીવનું
અંગસ્થલ નહિ.

શિવનું લિંગસ્થલ તે મહાવિષ્ણુનું
અથવા મહાયુગ્મનું દેખાવું જરૂર.

૪ મોક્ષલિંગ

તત્ત્વસંખ્યા.

તત્ત્વોનાં નામ.

(૧૫) કલા (૫) જૂતાં પંચીકૃત અણુઓ.

(૫) યોનેન્દ્રિયો

(૫) કેર્મેન્દ્રિયો

૧૫ સમાય છે અને સ્થૂલમાં પિંડાકાર
બને છે.

(૯)

પંચજૂતની અપંચીકૃત

૫ તન્માત્રાઓ

અને

૪ અન્તઃકરણ

૯ સમાય છે અને તે સ્થૂલના અન્ત-

ર્થત રહે છે.

(૧)

ચૈતન્યમાત્રા જેમાં વિદ્યાભાસ સ્ફુરે
છે, તે પ્રચ્ચરના દેહમાં પ્રકટ હોય છે,
અને જીવના દેહમાં તેની છાયા હોય છે.
મહાવિષ્ણુ અથવા નારાયણનું સર્વા-
વાસવાળું ચિન્મય જરીર.

(૧)

૨૬

પ્રત્યક્ષતત્ત્વપર્યન્તનાં. અણુઓથી ધડાએલું વીર્યવાળું જ્યાંસુધી કારણ (જ્ઞાનલિંગ સૂક્ષ્મ યોગલિંગ) અને સ્થૂલલિંગ (ભોગલિંગ) વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સચેતન બાવવાળું જીવન, ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાવાળું જીવન અને સ્થૂલ વિષયોને ભોગવનારું જીવન પ્રકટ થયા વિના રહેતું નથી. પુનઃ પુનઃ આ નવીકૃત કરાવનાર ખરી રીતે આ લિંગોનો સહભાવ અને તેની શક્તિઓ છે. આ સર્વ લિંગો છેવટના અલિંગ અથવા અણુલિંગી મહાવિષ્ણુમાં ચેતના, વાસના અને વિષયભાવનાવાળી ત્રણ પ્રકારની શક્તિસહિત જ્યાંસુધી શમે નહિ ત્યાંસુધી જન્મ મરણની-પ્રેત્યભાવની-એટલે મરીને ફરી ઉત્પન્ન થવાની પરંપરા અટકી શકેજ નહિ. ચોથા અણુલિંગી મહાકારણ પદમાં જેઓ મહા અનુભવબદ્ધથી આવી શમે તેમનાં ત્રણ પ્રકારનાં લિંગો, ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ, અને ત્રણ પ્રકારનાં અંગરચક્ષો શમે છે. અને આ સ્થિતિ પ્રકટ થવી તેને “મહાવિદેહા” અથવા મહામુક્તની સ્થિતિ કહે છે. મહામુક્ત પુરુષનું શરીર મહાવિષ્ણુનું શાપકલિંગ છે. તેની ઉપાસનાથી સાધક અનુક્રમે ભોગલિંગ, યોગલિંગ, જ્ઞાનલિંગ, અને ભોક્ષલિંગનાં ફળો મેળવી શકે છે.

મહાવિદેહા શક્તિવાળો મહામુક્ત પુરુષ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પારસમણિ જેવો છે.

“ જેમ પારસ તેમ જ્ઞાતા જન, મૂળમાં તે મૂકાવે ચિહ્ન,
જીવ ટાળીને સ્વે શિવકરે, તજ્ય પુરુષો મહાતમ ધરે.
જે કરે આપ સરખો તાત, એ બ્રહ્મવેત્તાની મોટી વાત,
તે માટે કરવો સત્સંગ, તો સમજીએ વસ્તુ પ્રસંગ. ”

(ગુ. શિ. સંવાદ ત્રીજો ખંડ ૬૭-૬૮)

સમજતાં શ્રીપતિ સ્વેં થાય, અખા એ કૈવલ્ય કંઈરે,
આતું પૂરણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ, દેખું છું હાજર હજુરે.

(કૈવલ્યગીતા ૨૪).

સત્તરમા સૈકાના સોની જેવી બોલુપત્તાવાળી નાતમાં અવતરેલા સામાન્ય કેળવણીશીલો; સંસ્કૃત વિઝેરે વિદ્યાના પાંડિત્ય વિનાના સાધારણ ગણાતા એક અખા જેવા મનુષ્યે બ્રહ્માનંદ જેવા પારસમણિ પાસેથી કેવી રીતે સુવર્ણભાવ મેળવ્યો તેની છાયા સમજવાને આપણ આ જમાનાના બહુ સાધનવાળા છતાં, પણ જ્ઞાનવૈરાગ્યમાં દરિદ્રીઓ, સમર્થ યૃદ્ધઓ એજ અખેગીતાના સ્વાધ્યાયનું ફલ છે.

અખાનું પંચીકરણ

ઉપોદ્ધાત

અખાનો આ કદમાં નાનો પણ વિચારમાં ગંભીર ગ્રન્થ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકોષે સમજવા સાર પંચીકરણ પ્રક્રિયાનો વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં કેવો ઉપયોગ છે અને તેનું સ્થાન તે વેદ એટલે શું? શાસ્ત્રમાં ક્યાં આવે છે તે જાણવું જરૂરનું છે.

આપણા હિન્દુ ધર્મના પવિત્ર સાહિત્યને વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ નામ ઉપરથીજ આપણને સહજ સમજાય એમ છે કે એ સાહિત્યમાં જ્ઞાન એટલે વેદનને (વિદ્-જાણવું) મુખ્ય સ્થાન મળેલું છે. આ સાહિત્ય જોકે એક શાસ્ત્રરૂપ છે તોપણ તેના બે મુખ્ય ભાગ પાડવામાં આવે છે. એક ભાગનું નામ મન્ત્રસંહિતા છે; બીજા ભાગનું નામ બ્રાહ્મણ છે એટલે કે તે મન્ત્રોનો ઉપયોગ વિગેરે કેવી રીતે છે તે સમજાવનારા ગ્રન્થ. આ મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ સંગ્રહ વાળો ગ્રન્થ તેજ ખરીરીતે વેદ કહેવાય છે. એ વેદના ચાર વિભાગો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, એ ખરી રીતે એના તાત્પર્ય ઉપર બંધાયેલા નહીં, પરંતુ વેદમાં સમાયેલી યજ્ઞક્રિયાને લગતા ઋત્વિજોના કાર્યો એક તંત્રે સમજી શકાય અને ઉપયોગમાં આવે એટલા વારંતે પાડવામાં આવેલા છે; એટલે કે હોતાનું કામ કરનાર ઋત્વિજને ઉપયોગમાં આવે એવા વેદનું નામ ઋગ્વેદ; અધ્વર્યુનું કામ કરનારને ઉપયોગમાં આવે એવા વિભાગનું નામ યજુર્વેદ; યજ્ઞ સમયે તે તે દેવતાને લગતાં સૂક્તોનું જ્ઞાન કરનાર ઉદ્દગાતાને ઉપયોગમાં આવે તે વિભાગનું નામ સામવેદ. આ ત્રણ વેદો ખરી રીતે વેદત્રયી કહેવાય છે. ચોથો વેદ જે અથર્વવેદ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગૃહ કર્મોના સમાસ થાય છે, અને તેનો ઉપયોગ શાન્તિ પુષ્ટિ આદિ ક્રિયાઓમાં થાય છે.

આ ચારે વેદના વિપુલ સાહિત્યને અપૌરુષેય ગણવામાં આવે છે, એટલે કે કોઈપણ પુરુષ અથવા દેહધારી વેદના પ્રતિપાદ મનુષ્યે શ્રદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી એ મનુષ્યો વિષયો ધર્મ અને લખ્યા હોય એવું માનવામાં આવતું નથી, પરંતુ અનાદિ સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે

જ્યારે નવો સર્ગ થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રકૃતિના બીતર રહેલા સિદ્ધ નિયમાનુસાર જે આવ રકુરણ થાય તેની વાણીમાં જે પરંપરા ચાલે એવા શબ્દરાશિને શ્રુતિ ધર્મ પ્રતિપાદન એટલે કે ગુરુપરંપરાથી સાંભળેલું એવું નામ લાગે તે કર્મકાંડ. આપવામાં આવે છે. આવી શ્રુતિઓની અનેક જાણ્યા હોય છે અને તેમાંની ધણીખરી લોપ

પણ પામી ગયેલી છે. તે છતાં જે કલિયુગના આરંભ સમયે પ્રચલિત હતી તેનું વર્ગીકરણ જે પુરુષે કર્યું તેનું નામ વેદખાસ છે. આ વેદ-ખાસથી અર્થિત થયેલા અને હાલ ઉપલબ્ધ થતા મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ-રૂપ વેદમાં મુખ્ય બે તાત્પર્યોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે:—

(૧) ધર્મતત્ત્વ, (૨) બ્રહ્મતત્ત્વ. ધર્મતત્ત્વને લગતો વેદનો ભાગ, પછી તે ગમે તે વેદમાં આવ્યો હોય, તેનું નામ કર્મકાંડ. બ્રહ્મતત્ત્વને લગતો વેદભાગ, પછી તે ગમે તે રચાને આવ્યો હોય, તે જ્ઞાનકાંડમાં પડે છે. ધર્મ-તત્ત્વ અમુક કરવું વા ન કરવું, એટલે કે વિધિનિષેધરૂપ હોવાથી પ્રાણીઓની અનેક પ્રકારની વાસનાઓને લીધે અનેક પ્રકારનું હોઈ શકે છે, અને તેનો બધો આધાર જ્ઞાસન કરનાર પુરુષની આજ્ઞા અને તેને વશ વર્તનાર શિષ્યના પાલન ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથી કર્મકાંડ ખરી રીતે પુરુષતન્ત્ર એટલે કે ક્રિયા કરનાર અને ક્રિયા કરાવનાર પુરુષની ઈચ્છાને તાબે રહે છે. આ ક્રિયાકાંડનું ફળ અમુકક્રિયા કરવાથી અમુક ફળ મળે છે એટલા જ્ઞાનમાત્ર ઉપર આધાર રાખતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે સંખ્યાવંદન નિત્ય-કર્મ કરવું એટલું જાણવા માત્રથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપ ફળ જાણનારને મળતું નથી, પરંતુ તે જાણીને-અનુષ્ઠાન કરનારને જ મળે છે. એટલે

વિવિધ કર્મ કરનારને શુભ ફળ અને નિષિદ્ધ કર્મ કરનારને અશુભ ફળ મળે છે. આ પ્રમાણે વેદનો કર્મકાંડ આગ્રા અથવા વિધિઉપર આધાર રાખે છે, ક્રિયા કરતાં પુરુષની વાસનાને અનુસાર થાય છે; અને કર્મનું અનુષ્ઠાન મંદ, મધ્યમ, અને તીવ્ર પ્રકારે થાય છે.

વેદનો બીજો કાંડ, જેને જ્ઞાનકાંડ કહે છે, તે કર્મકાંડથી કંઈક જુદા પ્રકારનો છે. તે કાંડમાં આવતું જ્ઞાન સિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ પદાર્થને જાણવાનાં છે અને મનુષ્યની ઈચ્છા અનિચ્છા બ્રહ્મના જ્ઞાનનો પ્ર- ઉપર તે જ્ઞાનનો આધાર નથી. જેમકે ચક્ષુ- સ્પર્શપાદક વેદભાગ ચિન્દ્રિયનો કોઈ બાહ્ય પદાર્થ સાથે સંબંધ થાય, તે જ્ઞાનકાંડ. તો જે રૂપનું પ્રત્યક્ષ થાય તે આપણને ગમતું હોય વા ન ગમતું હોય તોપણ સિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેવીજ રીતે વેદવાક્ય વડે જીવાત્માની બુદ્ધિનો, પર- માત્મા અથવા બ્રહ્મતત્ત્વ સાથેનો, પ્રમાણ-પ્રમેય સંબંધ ઉભો થાય તો બ્રહ્માનુભવ જાગે છે. આ બ્રહ્મનો અનુભવ જાગવામાં ખરી રીતે સાધન સામગ્રીની જરૂર રહે છે એટલે કે વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન પ્રાણી હોય, પછી તે જમે તે દેશકાલમાં અથવા જાતિમાં થયો હોય તોપણ બ્રહ્માનુભવ અટકાવી શકતો નથી. આથી જ્ઞાનકાંડ એ વસ્તુ- તંત્ર છે, એટલે કે જે વસ્તુને જાણવાની છે, તે વસ્તુના સંબંધ ઉપરજ જ્ઞાનના ઉદયનો આધાર છે. જ્યારે ક્રિયામાં તેમ નથી.

આ વેદનો જ્ઞાનકાંડ જેમાં સમાયેલો છે એ આમ બધું ભાગે મન્ત્ર સંહિતાના અંતમાં તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથના અન્તમાં આવેલો હોવાથી શબ્દશઃ તે વેદાન્ત કહેવાય છે. વળી વેદાંત એટલે શું? વેદનું તાત્પર્ય તેમાં હોવાથી અર્થતઃ પણ તે ભાગને વેદાન્ત કહે છે. આ જ્ઞાનકાંડના વેદાન્ત વાક્યોને ઉપનિષદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને તે એવા હેતુથી કે ગુરૂની પાસે બેસીને (ઉપ) શ્રવણ વડે જે રહસ્ય જ્ઞાન મેળવવું તેનું નામ ઉપનિષદ (સદ્ બેસવું). વળી જીવની અવિદ્યાને તે કાપે છે (સદ્-કાપવું) તેથી પણ ઉપનિષદ કહેવાય છે.

આ વેદાન્ત વાક્યો અથવા ઉપનિષદો એ વેદાન્તશાસ્ત્રનું પહેલું પ્રસ્થાન છે. એટલે કે રાજમાર્ગ છે. પ્રસ્થાન એટલે શું? (પ્રસ્થાન પ્રતિષ્ઠતે પરંપરયા વિહરતિ શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં ચેન માર્ગેણ તત્પ્રસ્થાનમ્) પ્રસ્થાન એટલે ઉપનિષદોનો સમાસ. જે માર્ગે મનુષ્ય આવે તો તે ભયસ્થાનમાં ન જાય પરંતુ ઈષ્ટ સ્થાનેજ જાય તેવો રાજમાર્ગ.

આ શ્રુતિપ્રસ્થાન, એટલે વેદાન્ત વાક્યોનું તાત્પર્ય સમજવામાં સામાન્ય મનુષ્યની શુદ્ધિને, અસાધારણ શુદ્ધિમાન અથવા અનુભવી પુરૂષના અનુભવ અને સ્મૃતિનો આધાર લેવો પડે છે. આવા આધાર વાક્યોવાળા ગ્રંથોને સ્મૃતિપ્રસ્થાન કહે છે; અને તે સ્મૃતિપ્રસ્થાનો વેદવ્યાસનાજ મહાભારતરૂપ જે પાંચમો વેદ ગણાય છે તેનાજ ખડોને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. એ પાંચ ખડોના નામ નીચે મુજબ છે:—

(૧) મગધદ્ ગીતા.

સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં (૨) સનસ્સુઝાતીય ભગવદ્ ગીતા વગેરે (૩) વિષ્ણુસહસ્રનામ.

ગ્રંથોનો સમાસ (૪) ઉત્તરગીતા.

(૫) અનુગીતા.

આ સ્મૃતિપ્રસ્થાનોમાં મુખ્યત્વે કરીને આ કલિયુગના ધર્મ-પ્રવર્તક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વડે પ્રત્યેકધર્મોનાં વાક્યોને આધાર રૂપ લેવામાં આવે છે, અને તે એવા હેતુથી કે હિન્દુધર્મની ગમે તે શાખાનો, ગમે તે સંપ્રદાયનો, અથવા ગમે તે મતમતાતરનો કોઈ પણ માણસ હોય તોપણ તેને શ્રી કૃષ્ણના અવતારી રૂપના માહાત્મ્ય સંબંધમાં વિવાદ હોતો નથી.

આ શ્રુતિપ્રસ્થાન અને સ્મૃતિપ્રસ્થાન ને મુદ્દાઓ સિદ્ધાન્ત રૂપે જણાવે તેની ન્યાયે કરીને એકવાક્યતા કરી ન્યાયપ્રસ્થાનમાં જણાવનાર પ્રસ્થાનને ન્યાયપ્રસ્થાન કહે છે, બ્રહ્મસૂત્રનો સમાસ. અતે તે પ્રસ્થાનનું સાત્ત્વ તે બ્રહ્મસૂત્ર તેનું બીજું નામ બ્રહ્મમીમાંસા અથવા સારીરકસૂત્ર છે.

આ ત્રણે પ્રસ્થાનો ઉપર બાબ્યાદિ રચી વેદાન્તકાંડનું તાત્પર્ય જ્ઞામાં છે એનો નિર્ણય કરી બતાવનાર પુરુષને જ આચાર્ય સંજ્ઞા મળે છે. જેઓ આ ત્રણ પ્રસ્થાનોની એકવાક્યતા કરી બતાવી શકે નહિ તે મને તેવો શુદ્ધિમાન હોય તો પણ હિન્દુધર્મમાં પ્રમાણ્ય પુરુષ મનાતો નથી.

આવી એકવાક્યતા કરનાર આઘ શંકરાચાર્યને વેદાન્તશાસ્ત્રના સમુદ્ધારક માનવામાં આવે છે. તેઓ ઇ. સ. ત્રણ પ્રસ્થાનોની ૭૮૮-૮૨૦ ના અરસામાં થયા અને તેમનો એકવાક્યતા કર- સિદ્ધાન્ત કેવલાદૈત કહેવાય છે. તેમણે આ નાર તે આચાર્ય. સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન લગભગ બાર વર્ષ સુધીમાં પોતાના પરમ ગુરુ ગૌડપાદ પાસેથી મેળવ્યું જણાય છે, અને તેના અનુભવની કુચીરૂપ યોગનું જ્ઞાન તેમણે પોતાના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય પાસેથી મેળવ્યું જણાય છે. આઘ શંકરાચાર્યના ઉપનિષદો ઉપરના તથા ભગવદ્ગીતા, સનત્ સુમતીય, વિષ્ણુસહસ્ર નામ ઉપરના તથા બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનાં બાબ્યો વેદાન્તશાસ્ત્રનો પાયો છે. એ પાયા ઉપર વ્યાખ્યાનો, વાર્તિકો, ટીકાઓ, પ્રકરણો, નિબંધો વિગેરે અનેક પ્રકારના અંગ-ઉપાંગો વાળા ઈમારત ચણાઈ છે.

એ વેદાન્તશાસ્ત્રની ઈમારતમાંના એક અંગને “પ્રકરણ” એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં શાસ્ત્ર અને પ્રક- પ્રકરણનો અર્થ સાધારણ રીતે અન્યનો વિભાગ રણનો ભેદ. એવો સમજવામાં આવે છે. પરંતુ વેદાન્ત- શાસ્ત્રમાં પ્રકરણ એ પારિભાષિક શબ્દ છે.

શાસ્ત્રકલ્પેશ્વરવચ્ચ શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતમ્ ।

આદ્યઃ પ્રક નિજામ શાસ્ત્રકે ચિપચિત્તીઃ ॥

જે મન્યશાસ્ત્રના એક દેશ સાથે સંબંધમાં હોય અને શાસ્ત્રના આસ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવામાં શકાય એવા મન્યને શાસ્ત્રવેદના નાથુનારાઓ પ્રકરણ નામ આપે છે.

પંચીકરણ વેદાન્તશાસ્ત્રનું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણનાં મૂલ-
બીજે શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં એટલે ઉપનિષદોમાં
પંચીકરણ એ વે- આવેલાં છે. છંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપા-
દાન્તશાસ્ત્રનું પ્રક- ઠકના ત્રીજા પંડમાં ત્રણ મૂર્ત જૂતોના આધાર
રણ છે. સેવામાં આવ્યો છે. ત્યાં જન્મતની પ્રક્રિયા
પૃથ્વી, જળ, અને તેજ, જે સદ્બ્રહ્મમાંથી
પ્રકટ થયાં છે, તેના ત્રિવૃત્તકરણ એટલે કે ત્રિગુણીકરણ ઉપર
રચવામાં આવી છે. ઉદાહરક પોતાના પુત્રને ત્યાં
છંદોગ્ય ઉપનિષદ- એવું સમજાવે છે કે આ જન્મતના સધળા
માં ત્રિવૃત્તકરણનું પદાર્થો આ ત્રણ જૂતોમાંથી પ્રકટ થાય છે.
પ્રકરણ. તેમાં સ્થિતિ પામે છે, તેમાં લય પામે છે,
અને એ નિયમ જેવા પિંડમાં ચાલે છે તેવેજ
અણાંડમાં પણ ચાલે છે. જેમ અન્ન, એટલે પૃથ્વીનું કાર્ષ આધા
પછી રથૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ રૂપમાં પલટાઈ જાય છે,
એટલે કે અન્નના રથૂલ ભાગમાંથી મળ ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યમ
ભાગમાંથી માંસ ઉત્પન્ન થાય છે અને કારણ અથવા સૂક્ષ્મતમ
ભાગમાંથી મન થાય છે. તેવીજ રીતે જલનો રથૂલ ભાગ
મૂત્રના રૂપમાં, મધ્યમ ભાગ લોહીના રૂપમાં અને સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણુના
રૂપમાં પલટાય છે. તેજ અથવા અગ્નિ પણ રથૂલ રૂપમાં આપણા
દેહમાં હાડકાના રૂપમાં, મધ્યમ ભાગ મજ્જાના રૂપમાં, અને સૂક્ષ્મ
ભાગ વાણીના બળમાં પલટાય છે. આ પ્રકારે ત્રણ પૃથ્વી, જલ, અને
તેજ અનુક્રમે કાળા, ઘોળા અને લાલ રંગમાં સામાન્ય રીતે સૃષ્ટિમાં
સર્વ પદાર્થોમાં અનેક રૂપે ઓળખાય છે. આ સધળાં, આ ત્રણ

જૂતનાં મિથ કર્યો, જીવ-ચૈતન્યના પ્રકર બળ વડે અનેકાકાર થાય છે, અને જીવના અનેક પ્રકારના ભોજોને સિદ્ધ કરે છે. આ જીવ ચૈતન્યનો આત્મા તે મૂલ્યનું સદ્બ્રહ્મ છે, અને તેથી એકાત્મભાવના અનુભવ વડે જે જીવાત્મા આ જગતના મૂલકારણ સદ્બ્રહ્મમાં એક રૂપ થાય છે તે આ બ્રહ્મવિદ્યાને જાણે છે એમ કહી નવ પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો આપી નવ વાર શ્વેતકેતુને ઉદાહરક “તે” (તત્) એટલે જગતકારણ સદ્બ્રહ્મ “તુ” (ત્વમ્) “હું” (અસિ) એ પ્રકારનો મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે છે. આથી ત્રિવૃત્તકરણ શાસ્ત્રના એક દેશ સાથે સંબંધવાળું છે; અને શાસ્ત્રનું પરમ પ્રયોજન-બ્રહ્માત્મક્યનો અનુભવ તેને સિદ્ધ કરવામાં તે રોકાય છે. આથી પૃથ્વી, અપ્, તેજનાં ત્રિવૃત્તકરણ એ જાન્દોઽય ઉપનિષદમાં અવાન્તર વાક્ય બની તત્ત્વમસિ મહા વાક્યનું પ્રકરણ બને છે.

જાન્દોઽય ઉપનિષદમાં ત્રિવૃત્તકરણની પ્રક્રિયા એક ઉદાહરણ તરીકેની જ છે, તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં એ ત્રણું તૈત્તિરીય ઉપનિ- જૂતો ઉપરનાં જે ચઢીયાતાં તત્ત્વો આકાશ અને પદ્મમાં પંચીકરણ- વાયુનો સ્વીકાર છે અને તેમાં આકાશજૂત આ ના પ્રકરણનું બીજ. ચૈતન્યમાંથી પ્રકટ થયું છે એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને આથી અખેદ પંચમહાજૂતોને ચૈતન્યની લહેરો કહે છે, અને જડ પદાર્થો નથી એવું સમજાવે છે, એમાં ન્યાય-વૈશેષિકની પંચજૂત પ્રક્રિયા તે સ્વીકારતો નથી પણ વેદાન્ત-શાસ્ત્રના પાયાની અદ્વૈતવાદની પ્રક્રિયા સાથે પોતાના વિચાર ગુંથે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાન્તો છે, અને તે આ છે.
(૧) સમ્યગ્દાનંદ બ્રહ્મતત્ત્વ એ સત્ય વસ્તુ છે
વેદાન્તશાસ્ત્રના એટલે કે ત્રણ કાળમાં બાધ ન પામે એવી એ ત્રણ પાયાના વસ્તુ છે. (૨) આ દશ્ય જગત્ એ બ્રહ્મને ઓઠે પ્રકાશે છે, પણ સ્વતંત્ર સત્તાવાળું નથી અને તેથી તે મિથ્યા છે. (૩) એ જગતનો

અનુભવ કરનાર દેહધારી જીવ અથવા સારીર આત્મા ખરી રીતે મૂલ્ય
અઘરાઈપણ છે, અને કોઈ રીતે બિન્ન પદાર્થ નથી. તે પરમાત્માથી

છૂટા પડ્યો છે, અલ્પજ્ઞ છે, પરતન્ત્ર છે, સુખી
જીવ-અઘરાઈની અલ્પજ્ઞ છે, દુઃખી છે, જન્મમરણ પામે છે વિગેરે એના
દાનુભૂતમાં શા સંબંધની જે સંસારભાવના છે તે અગાને કરી
એનું તાત્પર્ય છે. ઉભી થયેલી છે, અને એ બ્રમ યથાર્થ જ્ઞાન-
વડે એટલે કે “હું ખરેખર અઘરાઈપણ છું” આ

અનુભવ વડે દૂર થઈ શકે છે. આ બ્રમ દૂર થયો એનું નામજ
મોક્ષ છે. જીવ અઘરાઈથી છૂટા પડેલો કોઈ પદાર્થ છે, તે સંસારમાં
પડેલો છે, તે ક્રિયાએ વા ઉપાસનાએ કરીને અઘરાઈભાવને પામશે એ
વિગેરે સધળી પ્રક્રિયા સાચા જ્ઞાન પર અંધાયલી

જગતની ઉત્પત્તિ નથી. તેવી પ્રક્રિયાનું શાસ્ત્રમાં સ્થાન હોય તો
પ્રક્રિયા અને જીવ માત્ર કમમોક્ષમાં ઉપયોગી પ્રક્રિયા છે, પરંતુ
ઈશ્વર સંબંધમાં તેમાં સાચું તાત્પર્ય નથી. જેમ “ખીજનો
ઉપાસના પ્રક્રિયા- ચન્દ્રમાં વૃક્ષની શાખા ઉપર છે” એ વાક્યનું
માં શાએનું તા- તાત્પર્ય “શાખા ઉપરજ ચન્દ્ર છે”-એમ કહે-
ત્પર્ય નથી. તે વામાં નથી, પરંતુ ભટકતી નેત્રવૃત્તિને એક
પ્રક્રિયાઓ શાખા સ્થાને એકાગ્ર કરવાથી સાચો ખીજનો ચન્દ્રમાં
ચન્દ્ર જેવી ઉપ- જે આકાશમાં છે એનું જ્ઞાન કરાવવામાં છે,
ચોગી છે. તેવીજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા અને

એ જગતમાં જીવ પરમેશ્વરથી વિખૂટા પડેલો
સંસારમાં અંધાયેલો છે તે પરમેશ્વરની સાથે ભક્તિભાવથી જોડાવાથી
પરમેશ્વરરૂપ બને છે, અને એ પ્રક્રિયામાં ઉપાસનાવડે કરીને અઘરાઈપ
થવાય છે એ વાત શાખાચન્દ્ર જેવી છે; એટલે કે ઉપાસના સિદ્ધ
થતાં સાચો અઘરાઈ અનુભવ સિદ્ધ થાય છે, એ વાત ખરી છે પરંતુ
જીવ વસ્તુતઃ છૂટા પડેલો અઘરાઈમાં પેસી જાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય
નથી. જીવને અઘરાઈભાવે ઓળખવો એમાં સધળી કાર્યકારણવાદની
પ્રક્રિયાનું તાત્પર્ય છે, અને નહિ કે તે પ્રક્રિયામાં જ તાત્પર્ય છે.

પંચીકરણ પ્રક્રિયા આ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયના
 સંબંધમાં ગુંથાયેલી છતાં એનું પ્રયોજન બહા-
 પંચીકરણની પ્ર- ત્તેક્ય અનુભવમાં છે એ ભાવ પંચીકરણના
 ક્રિયામાં સૃષ્ટિવાદ સત્તાણું અઠાણું ચોપાઈમાં અખાએ જણાવ્યો છે.
 સમજવાનો નથી “ સ્થૂલને જોતાં નાવે પાર,
 પરંતુ અદૈતાનુભવની અન્તર ઉતરે લાધે સાર;
 તેમાં કુંચી છે. એ લેખે દેહાભિમાન,

જીવેશ્વરનું ટાળો ભાન. ૬૭

એ પંચીકરણ મહાવાક્ય,

એણે થાય અનુભવ પરિપાક;

જગતપણું જેને છે સત્ય,

તેણે એનું કરવું નિત્ય. ૬૮

જ્ઞાતપ્રસ્થાનમાં આ પ્રકારે પંચીકરણ પ્રક્રિયાનાં બીજકો છે.
 એવું જાણ્યા પછી સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં એ પ્રક્રિયાનાં
 શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં અંકુરો કેવાં છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી
 પંચીકરણનું બીજ જાણવાની જરૂર છે. ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અ-
 અને સ્મૃતિપ્રસ્થા- ધ્યાયના ચોથા-પાંચમા શ્લોકમાં જગત્તી પ્રકૃ-
 નમાં તેનાં અંકુરો. તિના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: એક
 અપરા, બીજી પરા. અપરા પ્રકૃતિમાં પંચભૂતો
 અને મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ માનસ તત્ત્વોનો સમાસ થાય છે.
 પરા પ્રકૃતિ તે જીવચેતન. આ પ્રકારે અપરા પ્રકૃતિમાં અન્તર્ગત
 થયેલાં પાંચ ભૂતો ક્ષેત્રજ એટલે જીવના સ્થૂલ ઘટક અવયવો છે અને
 મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તે એના અવયવોને સાંધનારાં માનસતત્ત્વો છે.
 એ આડે મળીને પિંડ-બ્રહ્માંડની રચના થાય છે. પાછળના વેદાન્તમાં
 ચૈતન્યરૂપ એકજ પદાર્થનો મૂળ ઉપનિષદમાં સ્વીકાર હોવાથી અને
 મન, બુદ્ધિ, અહંકારાદિ માનસ સામગ્રીનો સઘળો ખૂણાસો પંચભૂતોના
 પરિણામોથી સમગ્રવી શકાય એવો હોવાથી માત્ર પંચભૂતોના શુદ્ધ
 અણુઓ વડે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજા ન્યાયપ્રસ્થાનમાં એટલે બ્રહ્મસૂત્રમાં પંચીકરણની પ્રક્રિયા કેવળ અંકુર રૂપે રહેલી છે એમ નથી પરંતુ થડના રૂપમાં ઓળખી

શકાય એવી રીતે ખીલેલી છે. (બુઓ. બ્ર. ન્યાયપ્રસ્થાનમાં સ્વ. જ. ૨ પાદ ૩ વિચલ્લિકરણ સ્વ. પંચીકરણનો ૧ ૭ તથા વાયુ અધિકરણ તેજ અધ્યાય- સ્વીકાર. ના તેજ પાદનું સ્વ. ૮) આ અધિકરણોમાં

બે અમૂર્ત ભૂતોનો સ્વીકાર કરી જગત

પ્રક્રિયા સાબીત કરવામાં આવી છે. અને બ્રહ્મસૂત્ર ત્રણમાં ત્રિયાત્મ- કૃત્વાનુભૂયસ્ત્વાત્ એ સૂત્રમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ વડે દેહની યોજના જે છાન્દોગ્યમાં વર્ણવી છે તે તે ત્રણ ભૂતોના પ્રાધાન્યને લઈનેજ રચવામાં આવી છે. પરંતુ તેના ઉપરના બે અમૂર્તતત્ત્વોનો અરવીકાર કર્યો છે એવું નથી વિગેરે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રકારે પંચીકરણનાં બીજાંકો શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં છે, અંકુરો સ્મૃતિ-

પ્રસ્થાનમાં છે અને થડ ન્યાયપ્રસ્થાનમાં છે. ત્યાર

આદ્યશંકરાચાર્યનું પછી આ પંચીકરણની પ્રક્રિયા શ્રી આદ્યશંકરા-

પંચીકરણ પ્રણવ ચાર્યે અંક સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં લખી છે. તે ગ્રંથને

ભાષ્ય અને તેના ‘પ્રણવ ભાષ્ય’ કહે છે. તેના ઉપર સુરેશ્વરનું

ઉપર સુરેશ્વરાચાર્ય- વાર્તાક; તેના ઉપર આનંદગાનનું વિવરણ છે. યનું વાર્તાક. તેના ઉપર રચાયેલા ઇ. સ.ના ચોદમી સૈકામાં

થયેલા શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીના પંચદશી પાછળનાં પંચીક- ગ્રંથમાં પંચીકરણ પ્રક્રિયાનું સારૂ પ્રતિપાદન

રણોમાં પ્રણવ ૧૫ છે, તથા વેદાન્તસારમાં પણ તેનું ટુંકમાં સારૂ

દાનો લેાપ. વિવેચન છે. પરંતુ આ પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંચીકરણ પ્રક્રિયાનો પ્રણવવિદ્યા

• આ પંચીકરણ ગુણશતી પ્રેસનાં માલીકે હાલ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેના ઉપરનો મારો ઇમેઇલ ઉપોદ્ધાત આ ગ્રંથના પત્રિશિક્ષમાં આવ્યો છે.

અખાના હાથમાં સાથે સંબંધ છે આ રહસ્ય ભૂથાયું છે. અને જુની પંચીકરણ- અખાના પંચીકરણથી આપણને સ્પષ્ટ સમજની આવી. જ્યાં છે કે પંચીકરણ પ્રક્રિયા પ્રણવવિદ્યા સાથે સાધન રૂપે જોડાયેલી છે. અખો આ રહસ્ય નેવુંથી બાણું સુધીની ચોપાઈમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે:—

“પરા પશ્યન્તી મધ્યમા વૈખરી, પિંડ બ્રહ્માંડ વિષે ચારે ખરી;
સોહમ શબ્દ વિરાટને વિશે, એક સૂત્ર પિંડ માંહિ લખે. ૯૦
લેતાં શ્વાસ થાયે સકાર, મૂકે શ્વાસે થાયે હકાર;
સકાર-હકારનો હોયે લોપ, ત્યાં ઓંકાર રહે વણુ ઓપ. ૯૧
તે ઓંકાર અચિત્ય અંકાર, તે ત્રિધા થાય અવાચ્યને જોર.” ૯૨

x x x x

આનો ઉલ્લેખ આરંભમાં અખો કરે છે:—

“વસ્તુવિશે સ્વભાવે શન્ય, તેમાં પ્રણવની ઉઠે ધુન્ય,
એ ઓંકાર જાણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધાં તેનાં ઉપસર્ગ.” ૪

આ પ્રમાણે પંચીકરણ પ્રક્રિયા સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રણવના સંબંધમાં સામાન્ય જ્ઞાનની ખાસ જરૂર રહે છે. હિન્દુ ધર્મના અભ્યાસકો સર્વ સાધારણ રીતે જાણે છે કે પ્રણવ એટલે શું? ઓંકાર એ પરમેશ્વર સાથે સંબંધ બાંધનારો કોઈ વિલક્ષણ શબ્દ છે. પરંતુ આ એકાક્ષર શબ્દનો શાસ્ત્રમાં તથા અનુભવીઓના પદોમાં શા કારણથી મહિમા ગાયો છે તે ઉપર ભાગ્યેજ ચિન્તન થયું છે. આ જગતનું મૂલ કારણ અને આપણામાં આત્મ રૂપે રહેલું પરા વિદ્યા અને બ્રહ્મતત્ત્વ શી રીતે સંસારી જીવના અનુભવમાં અપરા વિદ્યા. આવે તે રીત અથવા પદ્ધતિને ઉપનિષદમાં “વિદ્યા” કહે છે. આ વિદ્યાનાં અપરા અને પરા એવાં બે નામ આપવામાં આવે છે. તેમાં અપરા સાધન તરીકે ઋગ્વેદાદિ સધનો શબ્દરાસિ છે. પણ તે ક્ષર એટલે વિખરાતા

પદાર્થોને સમજાવે છે, તેથી ક્ષર વિદ્યા કહેવાય છે, અને તેને લગતી સધળી વાણી તે વૈખરી કહેવાય છે, કારણ કે જાણવા યોગ્ય પદાર્થોના નામ રૂપ, ગુણ, કર્મ એ સર્વ અકારાદિ વર્ણોથી રચાયેલાં પદો તથા વાક્યો વડે આપણે સમજી સમજાવી શકીએ છીએ. આ સધળી વિદ્યા વૈખરી વાણીમાં ગૂંથાયેલી, તે ક્ષર શબ્દશ્રવણ અપરા વિદ્યા છે અને તેને જાણવનારો શબ્દ અને અક્ષર અર્થ તે અપર બ્રહ્મ છે. આ અપરબ્રહ્મની સમજાણવાળો મનુષ્ય, ભાર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મને જાણવનારી એટલે પરબ્રહ્મને જાણવનારી વિદ્યા મેળવી શકે છે, આથી પરબ્રહ્મને તથા અપરબ્રહ્મને જાણવનારો જે કોઈ શબ્દ હોય તે મન્ત્ર કહે-
તેનું નામ મન્ત્ર વાય છે, કારણ કે તેનું મનન કરવા વડે તે અથવા રહસ્યવળો શબ્દ વિચારકનું ત્રાણ એટલે રક્ષણ કરે છે.
શબ્દ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એવું માનવામાં આવે છે કે આવા શબ્દની ખોળ અનુભવીઓ માર-
ફતજ થઈ શકે છે, અને આવો ગુપ્ત શબ્દ મેળવી તેની ઉદ્દેશ સર્વ બાબતોથી કરવામાં આવે તો આ જગતનો સધળો ભેદ ખુલે છે. આને ‘Lost Word’ યા ‘Logos’ એ સંગ્રાથી પ્રાચીન યાહુદી ધર્મમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ ધર્મમાં આ શબ્દબ્રહ્મની સમજણ બહુ ગ્રીણુવટથી આપવામાં આવે છે. બ્રહ્મચૈતન્ય પોતાની જાતે પૂર્ણ હોઈ જે જે સંબંધમાં આવે તેને પૂર્ણ બનાવે છે, તેથી તે તત્ત્વમાં એવી એક શક્તિ રહેલી હોવી જોઈએ કે તે બ્રહ્મતત્ત્વના બીતરના સામર્થ્યને જગત્તા અનેક રૂપમાં અને જીવોના અનેક આભાસોમાં વિભુતા અથવા બહુ-
પરવિધાનો એકાક્ષર પણાને સમજાવી પુનઃ એકીકરણ કરી મન્ત્ર તે “પ્રણુવ” બતાવે છે. આ વિશ્વનું પૃથક્કરણ કરનારી અથવા ઝંકાર. તથા એકીકરણ કરનારી જે વિદ્યા તેના વાચક એકાક્ષર શબ્દને અધ્યાત્મવિદો પ્રણુવ

એવું નામ આપે છે, એટલે કે એની સાથે યોગ સાધી શાસ્ત્રાનુસાર ચિંતન કરવામાં આવે તો તે આ જગતને પ્રજુલ, તાર, વેદ- અનેક પ્રકારે નવું નવું દેખાડે છે. (પ્રકર્ષણ-સાર (વગેરે નામો- નવઃ) વળી તે શબ્દ જીવનું તારણ કહે છે, ની વ્યુત્પત્તિ. તેથી તેને તાર અથવા તારક કહે છે. ઋગ્વેદનો આરંભ મન્ત્ર અગ્નિમીલે એ વાક્યમાં

આવેશા અકારથી, ચજુર્વેદના ઈર્જેશ્વા એમાં આવેશા ઉકારથી અને સામવેદના અંતિમ વાક્ય સમાનમ્ ચરમ્ એના અન્તમાં આવેશા મકાર એમ ત્રણે વેદના આદિ, મધ્ય, અને અન્ત અક્ષરોના સંયોગી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો તે શબ્દબ્રહ્મ વેદસાર કહેવાય છે. આ વૈષ્ણવી વેદ વાણીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઓંકાર સંબંધમાં સામાન્ય બુદ્ધિથી એમ માનવામાં આવે કે સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ શબ્દબ્રહ્મની લાવના હશે. પરંતુ વેદાન્ત

પ્રજુલનું વાચક શાસ્ત્રમાં વેદ સાથેના આદિ, મધ્ય, અન્ત્યવર્ણ રૂપ (શબ્દ) અને સાથેના સંબંધથી આ શબ્દ ઉત્પન્ન વાચ્યરૂપ (અર્થ) થાય છે એ શબ્દબ્રહ્મના ઉદ્ભવની માત્ર બાહ્ય પ્રક્રિયા માની છે, તેઓની આન્તર

પ્રજુલનું નૈસર્ગિક પ્રક્રિયા એવી છે કે શબ્દ બ્રહ્મ સર્વ પ્રાણી-બ્રહ્મતત્ત્વનું વાચ્ય-ઓમાં, પછી તે જમે તે દેશ કાલમાં હોય કપલું શી રીતે ? તેમને સમાન બેધક અથવા રફેરક હોવાજ નોઈએ. તેથી તેઓ એક નૈસર્ગિક અથવા

કુદરતી પ્રક્રિયા વડે પ્રજુલનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. અમુક પ્રાણી સચેતન વા અચેતન છે એનો સામાન્ય અનુભવ આપણને તેની શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ક્રિયાથી સમજાય છે. આ ક્રિયા ફેફસાંવાળાં પ્રાણીઓ સ્પષ્ટ કરે છે; ફેફસાં વગરના પ્રાણીઓમાં પણ તે થાય છે જોકે આપણને તે પ્રત્યક્ષ સમજમાં આવતું નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે

સચેતન શ્રવણશક્તિથી માંડી મરણ પર્વન્ત અમુક પ્રકારની સંકેત

વિકાસવાળી પિંડની સ્થિતિને ભોગવે છે. આ

સ્વાસ-પ્રસ્વાસમાં- પિંડમાં થતી વાયુને બીતર લેવાની ક્રિયા થી મંત્રનો ઉદ્ભવ. પૂરક અને વાયુને મૂકવાની ક્રિયા રચક, એ

સોડહમ મહાવા- વડે એક નૈસર્ગિક ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે કયમાંથી ઝંકારનો. અને તેને વૈષ્ણવી વાણીમાં હંસ: કહે છે. એની

ઉદય-નાદ-અક્ષ. ધારાવાહી ચાલતાં જે શબ્દનો ધ્વનિ પ્રકટ

થાય તેનું વૈષ્ણવી વાણીનું રૂપ સોહમ થાય

છે. આ કુદરતી શબ્દમાંથી અજનાન્ત ભાગ બાદ કરી જે શેષ શુદ્ધ સ્વરભાગ બાકી રહે છે તે ધ્વનિને (ઝં) રીતે ઓળખવામાં આવે છે, જેને અખો-“લેતો સ્વાસથી...” વિગેરે ઉપર કહેલાં

વાક્યમાં ઓળખાવે છે. આ ઝોંકારનો નાદ અથવા ધ્વનિ આપણા હૃદયપિંડમાં હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આ અક્ષાંડના વિરાટ દેહમાં

પણ હોય છે. આ નાદઅક્ષની એકજ કળા આપણા સચેતન પિંડમાં સૂત્ર રૂપે જોડાયેલી હોય છે અને એનાં બીજાં અનેક સૂત્રો અક્ષા-

ડમાં અનેક પ્રાણી સાથે જોડાયેલાં હોય છે. ડમાં અનેક પ્રાણી સાથે જોડાયેલાં હોય છે.

પ્રણવની પંચ- આ શબ્દઅક્ષની પંચમાત્રાઓ પાડવામાં માત્રાઓ. આવે છે:—(૧) અકાર, (૨) ઉકાર, (૩)

મકાર, (૪) નાદ, (૫) બિન્દુ. એને લીપિના

રૂપમાં અ, ઉ, મ, ઁ, . એ રીતે ઝં એ અક્ષરમાં દર્શાવવામાં આવે છે. આમાં અકાર, ઉકાર, મકાર અવયવો રૂપે છે. અર્ધમાત્રા

તરીકે અર્ધચંદ્ર દર્શાવવામાં આવે છે એને નાદ કહે છે. જે ટપકું કરવામાં આવે છે તે બિન્દુમાત્રા કહેવાય છે.

મૂળ અક્ષયૈતન્યની બિન્દુમાત્રાને અખો “ શન્ય સ્વામિની ” કહે છે. આ ઉપરથી પ્રણવનાં પાંચ અંગો મૂળ અક્ષ-

યૈતન્યમાંથી પ્રકટ થાય અને તે વડે આ જગત્ વિકાસને પામે એવી બાવના આ શ્રાવણમાં ગૂંથવામાં આવી છે. તેમાં અકાર, ઉકાર, અને

મકાર એ ત્રણ મર્ત્ય માત્રાઓ છે, એટલે નાશ પામનારી છે. અર્ધ-
માત્રા મર્ત્યામર્ત્ય છે, અને બિન્દુમાત્રા એ અમર્ત્ય છે, કારણ કે જ્યાં
સુધી જીવ-ચેતન્યમાં બલ હોય ત્યાં સુધી આ શબ્દજલ પ્રકટ થયા
વિના રહેતોજ નથી. અકારાદિ ત્રણ માત્રા સાથે પૃથ્વી, અપ્, અને

તેજનો સંબંધ, અર્ધમાત્રા અને બિન્દુમાત્રા
પ્રજ્જ્વની પાંચ- સાથે વાયુ અને આકાશનો સંબંધ માની મૂલ
માત્રામાંથી પાંચ પરમેશ્વર ચેતન માયા બલવડે અનુક્રમે આકાશ,
તત્ત્વોનો ઉદય. વાયુ, તેજ, જલ, અને પૃથ્વી એવા દ્રવ્યમાં
પલટાય છે, અને તે પ્રત્યેક શબ્દમાત્રા સ્પર્શ-

માત્રા, રૂપમાત્રા, રસમાત્રા, અને ગંધ તન્માત્રાઓવાળાં દ્રવ્યો અને અણુઓ
તે તે દ્રવ્યના અપંચીકૃત અણુઓ ગણાય છે. ત્યારપછી તે અણુઓના

સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ એવા ત્રણ ભેદ

પંચતત્ત્વોની માત્રા- પડી તન્માત્રાઓમાંથી જે અણુઓ છૂટાં પડે
ઓનો પુનઃભેદ અને છે અને જે અણુઓ તે તન્માત્રાઓનાં આવ-
પરમાણુઓનો ઉદય, રણોમાં રમે છે તે અણુઓમાં ગુણોનું વૃદ્ધિ-
કરણ તથા ક્રિયાનું બહોળાપણું પ્રકટ થાય છે-

પંચીકરણમાં એવું માનવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક તન્માત્રાનું પરમાણુ
પંચધા તૂટે છે, અને તેમાંનો અડધો ભાગ મુખ્ય તત્ત્વરૂપે રહે છે

અને બાકીના ચાર એક અષ્ટમાંશ એક અષ્ટમાંશ

અપંચીકૃત ભૂત- ભાગો બીજા તત્ત્વોનાં પરમાણુઓ સાથે સંયોગી-
પરમાણુમાંથી પં- કરણને પામે છે, અને આવા સંયોગીકરણથી

ચીકૃત પરમાણુનો ઉત્પન્ન થનારાં દ્રવ્યો તે પંચીકૃત દ્રવ્યો ગણાય
જન્મ. છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પંચીકૃત પાર્થિવ

અણુમાં પૃથ્વી દ્રવ્યનો એક દ્વિતીયાંશ ભાગ, અને

જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશનો પ્રત્યેકનો અષ્ટમાંશ ભાગ એકઠો
થયેલો હોય છે. તેમાં પૃથ્વીનો ભાગ પ્રધાન હોવાથી તે દ્રવ્યને પાર્થિવ

દબ્બ કહેવામાં આવે છે, નહિ કે તેમાં એકથી પૃથ્વીજ છે તેથી. તેથી જ રીતે જલ, વાયુ, આકાશ, અને તેજનું સમગ્ર બેવું. વેદાન્ત પ્રક્રિયામાં આકાશ એ નેષાધિકેઃ જેવું વિદ્યુ ભાને છે તેવું નથી, પરંતુ અમુક પ્રકારના પરમાણુઓથી ધડાયેલું હોય છે, જો કે ધણું સૂક્ષ્મ હોય છે એમ માનવામાં આવે છે. આ પંચીકૃત અણુઓ વડે આ સંધણું બોજ્ય જગત-ચૌદ લોક ધડાય છે. તેમાં અનેક ભોક્તાઓનાં શરીરો પણ તેજ વડે પ્રકટ થાય છે. આ સ્થૂળ જગત પંચીકૃત પરમાણુઓમાં ધડાયેલું, અને સૂક્ષ્મ જગત અપંચીકૃત પરમાણુઓથી રચાયેલું, અને કારણ જગત બિન્દુ વ્યાપ્ય અવ્યક્તથી ધડાયેલું સમજવવામાં આવે છે. આ શ્રવ્યમાંથી પ્રકટ થયેલો અવ્યક્ત નાદ ખરી રીતે ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ અટલે વિસ્પૃષ્ટ કરે છે. તે ચોવીસ તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ અખો આવી રીતે કરે છે.

પંચભૂતો + પાંચ ઝાનેન્દ્રિયો+પાંચ કર્મેન્દ્રિયો+ પાંચ સપ્તહિ વિષયો + ચાર અન્તઃકરણ મળી તેમાં માયાથી ઢંકાયેલું જીવચેતન ઉમેરવાથી ૨૫ તત્ત્વો. તેમાં ૨૬ મું હરિચેતન અથવા ઈશ્વર ચેતન ઉમેરવાથી આખું વિશ્વ અથવા બ્રહ્માંડ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે “સર્વાવાસ હરિ”નું ૩૫ બને છે.

હાલના વિજ્ઞાનના જમાનામાં પંચભૂતોથી જગતની પ્રક્રિયા

સમજવવાનો ક્રમ કંઈક વિચિત્ર લાગે એ	હાલના વિજ્ઞાન સ્વાભાવિક છે. હાલના જમાનામાં વિજ્ઞાન વડે
પ્રમાણે જગતની અનેક રાસાયણિક તત્ત્વો આ વિશ્વમાં છે અને	ધાતુનું સ્વરૂપ એક- તે પ્રત્યેકના ગુણધર્મો જુદા જુદા છે. પરંતુ
જ ઈથરના વિદ્યુત- તે સાથે એવું પણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે	ના સ્પંદ વડે થતા આ એકજ “ઇથર” અથવા આકાશ તત્ત્વના
અનેક પરમાણુના આ અનેક રાસાયણિક તત્ત્વો તો માત્ર ભિન્ન	વિવર્તો.
વિવર્તોજ છે. વિદ્યુતના સ્પંદ વડે ઈથરમાં	થયેલો ક્ષોભ અનેક પરમાણુના આકારો ધડે

છે, અને તેની રચનાવિશેષ વડે પરમાણુઓની જાતિ ધકાય છે, અને તે જ્યાંસુધી વિદ્યુતના સ્પુલિંગો અથવા કણો રચનામાં રહે ત્યાંસુધી જડ પરમાણુ પોતાનું મૂલરૂપ કાયમ રાખે છે. અને જ્યારે તે મર્યાદા તટે છે ત્યારે પરમાણુ બેઠાય છે, અને તત્વાન્તર પરિણામ થાય છે. આ નિયમ એક રીતે પુનઃ જુની અધ્યાત્મ વિદ્યા તરફ ખેંચી જતો જણાય છે. જુના અધ્યાત્મ શાસ્ત્રવેદાની પાસે હાલનાં વિજ્ઞાનનાં સાધનો નહોતાં, પરંતુ તેઓએ જગતના દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ બાહ્યસાધનોને વશ વર્તીને કર્યું નથી. પરંતુ પોતાના અનુભવ સામગ્રીના સાધન ઉપરજ કર્યું છે. અને તેથી સામગ્રીની સમજણ વિના તેમણે રચેલી પદ્ધતિ પર કેટલાક અણુઘટતા આક્ષેપો થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડેજ બાહ્ય જગતનો અનુભવ થાય છે; અને તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધદારાજ થાય છે; અને તેથી ગંધદારથી જે દ્રવ્ય સમજાય તેને તેઓ પૃથ્વી એવું નામ આપતા. પછી હાલના વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે તે ધન હોય કે પ્રવાહી હોય કે વાયુઆકારવાળો હોય, તેવીજ રીતે સ્પર્શ વડે સમજાય તે પદાર્થને તે વાયુનો, રૂપથી સમજાય તે તેજનો, રસના વડે સમજાય તે જળનો, અને શબ્દ વડે સમજાય તે આકાશનો ઘડાયેલો સમજતા. આ ઉપરાન્તના એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી ચઢિયાતાં રૂપોને તે લોકો માનસ પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ માનતા. એથી હાલના સંધળા અનેક રસાયણિક તત્ત્વોને તેઓ પંચભૂતોનાં શુદ્ધ અને મિશ્ર રૂપમાં અન્તર્ગત કરતા; અને કોઈ પણ પદાર્થ આ પાંચ વર્ગીકરણની બહાર ગયો નથી અને જવો સંભવતો નથી. આ સમજણ જુની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાને ન્યાય કરવામાં લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

અખાનું પંચીકરણ એકસો જે ચોખાઈનું છે. પંચીકરણની પ્રક્રિયા જમતની સૃષ્ટિનું સત્વપણું સાખીત કરવા અખાનું પંચીકરણ અર્થે નથી. પરંતુ દેખાતા જમતનું મૂલકારણ તેનો લયયોગ બ્રહ્મ સાચું છે, અને તેનો અનેકાકાર બાસતો સાથે સંબંધ. નામરૂપ વાળો વિલાસ ખોટો છે એ સમજાવવા સાર છે. ખોટામાં જે સાચાપણનો ભ્રમ થયો છે તે ભ્રમ દૂર કરવાનું અમોઘ સાધન તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન નિર્મળ, નિરુદ્ધ, અને નિરાવરણ ચિત્ત ઉત્પન્ન થયા વિના પ્રકટ થતું નથી. નિર્મલતા સાધન તે કમયોગ છે; નિરુદ્ધતા લાવનાર સાધન તે યોગ છે; અને નિરાવરણતા પ્રકટ કરનાર સાધન તે તત્ત્વમલિ વિગેરે મહાવાક્યનો પ્રમોઘ છે.

ચિત્તનો નિરોધ કરનારા યોગ નામના સાધનના ચાર વિભાગ છે. (૧) રાજયોગ. (૨) હઠયોગ, (૩) મંત્રયોગ, યોગનો તત્ત્વજ્ઞાન- અને (૪) લયયોગ. આ ચાર યોગના પાદો માં ઉપયોગ તેના અથવા વિભાગો તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપકારક છે. ચાર વિભાગ. યોગ જે કે પ્રત્યક્ષ રીતે બ્રહ્માત્મેક્યનો અનુભવ પ્રકટ કરતો નથી તોપણ તે પરોક્ષ રીતે ચિત્તની નિરુદ્ધ અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવા વડે સાધકના આત્માના શુદ્ધરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે, અને તેના ચારીર આત્માના અથવા પુરુષના શુદ્ધ સાક્ષિ ચેતનને પ્રકટ કર્યા

પછી તે સાક્ષી ચેતન બ્રહ્મરૂપ વસ્તુ સાથે અભિન્ન છે એ અનુભવ પ્રકટ થવામાં વિલંબ થતો નથી. પુરુષના શુદ્ધરૂપનો અનુભવ થયા પછી પુરુષોત્તમ અથવા પરમેશ્વરના શુદ્ધરૂપ સાથેનું તાદાત્મ્ય મહાવાક્યના પ્રમોઘ વડે, જેમ દીવાસળી ધસીએ અને દીવો થાય તેમ, સત્વર ઉદય પામે છે. ગુરુ અને શિષ્યના આત્માનો પ્રત્યક્ષ તાદાત્મ્ય ભાવ પ્રકટ કરનાર રાજયોગ છે; પ્રાણદ્વારા ઐકાત્મ્ય સંધાવનાર

યોગ તે હૃયોગ છે; શબ્દદ્વારા એકાત્મ સધાવનાર તે મન્ત્રયોગ છે; અને ચિત્તના એકીકરણ વડે આત્માનું અદ્વૈતપણું જગાવનાર યોગ તે લયયોગ છે.

લયયોગના સવાલાખ* પ્રકારો સદાશિવે આ વિશ્વના હિત અર્થે આગમ શાસ્ત્રમાં પ્રબોધ્યા છે. તેમાં નાદાનુસંધાન અથવા પ્રણવના મારાવારી ગુંજન વડે જે લયયોગ સધાય છે તે પ્રકાર લયયોગનું શિખર ગણાય છે. શુક યોગીન્દ્ર કહે છે કે:—

નાદાનુસંધાન નમોસ્તુ વુઘ્યમ
ત્વાં મન્મદે માન્યતમં લયાનામ્ ॥

પ્રણવના અનુસંધાનનું રહસ્ય શુક યોગીન્દ્રે ગૌડપાદાચાર્યને આપ્યું હતું. ગૌડપાદાચાર્યે તે રહસ્ય માંડૂક્ય ઉપનિષદની કારિકામાં ગુંથ્યું છે; અને તેનું ઉપાસના પદ્ધતિથી પ્રતિપાદન નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદમાં વિસ્તારથી કરવામાં આપ્યું છે. તે વિદ્યા ગુરુ પરંપરાથી શંકરાચાર્યને પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને તેના એક દેશમાંથી પંચીકરણ વિદ્વાનો જન્મ થયો છે.

પ્રણવ શબ્દનો ઉદ્ભવ સચેન પ્રાણીઓમાં કેવી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે. આ વેદસાર પ્રણવ વડે અથવા શબ્દબ્રહ્મવડે જગત્ની સૃષ્ટિ, જગત્ની શબ્દબ્રહ્મ વડે સ્થિતિ, અને જગત્નો લય બરાબર સમજવામાં વિશ્વની સર્જન આવે અને તે સમજણ પ્રમાણે ચિત્તનો ‘પલ્લટો’ અને લયનો પ્રક્રિયા થાય તો જીવ અને જગત્નો ભેદ, તથા જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ શમી જાય અને સાધક જીવ સિદ્ધ શિવરૂપે સ્થિત થાય એવું લયયોગનું મન્તવ્ય છે.

* જુઓ યોગતાત્ત્વલિ, શ્લોક ૨. આ ગ્રન્થ સામાન્ય રીતે શંકરાચાર્યના નામે આરોપાયેલો છે, પરંતુ ખરી રીતે તેમના પરાકપર શુક યોગીન્દ્રની કૃતિ છે એમ જ્ઞાની લેખી પ્રતોથી જણાયેલું છે.

દેશ, કાળ, અને કાર્યકારણની મર્યાદામાં બંધાયેલું એટલે પાશ્વ-
બદ્ધ થયેલું આપણું ચિત્ત પિંડગત જીવનું
અખાના પચીક- બહારીકગત ઈશ્વર સાથેનું તાદાત્મ્ય પ્રકટ થવા
રહ્યુંની ૧-૬ સુ- દેતું નથી. પરંતુ દેશ, કાળ, અને કાર્યકારણ-
ધીની ચોંપાઈ- વાળા વસ્તુના સ્વભાવમાં એકતારપાણું અથવા
ઓનું તાત્પર્ય. એકજ નિયમ પ્રવર્તે છે એવું જો ચિત્ત સમજ
શકે તો જીવ-ઈશ્વરના ભેદનો ભ્રમ નાશ થાય.
આથી પાશ્વબદ્ધ ચિત્તને પાશ્વકાપવાનો અમોઘ ઉપાય તે “નાદાનુ-
સંધાન” આ પ્રણવનો નાદ અથવા ગુંજન અથવા ધ્વનિ ધારા બંધ
જામાં થાય છે:—

“વસ્તુ વિષે? સ્વભાવે શન્ય, તેમાં પ્રણવની ઉઠે ધૂન્ય.”

અહરૂપ તત્ત્વ અથવા વસ્તુ જે આપણા અનુભવનો વિષય છે
તે પોતાના ભાવે (સ્વભાવે) શન્ય અને સ્પન્દ અથવા ક્ષોભ વિનાનું
કેન્દ્ર ભાવમાં રહેલું બિન્દુ જેવું તત્ત્વ છે. અનાદિ અને અનંત
સચ્ચિદ્ધ ધન તત્ત્વ જ્યાં ધની ભાવને પામે ત્યાં શન્ય બિન્દુ જનમે
છે. પ્રણવની બિન્દુ નામની પાંચમી માત્રા અનુરણન પછી શમી જતી
કંઈક સમગ્રય છે. તેનું પારિભાષિક નામ શન્ય —૦— અથવા બિન્દુ
છે. આ શન્ય જોકે સ્પન્દ વિનાનું છે, ક્ષોભ વિનાનું છે, તો પણ
તેમાં અહસ્યુત જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છા શક્તિનું ગુપ્ત બળ એકત્રિત
થયેલું હોય છે. આ ગુપ્ત અબ્યક્ત બલ પ્રણવની બિન્દુમાત્રામાં રહ્યું
છે, તેથી બિન્દુનું બીજું નામ કારણબિન્દુ કહે છે, અને તે ખાલી
ખોખું શન્ય ખરી રીતે નથી પરંતુ સત્તાવાળું છે તેથી તેનું બીજું
નામ સદ્-બ્રહ્મ, સદાશિવ, એવું આપવામાં આવે છે. બૌદ્ધ મતના

૧ અર્થો “વિષય” (Object) એ શબ્દને જ્યાં ત્યાં “વિષે” કરી
નાખે છે. તેથી પાછળના ગુજરાતીમાં “વિષે” એટલે “માં” સંબંધવાળું
એવો અર્થ થવાથી અખાના મીઠામરી અખાનો અભિપ્રાય ભૂલ્યા છે “વસ્તુ
વિષે” એટલે વસ્તુમાં નહિ, પરંતુ “વસ્તુ રૂપ વિષય.”

સાન્યથી પૃથક પાડવાં આ બિન્દુને છાન્દોગ્યની “પરાદેવતા” કહેવામાં આવે છે. અને વિશ્વનું સર્જન કરવાને ઉન્મુખ થાય છે તેથી તેનું વર્ણન સક્રિત સહિત શિવ એટલે સદાશિવ એ નામથી કરવામાં આવે છે.

જેમ પ્રત્યક્ષ ભૌતિક આકાશમાં સૂર્યચંદ્રાદિ ગોલકો બિન્દુરૂપે તરે છે, રમે છે, અને તેમાંજ લયને પામે છે, તેમ આ અવ્યક્ત ભૂમિકાના ત્રિદાકાશમાં અથવા પ્રણવની કલામાં આ સન્નિવિધન બિન્દુ તરે છે, રમે છે, અને શમે છે. આ કારણબિન્દુ ભેદાતાં જે નાદકલા જાગે છે તેને અખો “ધૂન્ય”એ એ નામ આપે છે. જગતનું કારણ બિન્દુ જે સન્નિવિધન છે તે ત્રિદાકાશમાં પ્રથમ ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન કરી કારણ ભૂમિકામાંથી (Potential) કાર્ય ભૂમિકામાં (Kinetic) પ્રકટ થાય છે. આ કાર્ય કરવાને ઉન્મુખ સન્નિવિધન બિન્દુને આગમની પારિભાષામાં ઇશ્વરતત્ત્વ કહે છે. તે સદાશિવની અપેક્ષાથી અપર છે તેથી તેને કાર્યબિન્દુ કહે છે, અથવા “અપરબ્રહ્મ” કહે છે. તેનું બીજું નામ “શબ્દબ્રહ્મ” છે, અને લોકપ્રસિદ્ધ નામ ઓંકાર અથવા પ્રણવ છે. શબ્દબ્રહ્મ-ઓંકાર-અર્થબ્રહ્મ-ઇશ્વરતત્ત્વને જાગવે છે, તેથી પ્રણવ શબ્દ પરમેશ્વરનો સહજ વાચક શબ્દ છે. તે પરમેશ્વરનું સુંદર અને રહસ્યવાળું નામ છે. એ નામનો-આલિધાનનો અર્થ ઉકેલવો તેનું નામ પ્રણવોત્કોલન છે.

પ્રણવની બિન્દુમાત્રા (પાંચમી) અને નાદકલા ચોથી (અર્ધ માત્રા) ઉચ્ચારના ક્રમ વડે સમજાયા પછી આ સમસ્ત પ્રણવ અથવા “એકાક્ષર” બ્રહ્મ વ્યસ્ત પ્રણવ એટલે ભેદ પામતો અક્ષર થાય છે. આ ભેદાતા રૂપને અકાર, ઉકાર, અને મકાર એવી ત્રણ માત્રાઓ કહે છે. તેમાં પ્રથમ માત્રા ઉચ્ચારના ક્રમમાં કંઠ મૂલમાંથી જાગે છે, તેથી તેને આદિ એટલે સૃષ્ટિમાત્રા કહે છે. બીજી માત્રા કંઠ મધ્યમાંથી ઉચ્ચારના ક્રમથી જાગે છે તેથી તેને ઉચ્ચ એટલે અંકુર કાઢતી-સ્થિતિમાત્રા-કહે છે. ત્રીજી માત્રા

વણીના સધળાં રમણ સ્થાનોને પૂર્ણ કરી બે ઓઠને બંધ કરી. જીવંતું પૂર્ણ માપ અથવા જીવંતો લય કરે છે તેથી તેને માત્રા માત્રા અથવા લય માત્રા કહે છે. આ પ્રણવનો વ્યસ્ત એટલે ભેદા-યેલો ત્રિવર્ગ છે.

અખો “પ્રણવની ધૂન”માંથી-નાદાનુસંધાન વડે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ત્રિવર્ગ કહે છે, અને તે “ત્રિવર્ગ”માંથી જે તત્ત્વો પ્રકટ થાય છે તેને “ઉપસર્ગ” કહે છે. ત્રિવર્ગની સૃષ્ટિ કહેવાય અને તત્ત્વોની વિસૃષ્ટિ કહેવાય. આ “ત્રિવર્ગ” અથવા ત્રિપુટીઓ પ્રણવની માત્રાથી સમજાતી મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે આગમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે—

પ્રણવની વ્યસ્ત ત્રણ	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.
માત્રાઓ	૧	૨	૩	૪	૫
અકાર	ઝગ	બૂલોક	વિશ્વ	જગત્	સ્થૂલ સત્
ઉકાર	યજુષ્	બૂવલોક	તૈજસ	સ્વપ્ન	સૂક્ષ્મ રજસ
ઉકાર	સામ	સ્વર્લોક	બ્રાહ્મ	સુષુપ્તિ	કારણ તમસ
દેવ ત્રિવર્ગ					

૭

વિષ્ણુ

બ્રહ્મા

રૂદ્ર

આ ત્રિવર્ગો અથવા ત્રિપુટીઓ પરસ્પર સંકલિત હોય છે, અને તેમાં સમસ્ત પ્રણવની ચોથી (તુરીય) નાદમાત્રા અને પાંચમી (તુરીયાતીત) બિન્દુમાત્રા ઈશ્વર પદ અને સદ્દાશિવ પદને લગતી, ગુંથાયેલી હોય છે. પરંતુ ચોથા અને પાંચમા પદના અનુભવો જગત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિમાં રચી પચી રહેનાર જીવને સ્ફુટ થતા

નથી એટલે તે અનુભવો નિમેષ કલામાં રહે છે, એટલે મીઠાચેલી આંખ વડે જેમ માત્ર ધાણુંજ જણાય અથવા અંધારાનું પટલજ જણાય તેમ અજ્ઞાન ભૂમિકામાં ઢંકાયેલા રહે છે.

ઉપર જણાવેલા ગુણત્રયની સામ્ય અવસ્થાને પ્રકૃતિશક્તિ કહે છે; નાદમાત્રાની અવસ્થાને માયાશક્તિ કહે છે અથવા અખાની પરિભાષામાં “શૂન્ય સ્વામિની” એટલે બિન્દુપદની-ધ્વનિ-પત્તી કહે છે; બિન્દુ-માત્રાની શક્તિને ચિત્શક્તિ કહે છે. આ શક્તિત્રયી પૈકી પ્રકૃતિ શક્તિમાંથી ગુણત્રયના ક્ષોભ વડે ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉદય થાય છે.

તમોગુણના ક્ષોભ વડે પ્રકૃતિશક્તિના ગર્ભાશયમાં પૃથ્વીઆદિ પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે; રજોગુણ ક્ષોભ વડે દશ ઈન્દ્રિયો તે તે ઈન્દ્રિયોના દેવતા સૃષ્ટિ સાથે પ્રકટે છે અને સત્ત્વગુણના ક્ષોભ વડે અન્તઃકરણ ચતુષ્ઠય (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અને અહંકાર) અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધની તન્માત્રાઓ પ્રકટે છે. આ રીતે એકંદર $૫+૧૦+(૪+૫)=૨૪$ તત્ત્વો ઉદય થાય છે.

આ ચોવીસ તત્ત્વો પ્રકૃતિશક્તિના ગર્ભાશયમાં પડે છે, પણ આ પ્રકૃતિનો ગર્ભાશય જેના દેહમાં અથવા પિંડમાં છે તે પચીસમી શક્તિ તે માયા શક્તિ છે, અને તેના સ્વામી અથવા અધ્યક્ષ પરમેશ્વર, નારાયણ, “મહાવિષ્ણુ” એવા અનેક નામવાળો છન્વીસમો પુરુષોત્તમ છે.

અખો છન્વીસ તત્ત્વો ભાગવતને અનુસાર છે એમ જણાવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધના છન્વીસમાં અધ્યાયમાં આ છન્વીસ તત્ત્વોની સ્પષ્ટ ગણના ભગવાન કપિ-અખાએ ભાગવત લદેવે પોતાનાં માતા દેવહૃતિને કરી બતાવી અનુસાર તત્ત્વોનું છે, અને તેમાં પંચભૂતો (પંચીકૃત પંચમ-વર્ગીકરણ કર્યું છે, મહાભૂત); તેનાં પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્ર નામનાં અને તેમાં સૈથ્થર રૂપો (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ); સાંખ્યવાદનો સ્વી- પાંચ ઝાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી કાર છે.

દશ, અને અન્તઃકરણના ચાર વર્ગ મળી ચોવીસ તત્ત્વો જઠ, પચીસમું તત્ત્વ તે. જે પિંડમાં

તે ચોવીસ એકત્ર થયાં છે તેનો અધ્યક્ષ જીવ (અભ્યાકૃત એટલે માયામાં વશ થયેલો) અને છબ્વીસમો તે માયાનો અધ્યક્ષ તે પુરુષોત્તમ અથવા મહાવિષ્ણુ એ રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વર્ણાં એકાદશ સ્કંધના બાવીસમા અધ્યાયમાં તત્ત્વોનું અનેકધા વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અને તેમાં ૪, ૬, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૬, ૧૭, ૨૫, ૨૬, ૨૮ વિગેરે તત્ત્વોના વિભાગો દર્શાવ્યા છે. તે બધાં પ્રકરણોનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે શ્રીમદ્ ભાગવત શાસ્ત્ર પ્રમાણે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ જોકે પાયામાં સાંખ્ય શાસ્ત્રને અનુસરતું છે, પરંતુ તે નિરીશ્વર સાંખ્ય નહિ પણ સેશ્વર સાંખ્ય છે. સેશ્વર સાંખ્ય ઉપનિષદના મત સાથે અદ્વૈતાનુસારી હોવાથી ભાગવતમાં સાંખ્ય અને વેદાન્તની એકવાક્યતા કરવામાં આવી છે. અને અખો આ એકવાક્યતા સ્વીકારી પોતાના સિદ્ધાન્તો જણાવે છે. આ અદ્વૈતાનુસાર, ચૈતન્ય એકજ વસ્તુ છે, અને તે માયાની પીઠમાં રહેલું છે. તેને મહાવિષ્ણુ અથવા પુરુષોત્તમ કહે છે. તે મહાવિષ્ણુ અથવા પુરુષોત્તમ વિશ્વની અંદર પુરુષ (જીવ) બને છે, અને બહાર રહી કાળ બને છે. આ મહાવિષ્ણુ પુરુષ રૂપે અંદર રહીને અને કાળ રૂપે બહાર રહીને પ્રકૃતિ શક્તિનું નિયમન કરે છે અને તે પ્રકૃતિ ચેતિને ક્ષુબ્ધ કરે છે.* તેમાંથી તત્ત્વજળ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં હિરણ્ય ગર્ભ પુરુષ” જાગે છે. આ પુરુષ તે બ્રહ્માંડનો આદિ જીવ અને પિંડમાં પ્રકટ થતા આભાસો તે આપણા જેવા અનેક સંસારી જીવો, પરંતુ આ પિંડની અને બ્રહ્માંડનાં તત્ત્વોની અને તેનાં કાર્યોની રમત ખરી રીતે એકજ ચૈતન્ય રમે છે એ સમજણ પાંચીકરણના મહાવાક્યથી અખો આપે છે.

* જુઓ:—દૈવાત્કુમિતષર્મિણ્યાં, સ્વયોન્નૌ તુ પરઃ પુમાન્ ॥

આયત્ત ચીર્યં શાસત્ત મહત્તત્ત્વં હિરણ્મયમ્ ॥

પિંડમાં આ પંચભૂતના ગુણધર્મો કેવી રીતે પ્રવેશ પામ્યા છે તેની સાદી સમજણ અગો આપે છે અને પંચીકરણની ૭-૩૨ કહે છે કે:—
મુખીની ચોપાધ્યો.

“નિર્ગુણ તે સ્વે સ્વામી આપ, સગુણ નિમિત્તે સધળે વ્યાપ.”

ગુણાતીત મહાવિષ્ણુ ચૈતન્ય પોતાના મૂળ રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને સગુણ રૂપે સધળા વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યું છે.

આ મહાવિષ્ણુનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ પિંડના તેમ જહાંડના ચાર પ્રકારના દેહમાં વ્યાપ શી રીતે થયું છે તે પંચીકરણની ૩૪- સમજવવા ચાર દેહની પ્રક્રિયા રચવામાં આવે ૬૩ ચોપાધ્યોમાં છે. દેહ ચાર પ્રકારના છે. (૧) મહાકારણ ચૈતન્યની વ્યાપિ દેહ જેનું નામ કેવલ્ય દેહ પણ છે; (૨) ચારે દેહમાં શી કારણ દેહ, (૩) વાસના દેહ અથવા લિંગ રીતે છે તે સમ- શરીર, (૪) સ્થુળ દેહ-આ ચારે પ્રકારના દેહો જાય છે. પરસ્પર કાર્યકારણના નિયમથી ગુંથાયેલા છે.

એટલે સ્થુલ (કાર્ય) નું કારણ લિંગ શરીર; લિંગનું કારણ “દેહ ચૈતન્ય ધામ” એટલે કારણ દેહ જેમાં અવિદ્યા, કામ અને કર્મનાં બીજકો રહે છે જે વાસના દ્વારા અંકુરિત થઈ શક્તિ દેહ રચે છે; અને આ સૂક્ષ્મ શરીર સ્થુલદેહમાં પરિણામ પામે છે.

સ્થુળ દેહનાં ઘટક તત્ત્વો પાંચ મહાભૂતનાં અણુઓ, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ યાનેન્દ્રિયો મળી પંદર ગણાય છે.

શક્તિ દેહનાં ઘટક તત્ત્વો પાંચતત્ત્વમાત્રાઓ (એટલે અપંચીકૃત પાંચભૂતો-જ્વહાદિ તત્ત્વમાત્રાઓ) અને ચાર અન્તઃકરણ મળી નવ છે.

કારણ શરીરનાં ઘટક તત્ત્વને ચૈતન્યમાત્રા કહે છે જેને ઉપ-નિષદ્ધમાં પ્રણમાત્રા કહી છે. ખરી રીતે આ ચૈતન્યમાત્રા ચોખ્ખી

નથી, પરંતુ અવિદ્યાની અંધારી વાળી, બહાર નીકળવાના વેગવાળી એટલે કામવેગ વાળી, અને ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ પમાડનારી એટલે કર્મના સંસ્કારોના બળ વાળી, એમ ત્રણ અશુદ્ધ ધાતુથી બનેલી હોય છે, અને તેથીજ તે ચૈતન્યમાત્રા પ્રસવ વાળી છે.

મહાકારણ દેહ તે ખરી રીતે કેવલ્ય દેહ છે, અને મહાવિષ્ણુનું નિર્મળ સ્વરૂપ છે, અને તેમાં અવિદ્યા, કામ, અને કર્મના મલ વાળા સંસ્કારો નથી.

સ્થુલનાં પંદર, સૂક્ષ્મનાં નવ, કારણનું એક (જેમાં અવિદ્યા, કામ, કર્મનાં ત્રણ પુટો અન્તર્ગત છે,) અને મહાકારણનું શુદ્ધચૈતન્ય એક-એમ એકંદર ઇન્વીસ તત્ત્વોની પિંડમાં વ્યાપ્તિ એટલે પ્રસરણ છે.

પિંડમાં બંધાયેલા પચ્ચીસમા જીવપુરુષની ભોગસામગ્રી કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન પંચીકરણની ૪૦ ૪૦ થી ૬૩ મી ચોપાઈઓમાં આપવામાં ૬૩ સુધીની ચોપા-આવ્યું છે. સ્થુલમાંથી સૂક્ષ્મમાં, સૂક્ષ્મમાંથી ઇમાં ચાર દેહના કારણમાં, કારણમાંથી મહાકારણમાં જીવનું વ્યાપારો છેવટના નિત્ય જવું આવવું થતાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને મહાકારણ અથવા કારણ દેહ સાથે તેનો જન્મત, સ્વપ્ન, અને કેવલ્ય દેહ સુધી સુષુપ્તિનો ખેલ તે રમી જાય છે, અને મહા-શી રીતે પહોંચે છે કારણ અથવા કેવલ્ય દેહનું તેને જ્ઞાન નથી.

તેની સમજણ આ સંસરણ એકજ દેહમાં થાય છે તેમ નથી,

પરંતુ અનેક યોનિમાં જન્મ મરણની પરંપરા

સૂક્ષ્મદેહની વાસના ચલાવ્યાજ કરે છે, અને ભવચક્રમાં નાના દેહ ધારીઓ અટવાય છે એમ નથી પરંતુ વૈકુંઠ સુધી પહોંચનારા જીવો આ ભવબ્રમણમાં ભમે છે. અખો કહે છે કે:—

“વૈકુંઠ સુધી એક માંડણી ત્રૈલોક્ય સુધી જોજો મણી;
ત્રૈલોક્યનાથ ધરી આવે દેહ, ઠાઠ સંજમાં તેનો તેહ.”

ભગવાન નીચે ઉતરી દેહ ધારણ કરી આવે તોપણ આ દેહ ભ્રમ જેવાને તેવોજ દેખાય છે અને અનુભવાય છે.

ન્યારે કેવલ્ય દેહની એટલે મહાકારણ રૂપની ઓળખ થાય ત્યારેજ આ ભ્રમ દૂર થાય છે. પિંડધારી જીવને પંચીકરણની ૬૪ અને અઘ્નાંડ દેહધારી ઈશ્વરને સંસારની પ્રતીતિ થી ૭૪ સુધીની કેવી થાય છે તેની સમજણ ૬૪ થી ૭૪ મી ચોપાઇઓમાં જીવ ચોપાઇઓમાં આપવામાં આવી છે. જીવનું ઈશ્વરના દેહ અને અને ઈશ્વરનું બેદ્વાણું ૩૫ કેવા પ્રકારનું છે, વ્યાપારોની સર- જીવના દેહોમાં અને ઈશ્વરના દેહમાં ઘટક તત્ત્વો ખામણી. કેવી રીતે ગોઠવાયાં છે; જીવના દેહમાં પંચ-

ભૂત, દશ પ્રકારના વાયુ^{૧૦} અથવા પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિયો^{૧૦}, પાંચ તન્માત્રાઓ^૫, ચાર અન્તઃકરણ^૪ અને દશ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અન્તઃકરણના અનુગ્રહ કરતા ચૌદ^{૧૪} દેવતાઓની કલા, અને ૧માયા મળી એકંદર ઓગણપચાસ જડ તત્ત્વોના વિકારો ચાલ્યાંજ કરે છે. ઈશ્વરના દેહમાં સત્તર તત્ત્વોના વિલાસો ચાલે છે, અને તેમાં પંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિય, અને મન તથા બુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વોની માત્રાઓ કામ કરે છે, અને અપંચીકૃત પંચભૂતો- નાં કાર્યો છે.

જીવના દશ પ્રાણોનું સ્વરૂપ અને તેનાં દેહમાં થતાં કાર્યો, ચોવીસ તત્ત્વોનું પુનઃ પંચકોશમાં વર્ગીકરણ અને આ સર્વ જડ પિંડમાં મૂલ ચૈતન્યના સચ્ચિદાનંદ ધર્મો શી પંચીકરણની ૭૪ રીતે ફેલાયેલા છે તેની સમજણ ૭૪થી ૮૧ થી ૮૧ સુધીની ચોપાઇઓમાં આપવામાં આવી છે. કડીઓમાં સમા- ચલેા વિષય.

આટલે સુધી જીવોનો ભોગ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે સમ- જાણ પછી તેનો મોક્ષક્રમ ઈશ્વર સંબંધથી કેવી રીતે થાય છે તેનું

સ્વરૂપ અષ્ટો ૮૨થી ૮૬ સુધીની ચોપાઘ-
પંચીકરણની ૮૨ ઓમાં આવે છે.
થી ૮૬મી ચોપા-
ધઓમાં ક્રમ ઓ-
ક્ષતું ૩૫.

જીવની ઉપાધિઓને એટલે પિંડનાં તત્ત્વોને ધર્મસ્વરની ઉપા-
ધિઓ સાથે એટલે બ્રહ્માંડના તત્ત્વો સાથે એકતાર કરવાથી તે બે
ચેતન્યો એકવત્ અનુભવાય છે. આ ક્રમોક્ષની પાયરીઓ (૧)
સાક્ષોક્ત્ય. (૨) સામીપ્ય, (૩) સાદૃષ્ય, (૪) સાયુજ્યની ગણાય છે.
પરંતુ આ ચાર પ્રકારના મોક્ષ તે સોપાધિક મોક્ષ છે; નિરુપાધિ
મોક્ષ તે કેવલ્ય છે. તેમાં જીવ-ધર્મસ્વરનો બેદાભાસ શ્રી જાય છે.

આ પિંડ બ્રહ્માંડનું એકતારપણું જણાવનાર શબ્દબ્રહ્મના
સંબંધમાં જે ઉપક્રમ ચોથી ચોપાઘમાં:—

“ વસ્તુ વિષે સ્વભાવે યત્ય,
પંચીકરણની ૯૦ તેમાં પ્રણવતી ઉઠે ધૂન્ય;
થી ૯૪ સુધીની તે ઝાંકાર તણો ત્રિવર્ગ,
ચોપાઘઓમાં ૧૧- તત્ત્વ બધાં તેનો ઉપસર્ગ ”—
બ્રહ્મબ્રહ્મના વિ- એ રીતે કયો હોતો તેનો ઉપસંહાર ચાર પ્રકારની
લાસનો ઉપસંહાર અજ્ઞા મંત્રમાંથી પ્રકટ થતી પરા, પશ્ચંતી,
મધ્યમા, વૈષ્ણવી વાણીના ચાર પાદની બ્યવસ્થા
વડે કરવામાં આવે છે, અને પંચીકરણનું કલ વર્ણવવામાં આવે છે.

“એ પંચી કરણ છે મહાવાક્ય,
પંચીકરણની ૯૫ એણે ચાલે અનુપમ પરિપાક,
થી ૧૦૨ સુધીની જતપણ જેને છે સત્ય,
ચોપાઘઓમાં ૩- તેણે કરવું તેનું નિત્ય.”
સવર્ણન. એ પંચી કરણનો “નિત્ય” પાઠ કરી જે
અનુભવનિકા મેળવે છે તેવા જીવમુક્તનું પદ

અને તેઓનો મહિમા કેવો હોય છે તે સમજવી અખો શબ્દજાળને
એકત્રિત કરી કહે છે કે:—

“અહંબ્રહ્મ તે શબ્દજાળ વિના, એ સમજે અખા વેત્તા વિના.”

“હું બ્રહ્મ છું” એ અનુભવ શબ્દનો આશ્રય લીધા વિના જેને
ચામ છે અને જેનામાં હું બ્રહ્મ છું એવું જાણવા છતાં પણ અભિ-
માન નથી તે મહાપદમાં સ્થિત મુક્ત પુરુષ ખરેખર અવતારી
ધર્મ્વર સરખો છે.

અમહાવાદ.

તા. ૧૬-૧૦-૨૮.

નર્મદાશંકર દેવશંકર.

અખાકૃત કાવ્યો.

ભાગ ૧.

શ્રી અખે ગીતા^x

કડવું-૧ હરિગુરુ સંતની સ્તુતિ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

ૐ નમો ત્રિગુણપતિ-રાયજી,
સર્વે પહેલા^૧ જે પૂજાયજી;
અગમ અગોચર જેને શ્રુતિ ગાયજી,
ચરણ ચિંતવી હું લાગું પાયજી. ૧

હયલો.

ચરણ ચિંતવી સ્તુતિ કરું, ચિદશક્તિ જ્ઞાનાનંદની;
અણુછતો અખો અધ્યારોપ કરે, તે કથા નિજ આનંદની. ૨
ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ, તેહેનું નામ જુગલ રૂપ એક;
તેને સ્તવું નીચો નમી, કરું બુધ્યમાન વિવેક. ૩
પરાતપર પરબ્રહ્મ જે, તે મન-વાણીને અગમ્ય;
તેનો તે લક્ષ આપી શકે, તે માટે ગુરુ તે જ્ઞાન. ૪
શ્વાન શકર ખિડાલ ખર, તેના ટોળાનો જે જાંત;
તેને મૂકે હરિ કરી, જેને મળે સદ્ગુરુ સન્ત. ૫
ગુરુ મહિમા છે અતિ ઘણો, કોઇ સમજે સંત સુખાણ;
તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા જાણે, જેને લાગ્યાં સદ્ગુરુ-આણ. ૬
જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને, તેમ ગુરુ દેખાડે રામ;
તે માટે હરિ તે ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ એવું નામ. ૭

x અ તથા આ લેખી પ્રતમાં બાલભોષ લીપિમાં આમુખ વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે: અથ અલ્લેગીતા મહામોક્ષદાયિની બ્રહ્મવિદ્યા લિખ્યતે । ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો હિતિ મન્ત્રઃ ॥ “સ્વામીજી રધુનાયજી સન્નિવહાનંદરૂપ સત્ય છે” એવો અન્ત છે. ૧ અ તથા આ “પહેલો.”

રચેહન શમ્યાં જે સંતનાં, તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા બજે;
 બીલા માંહે રસ બર્યો, તે ઓવણુધડ્યું રૂપ નીપજે. ૮
 જેમ સુવણું કેરી મોહોરમાંહે, અન્ય મુદ્રા છે અતિ ધણી;
 તેમ ગુરુ ભજનમાંહે^૪ સર્વ આબ્યું, જે મન વળે ગુરુ ચરણબણી. ૯
 જેમ બધિર ન જાણે નાદ સુખને, સ્વાદ ન પહોચે રસના વિના;
 તેમ ગુરુ વિના હરિ નવ મળે, જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના. ૧૦
 કહે અખો કહું વળી વળી, જે ટાળવા^૧ હીડો જન્તને;
 એ આરત્ય શું ઉરમાં ધરો, તો સેવા હરિ ગુરુ સન્તને. ૧૧

કડવું-૨ વેદાન્તી કવિયોની સ્તુતિ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

કવિજને આગે ગ્રંથ બહુ કર્યાંજી, વિધવિધેકરા જુગતે વિસ્તર્યાંજી;
 ષટ્દર્શનના મત બહુ ઓચર્યાંજી, પૂર્વના^૧ કવચિતા નામે^૨ ઓધર્યાંજી. ૧

૭થથો.

ઓધર્યાં બહુ સ્તુતિ કરીને, એવી ગ્રંથકારની રીત છે;
 સૂર્ય આગળ ખલોત^૩ કિશો, એવી બોલવાની નીત છે. ૨
 જાહવી આગળ જેમ વોહોકલો, સુરતરુ આગળ બદરી યથા;
 પારિજાતક પાસે અરણી, મહાકવિ આગળ હું તથા. ૩
 ગરુડ આગળ યથા કુરરી, સાગર આગળ જેમ કૂપ;
 મેઘ આગળ યથા ઝાકળ, કયાં તેલ ને કયાં તૂપ ૪
 બાવના ચંદનની બહેક આગળ, કશો શોભે કરીર;
 કશું નીર નવાણું, ^૪જહાં રસ કૂપિકાનું નીર. ૫

૨ ગ ચિહ્ન શમ્યું તે સંતનું, જે ૩ ગ વણુધડ્યે. ૪ ગ ભજનમાં.
 ૫ ગ ન પામે. ૫ ગ સહુકોએ સુણો. ૬ ગ હીડો. આ હીડો.

૧ (ગ) કવચિતા, ૨ (ગ) ઓધર્યાં. ૩ (ગ) કશો. ૪ (ગ) કિહાં.

પારસના પરતાપ આગળ, અન્ય વિદ્યા પકહી માત્ર;
 કિહાં ક્ષુદ્ર દેવ ઉપાસના, જેને કરે અક્ષય પાત્ર. ૬
 એહવા કવિજન અંથ આદે, ગલિત વચન બોલતા હવા;
 કહું કોપ કોષ કરો રખે, પહીંકુ બાળક બુધ્ધે^૭ બોલવા. ૭
 તેણે અંથ પહેલું એમ વજણાવ્યું, અમો મગણ જમણ નથી જાણતા;
 તુક ઘ્યોક ને ઝડઝમક, અમો લલ્લા વિના નથી આણતા. ૮
 એમ ગલિતપણે ગરુઆ થયા, કરુણાં ઉપજાવી કવિજને;
 ૧૦હું તો એટલું કહીને સ્તવું, રખે કવિ જાણો મુજને. ૯
 હું તો જેમ દારુકેરી પૂતળા, તે ચાળા કરે અપાર;
 પણ કાષ્ટમાંહે કાંઈ નથી, એ તો કલ આંખે સૂત્રધાર. ૧૦
 કહે અમો સહુકો સૂણો, એમ સમજો નિજ જંતને;
 ૧૧પરમપદને હિડો પામવા, તમો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૩—વેદાન્તના પ્રાચીન શ્રોતાવક્તાનાં નામ

રામ ધન્યાશ્રી.

અણુછતો આત્મા તે શું ઓચરેણ, આપનું વર્ણન તે આપે કરેણ;
 જીવતણું પદ જોતાં નીસરેણ, સાંખ્યયોગ જોતાં જે હરિ ઉગરેણ. ૧

કથલો.

ઉગરે જે વિચાર કરતાં, બ્રહ્માદિક જે ગ્રહી રહ્યા;
 ૧૨તમો હરિને ઓળખો, જે આઘપુરુષ અજને કહ્યા. ૨
 જે પદ શિવતા તન પ્રત્યે, દત્તે કહ્યું વિશદ કરી;
 આકાશવત્ કરી કથા, પડાનને ઉરમાં ધરી. ૩

૫ (ગ) કોણુ માત્ર. ૬ (ગ) હોંડીશ. ૭ (ગ) બુદ્ધિ. ૮ (ગ) જાણવું.
 ૯ (ગ) ચોક્કસ ચાતુરી ઝડઝમકો. ૧૦ (ગ) હું એટલું કહીને. ૧૧
 (ગ) ધ્રિષ્ટો પરમપદને પામવા, તો. ૧૨ (ગ) તે

વિધિ વસિષ્ઠે કહી કથા, રધુનંદનને^૨ જેહ,
 અર્જુન બ્રહ્મવિદ્યા તણો, ભાષ દેખાડ્યો છે તેહ. ૪
 અનન્ત પ્રકારે અચ્યુતે, કહ્યું ઉપારથને જ્ઞાન;
 ગીતા ગાઈ ગોવિંદે, કર્મ-યોગ નિદાન. ૫
 સમજાવ્યા સાને કરી, જનકે જે શકદેવ;
 મહામુક્ત થઈને પરવર્યા, જ્યારે પ્રીછ્યો^૪ અન્તરનો ભેવ. ૬
 ભીષ્મે ભગવાન સાન્નિધ્યે,^૫ પાંડવ પ્રત્યે જે કહ્યું;
 શાંતિપર્વે શાંત^૬ કીધા, હત્યાનું હારદ ગયું. ૭
 વેદવ્યાસે વેદ વેંહે^૭ આ, કર્મ ધર્મ પોખ્યા જીવને;
 તેની^૮ દાઝે લાગો દાઝવા, જે ન જાણ્યા શિવને. ૮
 પછી નારદે નારાયણકેરું, નિજ જ્ઞાન કહ્યું મહાદિજને;
 ત્યારે દ્વૈપાયનની દાઝ ભાગી, જ્યારે કૃપા કીધી સંતજને. ૯
 શિવે કહ્યું શિવા પ્રત્યે, નિરાલંબ નિજ ધામ;
 અમર કીધો આત્મા, અઘાપિ સહસ્ર નામ. ૧૦
 કહે અખો વસ્તુ જ્ઞાન વિના, કુશળ ન હોય જંતને;
 નિજ ધામ હીંડો પામવા^૯, તો સેવો હરિ-ચુરુ-સન્તને. ૧૧

કડવું ૪—અજ્ઞાની જીવની દુઃખદશા

રાગ ધન્યાશ્રી.

જંતે ન જાણ્યો^૧ જેહે નિજ આતમાજી,
 તે ભટક્યો ભર્યો માયાના સાથમાંજી;
 જેમ રણીનો બૂલ્યો ઘર પામે પ્રાતમાંજી.
 પણ દિવસે દિશ મોડ્યો તે^૨ ઘણું રડવડે રાતમાંજી. ૧

૨ (ગ) રધુનંદન. ૩ (ગ) ભારતને. ૪ અન્તર. ૫ (ગ) સાન્નિધ્ય. ૬ (ગ) શાંતા કીધી. ૭ (ન) દાઝે લાગ્યા દાઝવા, જે જાણ્યા નહિ નિજ શિવને. ૮ (ગ) પામવા. ૧ (ગ) જે. ૨ (ગ) ઘણું ભમે ભમે.

ઉચ્ચે.

- રાત્રમાંહે રડવડે ઘણું, અગ્નિ આવર્યો હુતો;
તે નિજ આત્માથી ઓતળીને, વિચરતો માયાવતો. ૨
- જેમ સુતો નર નિદ્રા વિષે, માયા બહુ બીજી રચે;
કારજ કારણ પોતે થઇને, નિદ્રાવશમાં તે પચે. ૩
- આપથી ઓતળે થકિ, અસંભાવના ઉપજે;
પછે વિપરિત ભાવના, ઝમન આણે દુઃખ પામે થોડે ગજે. ૪
- પંચ પરવાર^૪ માયા અવિદ્યા, હું માફ આદે સહિ;
તે ફરે ફેરા બહુ લવ વિષે, જ્યમ મણિ નિગમે આંધળે અહિ. ૫
- તે ભોગ દેખી ભૂર થાયે, લડાવવા ઈંદ્રિયો;
સંસાર સુખ સત્ય જાણી, પદ્મોદય તે નિત્યે ભજે. ૬
- કર્મ જડને કર્મ વહાલાં, તે મર્મ ન સમજે અહોનો;
ફરી ફરી તે આચરે, પણ ટળે નહીં દેહ ચર્મનો. ૭
- પરમાત્માને પીઠ દઇને, આત્મા ધન્દ્રિય જુવે;
ઈંદ્રિની દષ્ટિ વિષે સામી, એમ આપોયું નર જુવે. ૮
- વિષય ઉવિરક્ત તે હરિથી, નીચપણું દે જીવને;
અગ્નિ અવજો ફર્યો, તે સન્મુખ ના હોય શિવને. ૯
- સંસારનાં સુખ અધિક દેખી, કૃપા માને મશ્વરી;
અન્તર માંહેનું જ્યાં ન જાણે, તે પ્રાણપતિ ગયો વિસરી. ૧૦
- અખો કહે સહુકો સુણો, જે આણો જીવના અન્તને;
હીંડો પરમપદને પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સન્તને. ૧૧

૩ (ગ) આચરે જે. ૪. (ગ) પર્વા. ૫ (ગ) કર્મમેદક. ૬ (ગ) પુંક. ૭ (ગ) વરકત ૮ (ગ) ફરે. ૯ પરમાન્દને.

પદ ૧—અજ્ઞાનથી જીવદશાની પ્રાપ્તિ.

રાગ સામેરી.

જીવની આલ વિચારો રે પડિતો, આલ જોતાં તે અનાલ દિશે;
દેહ-તણી છાયા સમાયે તે દેહ વિષે, ન્યારે મધ્ય આવે સૂર શિશે. જીવ૦
તન મનને ઓળખ્યા વિના આફળે, જેમ સૂત્રધાર નિજ નામ નિરખે;
તેજ સૂત્રધાર ૧ તેણે નાવ ખેડે થકે, પછે પરવશ પડ્યો પંથ કર્મે. જીવ૦
તન મન નૌકા જીવ ગણે માહરં, ભવસાગર મધ્ય કાલ ખેડે;
કર્મના વાયુને વશ ૨ લાગ્યો ડોલવા, ૪ ત્યારે હાથથી વાત વટકી
તેનો નેડે. જીવ૦

૩ બ્રમે બ્રમ ભટકે ધણા ભવ વિષે, ગુરુ ગોવિંદના શરણુ પાખે;
માયારૂપણી મા જ વાહાલી અખા, જાણીને જનની બેદ રાખે. જીવ૦

કડવું ૫—જીવ ઉપર માયાનો દગો.

રાગ ધન્યાશ્રી.

મર્મ ન સમજે માયાતણોજી,
તે નર જાણે હું ધણું ખોલણોજી;
તેહને જાણે જનુની ૧ આપણોજી,
તે ભવ ભટકે સહુથી અતિ ધણોજી. ૧

ઉચ્ચો.

તે ભવમાંહે ભટકે ધણું, અને પોતાનો કરી ઠગે;
જેમ વિશ્વાસીને વેધે વેરી, દીન થઈ મારે દગે. ૨
જેમ પાળે ખેરીને ખાટકી, તેને ભક્ષ ભોગ ૨ આપે ધણું;
પછી વધ કરે વાઈ કરીને, એ લક્ષણ અજ તણું. ૩

૧ (ગ) તે. ૨ (ગ) પડ્યો લાગ્યો. ૩ (ગ) બ્રમનાએ. ૪ (ગ)
ન્યારે હાથથી વાત વટકીજ. ૧ (ગ) જનની. ૨ (ગ) ભોજ્ય.

મેંઢો જાણે માહરો, પાલક પોષક છે ધણી;	
તેને આપ જામ અરપવા, મોટમ ઉમનમાંહે ધણી.	૪
વાત્સલ્ય જાણી વામ-દક્ષિણ, વણુ દોર્યો કેડે ફરે;	
તેને મહાજન મૂકાવા કરે, તોય તે યસાથે જવનને સંચરે.	૫
હાથ ફેરવે ઉપર થકે, મનમાં હેતુ જાણે તેહને;	
પણુ સુનાનીને મન વાત અજગી, તે ભારે ભાજે દેહને.	૬
અજગા આશય બેઉતણા, તેણે લોભે લાગ્યો અજ રમે;	
તેહને યવન જાણે બક્ષ કરૂં, જો ધણેઈ રૂપ વળે.	૭
ચરણુ ઉંચે અઘો મુખે, નેટ તે રાખે સરે;	
માયા કેરી રીત એહની, અન્તે જાંતને એમ કરે.	૮
વિષય દેખાડે વિશ્વ, ચિત્રવિચિત્ર ચિત્ત ધરે;	
પછે પંડિતને પૂછે મહાપ્રભુજી, મહાભોગ કેમ પામું શરે.	૯
ત્યારે પંડિતરૂપે ખોલી માયા, કર્મની કીરત ધણી;	
વિત્ત હરિને વાટ દેખાડે, નાનાવિધ કહે બણી બણી.	૧૦
કહે અખો રૂચિ ઉપજે, જો એહવું પોષે જાંતને;	
કર્મ વગેહેન હાંડો વામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

કહવું ૬-માયાથી જીવને સંસારબંધન.

રાગ ધન્યાશ્રી.

૧૪મ એ માયા વેષ નાના ધરેજી,	
કર્મ ધર્મના શબ્દ નાના ઓચરેજી;	
જીવકેરા મનને અતિ ધણું આવરેજી,	
તેણે પુરંજન બવફેરા ફરેજી.	૧

૩ (ગ) મનમાં. ૪ (ગ) તે જવન કેડે. ૫ (ગ) હાથ ફેરવે તે થકે મનમાંહી. ૬ (ગ) સુનીને. ૭ (ગ) વિષે. ૮ પૂછે પ્રભુ, મહા ભોગ કેમ પામીશ સરે. ૯ (ગ) ગહન ૧ (ગ) એમ એ.

- ફરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, અને વિષયનો તાણ્યો વહે; ૨
 પ્રત્યક્ષ ભોગ દેખે ભલા, વળી પંડિતને પોષતો રહે.
 કર્મનાં ફળ લખે માયા, વળી માયા બેઠી તે કથે; ૩
 શબ્દકેરે બાંધણે રતે બાંધ્યા, જીવ રાખે જથે.
 અંતરમાંથી મનરૂપે, સંકલ્પ-વિકલ્પ સુત જણે; ૪
 નિમેષમાંહે નવા નવા, જ્યમ ઈંદ્રિજ્ઞ ગુટિકા ગણે.
 કર્મફળને જીવકેરો, જોગ માયા મેળવે; ૫
 વિષય તૃણા માંહે મૂકી, એમ જાંતને જોડવે.
 સ્વર્ગકેરો ભોગ વખાણે, વળી બીક દેખાડે નર્કની; ૬
 તે કામનાએ લાગ્યો ફરે, ભાર્ષ ગતિ જેવી કૂપ-ચક્રની.
 કામ ધામ ને ધન દારા, માતપિતા સુત બાંધવા; ૭
 વર્ણ વેષ ને રૂપ મુદ્રા, નમણ ઠમણ દેવ વંદવા.
 ચાલ્ય ચાતુરી ચૌદ વિદ્યા, અવિદ્યા સર્વ સાધના; ૮
 પંડિત જાણે કવિ ગુણીદાના, એ સર્વ માયાકેરી આરાધના.
 રમે રમાડે આપ માયા, નીચો ઉચો લઈ ચડે; ૯
 જેમ મર્કટ હોડે માગતો,^૭ બિશુક કેડે રડવડે.
 એમ ભમે બહુ ભવ વિષે, પણ ભેદ કાચે લહે નહિ; ૧૦
 દોરી સંચારો માંહિ માયાનો,^૮ ભોળવણી મોટી એ અહીં.
 કહે અખો સહુકો સુણો, તમે જુઓ અંતર જાંતને;^૯ ૧૦
 એ જાળ-માંહેથી તોજ નીસરો, જો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

૨ ગ બાધ, બાંધી. ૩ ગ સ્વર્ગભોગ દેખાડે. ૪ (અ) વંદના. ૫ (ગ) વંદવા. ૬. (ગ) પંડિત કવિને ગુણી દાતા, સર્વ. ૭ (ગ) માગતો, બિશુક કેડે. ૮ (ગ) માયાતણો, બૂલવણ મોટી એ સહિ. ૯ ક, સ્વ, ગ, તંતને.

કડવું ૭-માયાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ.

રામ ધન્યાશ્રી.

માયા મોટી જગમાંહે નટીજી,
 તે આગળ કોઇ ન શકે ખટીજી;
 હરિહર અજથી આગળ વટીજી,
 સમગ્રી ન જાયે એવી માયા અટપટીજી. ૧

ઉચ્ચો

સમગ્રી ન જાય એવી માયા, દીસે નહિ ને બલવતી;
 ચૌદ લોકની આઘ માતા, ઝંકાર પહેલી એ હતી. ૨
 ત્રિગુણ પહેલી શૂન્ય સ્વામિની, જેણે^૧ ગુણ જનમી ઉભા કર્યા;
 પછી^૨ જનની થઇને જોષિતા, પછી બળ પોષો પોતે વર્ષા. ૩
 ચિદ્ર શક્તિ ચતુરા ચરાચર, ગુણ સાથે બજે વળા;
 દેવ દાનવ નાગ માનવ, રમે રમાડે રમાડે એકલી. ૪
 ઉર્ણનાભિ જેમ ઉર્ણા, મૂકીને પાછી બખે;
 તેમ માયા ચિદ્ર^૩ શક્તિ માંહે, મોહોડું સામર્થ્ય એ વિષે. ૫
 ત્રિગુણ થઇને ચોવીશ રૂપે, તેહનો બેઠ કહું કથી;
 જ્યમ જળ જમાયે શીતયોગે, તેહેને જડતા પ્રગટે માંહેથી. ૬
 સત્ત્વ રજ તમ રૂપે થઇ માયા, પછી એક એકના બહુ થયા;
 પંચભૂતને પંચમાત્રા, તામસના નીપજી રહ્યા. ૭
 રાજસનાં ઇદ્રિ^૪ દશે, દશે તેના દેવતા;
 ઇદ્રિ^૫ઇદ્રિયે તે વસ્ત્રા, પઆપાપણું રથળ સેવતા. ૮
 મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર જે, તે સત્ત્વગુણથી ઉપના;
 તે સૃષ્ટિનાં ચોવીશ કારણ, માયા^૬શબલિત રૂપના. ૯

૧ (ગ) તેણે. ૨ (ગ)પછે જનની થૈ યોષિતા, બલ. ૩ આ. ક. સ્વ. ગ. ચિદ્ર શક્તિ માટે. ૪ ગ. ઇદ્રિ દશે, દશે. ૫ (ગ) આપ આપણું અ આપ આપણાં. ૬ અ, બ, ક. શબલિત સ્વ. ગ. સમલિત.

- પ્રકૃતિ તે પંચવીશમી, પરિવાર સર્વ તેહનો કહ્યો;
પણુ છવીસમો પરમાતમા, તે યથારથ જ્યમ ત્યમ રહ્યો. ૧૦
- કહે અખો સહુકો સુણો, એ કહ્યું છે ધીમંતને;
એમ સમજે તો કામ સરે નરનું, જો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૮-માયાથી ઉત્પત્તિ ને નાશ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

- એણે ^૧અનુકર્મે જગતને જાણીયેજી,
ત્રણે ભુવનમાંહે માયા પ્રમાણીયેજી
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જે કહ્યું જાય વાણીયેજી,
તેટલું સર્વે માયા વખાણીયેજી. ૧

ઉપલે.

- માયા વખાણીએ માટે એણે, ^૨એ દષ્ટ્ય પદારથ જેટલો,
શ્રુત પદારથ જે જે કહાવે, ^૩પાછું વણશે તેટલો. ૨
- ઉપન્યું તે અલપાય નિશ્ચે, બ્રહ્મા-આલે કીટ જે,
જે ^૪જાણે તે જાય જાણો, અમર સંશે ^૫મેટજે. ૩
- અમર દાનવ ધ્રુવ તારા, ચંદ્ર સૂરજ જાએ ^૬વીલે;
જાય ^૭જોગો અષ્ટાંગ સાધક, તો ^૮પ્રકૃતિ જીવ તે કેટલે બલે. ૪
- લીલા-વપુ જે ધરે નિર્ગુણ, તોય નેટ પાછો વળે;
કાળ માયાનું નાટક એહવું, જે ઉપજવી અહર્નિશ ગળે. ૫
- જેમ કરસણી ઉછરે કરસણ, તે કાચું પાકું સર્વે બખે;
તેમ જગત કરસન કાળ માયાનું તે ન મૂકે ખાધા પખે. ૬

૧ (ગ) અનુકર્મે. ૨ (ગ) દષ્ટ્ય પદારથ. ૩ શ્રુત અ. બ. ક.
શ્રુત. સ્વ. અ. દષ્ટ્ય. ૩ અ. બ. પાછું વણશે તેટલો ગ પાછું વણસશે.
૪ (ગ) ઉપજ્યું. ૪ ગ જાય. ૫ (ગ) સંસય મેટજે. ૬ (ગ) વલે
૭ (ગ) જોગ. ૮ (ગ) પ્રાકૃત જીવ કેટલે.

જેમ મેઘનાં બિંદુ નાનાં મોટાં, તે રેલાઈ પૃથ્વીએ પડ્યાં;	
તેમ માયાને મન સહુજ સરખું, પરાયદ્ધ પોતાનાં ઘડ્યાં.	૭
જેમ અર્જુન ન જાયે ઉછળી, જે નવસેં નવાણું નદી બળે;	
સિંધુ થયો સરિતા ૧૦ સ્વરૂપે, તે માંહે બાધી મળે.	૮
તેમ માયાનું આ જગત નિરમ્યું, કાળયોગે સર્વ વૃથા;	
પરમાત્મા ૧૧ વિત્રેક કારણ, તેની કલ્યામાં આવે કથા.	૯
માહાલે માયા અનન્તરૂપે, પણ અપત્યને ભાસે બલી,	
જેમ બાલકીનાં ૧૨ ધરધોળાયાં, તે રમે રમાડે એકલી.	૧૦
કહે અપો સહુકો સુણો, જે આણો માયા અંતને;	
૧૩ તો લીઓ આપોપું ઓળખી, જે સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

પદ ૨—અંધનથી છુટવા સારૂ સદ્ગુરુનું ઉપાસન.

રાગ આરાવરી.

માયા પીડતી જાણુ તો પરબ્રહ્મને આરાધીએ,

૧ સેવીએ સ્વામીને મિત્રપૂરે;

સદ્ગુરુકેરાં ચરણ આદર કરી,

માર્ગ ઝાલીએ મનસૂરેં

મા૦ ૧

મન કર્મ વચને, ગુરુ તેં ગોવિંદ ખરા,

૨ તેમાં બિન્ન ન જાણીએ ભાવ બીજે;

જાત ને વર્ણ અધ્યન આશ્રમનું,

માન મૂકી બ્રહ્મ દ્રવ્ય પીજે.

મા૦ ૨

જેમ અગ્નિસંગે શીત વ્યાપે નહીં,

જ્યોતિ દેખાડે ને તિમિર ત્રાસે;

૯ (ગ) પ્રાય. ૧૦ સરૂપે, તે માટે બાંધિ. ૧૧ ગવતરે ૧૨ ગ. ઠીંગોલીયાં રમે. ૧૨ (ગ) તો અપોપું ઓળખો અ. વ. ક. લીઓ અપોપું.

૧ (ગ) સાધીએ. ૨ 'બિન્ન ન જાણીએ ભાવ બીજે; જાતને અધ્યયન આશ્રમતણું; (પાઠ અ. આ. ક).

તેમ ગુરુ પ્રતાપે પરબ્રહ્મ બેટીએ,

ઉમાયા રૂપિયાં ઘેહેન નાશે.

મા૦ ૩

ન્યમ કાઢ આવી પડે વહિ-જવાળા વિષે,

તે દારૂ શીટીને અનલ થાયે;

તેમ અનન્ય આરાધના જે કા કરશે અખા,

તેહનાં માયા ફરીને ન ચરણ સહાયે.

મા૦ ૪

‘કડવું દ-વૈરાગ્યાર્તિ’ તીવ્રતાનું રૂપ.

રામ ધન્યાશ્રી.

નરને ઉપજે દહ વૈરાગજી,

જેતેહનાં ટળાઆં દ્વેષ રાગજી;

અપાર હેતે કરી મન વિષે આગ્યજી,

તે નહિ આતુરતા કહેવા લાગ્યજી.

૧

ઉચ્ચો.

આતુરતા મન અતિ ધણી, જેમ મીન વિછર્યું નીરથી,

રતેને અજ્ઞાન શિયાણો લેછ ઉડડ્યો, તેણે દૂર નાંખ્યું તીરથી. ૨

જતે તડકડે તલપે ધણું, અને વિરહ સૂર્ય ઉપર તપે;

પતે સંસારરૂપી ભૂમિ તાતી, રતે નીર નીર અહનિશ જપે. ૩

જતેને કાળ શિયાણો શિર ભમે, તે તેહની દષ્ટે પડે.

નીર વાહોણું વપુ દાઝે, કાળ ભરે ને ફડકડે. ૪

જતે નયને તે નીર દેખે નહીં, કળકળે કાલજ બળે;

૧૦પેટ પુડે કે પસુઆડે, જેમ પડે તેમ દાઝે ઝળે. ૫

૩. માયા રૂપિયું ગેહેન. ૧ અ. આ. ક. ગ. આરત્ય કેરી મન વિષે આગ્યજી, તેહનાં ટળે દ્વેષ ને રાગજી. ૨ (ગ) અજ્ઞાનશિયાણો.

૩ (ગ) ચડ્યો. ૪ અ. આ. ક. ચાલુ પાઠ (ગ) તડકડે તલપે અતિ ધણું, વિરહ સુરજ શિર તપે. ૫ (ગ) તેની. ૬ (ગ) તે-નથી. (૭) (મ) તેને નથી.

૮ (ગ) કાળ લાગે નેતરકડે. ૯ (મ) તે નથી. ૧૦ (ગ) પેટ પૂડે પસુ

- કામધેનુના પમવિષે જો કાષ્ઠ મૂકે તેહને;
 તોયે આપદા ન ટળે મકરને, વારિ વાહાહું જેહને. ૬
 વૈરાગ્ય ધણુ ઉપ-યો શરીરે, તેણે કાલજ કાર્યું માંહેથી;
 વ્રેહે તણો તાપ તપે તનમાં, તે નર જીવે ક્યાંહેથી. ૭
 નાનાવિધનાં ભક્ષ ભોજન, તે તેને દીઠાં નવ ગમે;
 સંસારરૂપી જૂઝ ભાગી, ઉભા થાતાં તન ભમે. ૮
 નિર્વેદ ઉપ-યો તન વિષે, તે જીવપણે જીવે નહીં;
 તે મરી જીવે મનવડે, જેમ કીટ^૧ ભમરી હોયે સહી. ૯
 જેમ ૧૧ખાંયે ઉધધ કાષ્ઠને, તેનો કૃષ્ણાગર થે પરવરે;
 તેમ વિરહ વૈરાગ જેહને ભખે, તે નર હરિ થાયે ૧૨શરે. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, નિર્વેદ ટાળે જતને;
 જે નરને ઉપજે ચેતના, તે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૦—ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય.

રાગ. ધન્યાશ્રી.

વિરહવૈરાગે જેહનું મન તપેજ,
 ૧૩૩માંહે તે નર હરિને જપેજ;
 સદ્ગુરુ ચરણે તે આપોયું અરપેજ,
 પરિશ્રદ્ધ રહે ને પોતે અપેજ. ૧

ઉચ્ચલો.

૨પરિશ્રદ્ધ રહે ને પોતે અપે, તેહનો ભેદ કહું તે સુણો;
 તે વચન માને ગુરુતણું, ભાવ ભરોસો અતિ ધણો. ૨
 ગુરુ કહે રામ રમે સકળમાં, ઝંઝને સર્વાવાસ સ્વામી ભર્યો;
 એવું સાંભળતાં મહાવચન માન્યું, અને ભક્તિ ઉપર ૪આદર્યો. ૩

વાલે, જેમ પડે તેમ દાઝે જળે. ૧૧ (ગ) ઉધધ ખાયે. ૧૨ (ગ) શરે.

૧ અ. આ. પાઠ (ગ) તે રૂંડ માંહે હરિ હરિ જપેજ, (ક) રૂંડ માંહે તે ન રહી જંખે. ૨ (ગ) પરશ્રદ્ધ. ૩ (ગ) માં નથી. ૪ (ગ) આદર કર્યો.

- તે હરિ હરિ દેખે સકળમાં, જેહને જીવ જીવ^૫ દેખતો;
 ૫ તે હરિ જાણી હેત કરે ^૧સધજે, પેહલાં જે ઉવેખતો. ૪
- બાઈ હરિ જાણે થકે ભક્તિ થાએ, ^૨તેહજ ભક્તિ જાણો ખરી;
 અણુજાણે જે આદરે^૬, તેણે કોહ થાએ પાછો ફરી. ૫
- સદ્ગુરુનાં વચન સુણીને, ભક્તિ જેહને ઉપજે;
 અચિરકાલમાં^{૧૦} પામે આત્મા, સદ્ગુરુ વચને જે ભજે. ૬
- બાઈ ભક્તિ જેહવી પંખણી, જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બે પાંખ છે;
 ચિદાકાશમાંહે તે જ ઉડે, જેને સદ્ગુરુરૂપી આંખ છે. ૭
- તે^{૧૧} નેત્ર દેખે પરિશ્રદ્ધાનાં, પરિશ્રદ્ધાના કર્ણ માત્ર;
 પાદપાણી પરિશ્રદ્ધાનાં, પરિશ્રદ્ધા દાતાને પાત્ર. ૮
- જળે પરિશ્રદ્ધા, સ્થળે પરિશ્રદ્ધા, ^{૧૨}પરિશ્રદ્ધા સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ;
 ગિરિ ગર્જન વન વાટિકા, પરિશ્રદ્ધા જાળ ને માળ. ૯
- પરિશ્રદ્ધા વિના નહિ ઠામ ઠાલો^{૧૩}, એમ દેખે તે ભરપૂર;
 જિહાં તિહાં દેખે હરિ તે^{૧૪}, જેનાં પડળ થયાં હોય દૂર. ૧૦
- કહે અખો સહુકો સૂણો, ભક્તિ આવી તે જ'તને;
 એવા શુદ્ધ ભજનને પામવા, તમે સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૧—સર્વાત્મભાવ તેજ એમલક્ષણા ભક્તિ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી વળી કહું છું ભક્તિ વિશેષજી, ^૧તે પેખે સધજે હરિના વેષજી;
 જે નવ દેખે હરિ વિના રેખજી, તે ન કરે કેહનો ઉવેખજી. ૧

૫ (ગ) માં નથી, જીવ કરી. ૬ (ગ) સકળમાં. ૭ (ગ) માં નથી.
 ૮ (ગ) તેજ. ૯ (ગ) આચરે તેને. ૧૦ (ગ) અચિર કાલે. ૧૧ (ગ)
 દેખે નેત્ર પરશ્રદ્ધાનાં, પરશ્રદ્ધા. ૧૨ (ગ) માં નથી. ૧૩ (ગ) ઠાલું.
 ૧૪ (ગ) હરિ બાઈ. ૧૫ (ગ) ને.

અ. ૧ અ. વ. ક. પાઠ (ગ) જેહ નવ દેખે.

૧ (ગ) જેહ ન દેખે હરિ વિના શેષજી, પેખે સધજા હરિના

શ્રવણ.

- રહવેએ નહિ કોઈને, એ આત્મા વિલસી રહો;
 જેહને શ્રી ભાગવત ગાય, ગીતા ઉપનિષદે જે કહ્યો. ૨
- ભાઈ ભક્તિ તે જે એમ જાણે, જાણીને હૃદયા ધરે;
 સ્વામી માહરો રહો સધળે, અહર્નિશ ચિન્તન ઉએહ કરે. ૩
- જીવન ત્રણમાં રહો પૂરી, પૂરણુ સ્વયંપરમાત્મા;
 પોતે તો પિયુજી નિરંતર, પણ બેદ દેખે બાત્યમાં. ૪
- માહરો રામ રમે છે સર્વ વિષે, એમ હેતે હીસે મન;
 હરિ કહે એ સાંભળે હરિ, હરિને સોંપે તન. ૫
- નિત્ય રાસ નારાયણુ કરો, દેખે તે અનન્ત અપાર;
 જિહાં જેવો તિહાં તેહવો, નારાયણુ નર ને નાર. ૬
- ગદગદ કંઠે માતે થકે, રોમાંચિત હોયે ગાન;
 ઉહર્ષ આંસુ હેત હૃદે, પણ પ્રેમ કેઈ પાત્ર. ૭
- નવનીત સરખું હૃદે કોમલ, કહ્યું ન માયે હેત;
 આંખ્ય માંહે અમૃત બર્ષુ, હરિ ભક્ત કેઈ ખેત. ૮
- ખાતો પીતો ખોલતો, દેખતો સધળે રામ;
 વશ્યું મન રહે તેહનું, શીતળ સંસારી કામ. ૯
- જેમ જનક વલુધી જીવતી, તેનું મન રહે પ્રિતમ પાસ;
 અહર્નિશ રહે આલોચતી, ભાઈ એહવું મન હરિ દાસ. ૧૦
- કહે અખો સહુ કો સુણો, હરિલક્ષ લાગ્યો ચિત્તને;
 ૧૦મન ન તેહને ૧૧માહા વશ્યું, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સન્તને. ૧૧

વેષજી. તે જન ન કરે કેહેનો ઉવેખજી. અ. વ. ક. તે પેળે...ઉવેખજી.
 ૨ (ગ) ઉવેખ ન કરે કોઈનો આત્મા. ૩ (ગ) એમ. ૪ (ગ) સ્વે.
 ૫ (ગ) બાત્યમાં ૬ (ગ) નારાયણનો. ૭ (ગ) હર્ષ આ શું બહુ હેત
 હૃદય, પ્રેમ કેઈ. ૮ (ગ) કહી ૮ ને ઠોકાણે કહી ૯ અને કહી ૯ ને
 ઠોકાણે ૮ છે. ૯ (ગ) જાને જીવધી. ૧૦ (ગ) મનન. ૧૧ (ગ) મહામયું.

કડવું ૧૨—સર્વાત્મભાવ ચાતુર્ય પદ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

ઉદય ઉજલો ૧દીએ જેમ ચંદ્રમાળ,
કિરણુ તેહનાં ૨પસર્યા વન વીથી ૩ચંદ્રમાંજ;
તેમ સરખા આત્મા ભાસ્યા કીટ ઇદ્રમાંજ,
૪એહવું પ્રકટયું હૃદયા કંદ્રમાંજ. ૧

ઉચ્ચો.

૧હૃદયા ગુહામાં રામ પ્રકટયો, તેણે પાલટો મનનો થયો;
માયાને ઠામે બ્રહ્મ ૨ભાસ્યો, સંસારનો સંભવ ગયો. ૨
જેમ રવિને તેજે ઓગળે, પાલો તે પાણી થૈ વહે;
તેમ જેહને પ્રગટે ૩પરમાતમા, તે માયા દોષ સહેજે દહે. ૩
માયાનું બળ ૪ત્યાંહી લગે, જ્યાંહાં લગે જાણ્યો નહીં;
જેમ મત યૌવન થઇ યુવતી, તે પ્રસવ લગી વાધી રહી. ૪
જેમ ગોરસમાંથી આન્ય ૫કાઢ્યું, તે જેમ તક થયું દહીં;
આત્મા જાણે એમ માયા, ૧૦વિચારી દીસે નહીં. ૫
ભાઈ કર્મ ૧૧થેહેન તે તિહાં લગે, જિહાં સદ્ વિચાર નથી ઉપનો;
નવનીત ત્યાં લગે વણસતું, જિહાં ભેદ ન જાણ્યો તૂપનો. ૬
તાબ્યું માંખણુ ધૃત થયું, ૧૨પછી વણસે નહિ ક્યમે;
તેમ આત્મા જાણે ૧૩નહી પ્રાણ્ય, અજાણ્યે માયા દમે. ૭
અંધાઈ દુઃખ દીએ ધણું, અર્કવ્યહોણું જેમ ચક્ષુને;
તેમ આત્મા ઉદયે ૧૪ગહેન પદાએ, માયા દમે નહિ પુરુષને. ૮

૧ (ગ) દે. ૨ (ગ) પસરે. ૩ (ગ) મંદિરજ. ૪ (ગ) એહવું
પ્રગટયુ હૃદયા કન્દ્રમાંજ. ૫ (ગ) હૃદય. ૬ (ગ) ભાસે. ૭ (ગ)
આત્મા. ૮ (ગ) જિહાં લગે, જિહાં આત્મા જાણ્યો. ૯ (ગ)
કાઢે. ૧૦ (ગ) વિચારી. ૧૧ (ગ) ગહન. ૧૨ (ગ) પછી વણસે નહિ
કિયે. ૧૩ (ગ) નોરે પરાભવ અણુજગે. ૧૪ (ગ) ગહન.

જેમ નિદ્રાવાનને સ્વપ્ન હોય, તે ભોગ નાના ભોગવે;
 અણુ છતાં આણી કરે ઉઠા, ઘેન માયા યોગવે. ૯
 જાગ્યો ૧૫ તો થઈ ચેતના, નિદ્રા સાથે સર્વ પળ્યું;
 ત્યમ તુરીયાવડે તિમિર ૧૬ ત્રાસ્યું, ચિત્ત ચમકતું તે ટળ્યું. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, જેમ દારિદ્ર્ય ૧૭ ન હોયે શ્રીમંતને;
 જે મહાધન પામે હીડો પામવા, તો સેવો હરિ-ચર-સંતને. ૧૧

પદ ૩—સદ્ગુરૂની કૃપાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય.

રાગ સામગ્રી.

૧ ગુરૂભેદ પામ્યો ગુરૂભેદ પામ્યો, તે નર માયાનું જાળ વામ્યો. ધ્રુવ ૧
 જેમ પારસ ૨ પરસ્યે જે ધાતુને, તે ૩ આપ ટળાને થાય સોનું;
 તેમ ૪ સદ્ગુરૂ પારસવડે જે ૫ નર નીપના, કારણ ૬ પ્રીછ્યું જેણે ગુરૂનું.
 ગુરુ ૦ ૨

૭ શબ્દરૂપી આ વંટોળ છે બહુ વાયુના, તે માંહે પડ્યા થકા જીવ ભરમે;
 રાજસ તામસતણી ૮ ન ૯ પડી નેત્રમાં, સદ્ગુરુ બાહ ૧૦ હોએ પૂર વિરમે.
 ગુરુ ૦ ૩

આપવિના ૧૦ ઉપદેશ તે કહેનો કરે, જે ઈશ અગતણો માંહે દીઠો;
 સદ્ગુરુ કળા તે ન આવે કલ્યા ૧૧ પખે, ૧૨ મુખ વિના શબ્દ કહે
 ખાટો કે મીઠો. ગુરુ ૦ ૪

૧૫ (ગ) ત્યાં. ૧૬ (ગ) ત્રાસ્યું, ચિત્ત ચમક્યું હતું. ૧૭ [ગ] નથી.

૧ (ગ) જે ગુરુભેવ પામ્યો ગુરુભેવ. ૨ (ગ) પરસે જઈ. ૩
 (ગ) નથી. ૪ (ગ) ગુરુ. ૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) પ્રીછું. ૭ (ગ) શબ્દ-
 રૂપી વંટોળ છે વાયુના, તેમાં પડ્યા થકા જીવ ભરમે. ૮ (ગ) પડે
 આંખમાં. ૯ (ગ) બોલ તે પૂર વિરમે. ૧૦ (ગ) ઉદ્દેશ. ૧૧ (ગ)
 વિષે. ૧૨ (ગ) મુખવિના સ્વાદ કહે ખાટો કે મીઠો. ૧૩ મુખ વિના
 સ્વાદ શો ખાટો કે મીઠો.

૧૩સદ્ગુરુ કળા જાણે કો જન જે ૧૪આપ ટાળી રમે, પ્રેમ થું પ્રીછી
જે વાત ગુરુની;
જે જેમ છે તે તેમ લહે અખા, જે પરનાળીકા પ્રીછે જ ધરની.
ગુરુ ૫

કહ્યું ૧૩—જીવ-મુક્તની દશા—૧.

રામ ધન્યાશ્રી.

જે નર સમન્યા તેણે તાં એમ લહુંજી,
આપ વિષેથી આપોપું ગયુંજી;
બ્રહ્મ અગ્નિમાંહે તે સર્વે^૧ દહ્યુંજી;
મરમ સમન્યાથી હું તું તેમ થયુંજી.

૧

ઉચ્ચો.

થયું તેમ જેમ હું ૨આલે, અને જાણણહારો જાણિયો;
જે ઝૂંકારની આઘ હતો, વળિ વેદ પુરાણે વખાણિયો. ૨
ક્યારે દેખે ખેયને ધાતા, ક્યારે ખેય રહે ને ધ્યાતા ટળે;
તટસ્થપણું ઉપનું જ્ઞાન જેહને, એમ સુરત ચળે વળે. ૩
૩ક્યારે ઇન્દ્રિ આરામ વરતે, ક્યારે ૪વૃત્ય વોણી મૂર્ત્ય છે;
તટસ્થપણું એજ લક્ષણ, જ્ઞાનકેરી તે મૂર્ત્ય છે. ૪
જીવ-મુક્ત તેહજ કહાવે, જેહને એહ વૃત્તિ ઉપની;
આકાશ-વત્ તે રહે સદા, ૫અને ક્યારેક સ્થિતિ તે રૂપની. ૫
જેમ મહાજળમાંહલો મકર મોટો, ૧તે અંબુ મધ્ય આધો રહે;

૧૩ (ગ) જાણે કોઈ જન જે આપ ટાળી રમે, પ્રેમે પ્રીછે
જે વાત ગુરુની; જે જેમ તે તેમ લહેજ અખા, જે પરનાલિકા
પ્રીછે ધરની. ૧૪ (બ) આ પટા રમે.

૧ (ગ) સર્વે દ્વૈત. ૨ (ગ) આલે, જાણણહારો. ૩ (ગ)
વાળ. ૪ (ગ) લારે. ૫ (ગ) વર્ત. ૬ (ગ) નથી. ૭ (ગ) નથી.

- જિયો આવી અદ્ય વરતે, વળા મહાજળમાં જાતો રહે. ૬
 બાધ જીવ-મુક્ત તે યોગીશ્વર, એમ વરતે દેહ વિષે;
 જેમ નાગને અંગ જરા પાકી, તે અળગી થઈ રહી નખશિખે. ૭
 તે ચલણ-વલણ કરે ખરી, પણ અંગથી એકતા ટળા;
 તેમ જીવ-મુક્તને દેહ જણો, જે ભૂજંગને કાંચળા. ૮
 ઉપનીતી તે સહજમાંહે, અનાયાસે અંગથી;
 ન્યારે વિરમીને થયો વેગજો, ત્યારે બિન્ન દીડી ભૂજંગથી. ૯
 એમ જીવ-મુક્તને જાણજો, બાધ દેહનો જે સંગ;
 છે ને છે ને નથી સરખી, જેમ દષ્ટાંત ફણંગ. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, એમ જાણો જીવ-મુક્તને;
 એ દશાને હીડો પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૪—જીવ-મુક્તની દશા-૨.

રાગ ધન્યાશ્રી.

- વળા કહું સાચા સંત સુજાણજી,
 જેહને હિંદ્યા થયો અંતર બાણજી;
 હરિને ખોલે જેહની વાણજી,
 જે ઘટ ઉધડી વસ્તુની ખાણજી. ૧
 કથલો.

- ખાણ ઉધડી વસ્તુકેરી, તેણે ન્યૂનતા સધળા ટળા;
 અંતર માંહેલો આશય મોટો, તેણે વસ્તુમાંહે રેસો મળા. ૨
 જેમ અમિમાંહે લોહ પેકું, તે લોહમાં વહિ આવિયો;
 ત્યારે શિવ શિવ થયું સર્વે, ન્યારે શિવમાં જીવ સમાવિયો. ૩
 બાધ જતે અણજતો થઇ રહે, કોષક જાણે ખિરલા સંત;
 ઇતેને આપાપરવિના પ્રીત અળગી, તે મહાનુભાવ મહંત. ૪

૭ (ગ) મહાનિધિ. ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) ઉપજાવે.

૧ (ગ) જઈ રહે. ૨ (ગ) અમિ. આ. હ. વહિ. ૩ (ગ) નથી.

- ભૌતિક ભાવના ટળી તેહને, ભાસ્તું ચિદ્ આકાશ; ૫
 રોધ ન પામે મીન જેમ, તેહને નીર મધ્ય ૪અવકાશ.
 નેત્ર ઉઘડે ને ગતિ કરે, ભરે તે શ્વાસોશ્વાસ;
 તેને નીર ફીટીને નભ થયું, જે આપ રહે ૫અવિકાશ. ૬
 જેમ હિમના પરવત વિષે, મુષક ચાલે મધ્ય;
 તેણે ખણ્યા વોહોણી ખાણુ થાય, એહવી ઉષ્ણતાની સિધ્ધ. ૭
 ૬દ્રિમાં અવશ તેહને, મહાકળા મુષક વિષે;
 તેમ ભૌતિક ભાવના તિહા નહિ, જે અણુલિંગી આતમ લખે. ૮
 ભાઈ લિંગ તિહાં લેખાં ધણાં, અણુલિંગ લેખું કથું;
 એજ સહેજ કેરી સાધના, સમજે તે દેખે અશું. ૯
 ૮ત્ત્વદર્શી તત્ત્વમાંહે, ૯દેખે તે સર્વ સમાસ;
 જેમ અરૂપમાંથી રૂપ બંધાયે, પાછું અરૂપ થાય બરાસ. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, એ અકળ કળા મહંતને;
 એ ૧૦દશાને પામવા ઇચ્છો, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૫—જીવન્મુક્તનો મહિમા-૧.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી કહું જીવન્મુક્ત દશાયજી, નિશ્ચે જેનો પરવત-પ્રાયજી;
 જેણે પ્રીત્યો વસ્તુ મહિમાયજી, તે અનુભવતાં પાછો ન થાયજી. ૧
 ઉચલો.

અનુભવ જે મોટાતણો, આપાપર નહિ જે વિષે;
 આપ ગળાયું ૧તે આપમાંહે, ૬ંદાતીત રહ્યા સુખે. ૨

૪ (ગ) આકાશ. ૫ (ગ) અવકાશ. ૬ અવિકાશ. ૭ ઉકાશ. ૮ (ગ) અદ્રિમાં આકાશ. ૯ (ગ) સહજ. ૧૦ (ગ) ભાઈ તત્ત્વદર્શી. ૧૧ (ગ) દેખે સર્વ. ૧૦ (ગ) પદને પામવા હીંડો. આ દશાને પામવા ઇચ્છો.
 ૧ (ગ) નથી.

- તેહની કળા પ્રીતી નવ પડે, મતો તે અગમ અગાધ;
વારિધિકેરાં વારી જેમ, ભાષ નહિ તરવા સાધ્ય. ૩
- જેમ સૂર્ય તપે નિદાધનો, તોયે તે રૂઝણતા ન થાય;
તેમ તત્ત્વદર્શી પુરુષને, દોષ ન લાગે ઉકાય. ૪
- જેમ વાયુ વહે બહુ ગંધને, ઉત્તમ અધમ અપાર;
પણ રહે અસંગી તે થકો, સ્પર્શે નહિ લગાર. ૫
- તત્ત્વદર્શી પુરુષને, એમ જાણો દેહનો ભાવ;
વહે પણ વળગે નહીં, જે જાણે સહજ પરવભાવ. ૬
- જેમ વિચિત્ર જાતિના રંગ મૂકિયે, સ્ફાટિક મણિની પાસ;
તે બળ્યા સરખા ભાવે દેખાડે, પણ આપ રહે ઉદાસ. ૭
- જેમ અસ્માના પડવિષે, રોધ ન પામે દષ્ટ;
તેજ ૭અધિકું પોષે આંખને, તેમ અણલિંગી ઉત્કૃષ્ટ. ૮
- તેમ ૮અણલિંગી પુરુષને, આપોપું અંતર નથી;
અમળ આશય તેહનો, ભાઈ ભાગી ઉર્મિ ઉરથી. ૯
- સંગીને સિદ્ધાન્ત પોખે, પ્રેમે થું પાવન કરે;
ઉપદેશ આપે આત્મવિદ્યા, સેહેજ શબ્દ તે ઉચરે. ૧૦
- કહે અખો ૧૦સહુકો સુણો, માન ન હોય મહન્તને;
એ ઉત્કૃષ્ટ દશા ૧૧પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૬—જીવન્મુક્તનો મહિમા-૨.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી કહું તત્ત્વદર્શી પુરુષજી, સહેજ સ્વભાવે જેવા કદ્દપટ્ટજી;
જેહને અહંતા ગયો અમર્ષજી, કદ્દપાંતકાળે સદા સન્મુખજી. ૧

૨ (ગ) ઉજી. ૩ (ગ) કાંચ આ કાંચ હ કાંચે ૪ (ગ) દેહભાવ
૫ આ સભાવ. ૭ આ અવિકાશ હ ઉદાસ. ૭ (ગ) અધિક. ૮ (ગ-હ)
અનુભવી. આ. ક. અણલિંગી. ૯ (ગ) સહુને વિષે. ૧૦ આ સહુકો
સુણો. ૧૧ (ગ) હ તેજ પામે જે.

- સન્મુખ રહે કલ્પાંતકાળે, મહાપુરુષ મોટી દસા;
તે અન્ય દેહની ૧પેર જાણે, જે પોતે માંહે વશ્યા. ૨
- પોતાનો દેહ આઘ દર્શને, મિથ્યા દેખે સર્વને;
ચૈતન્ય તો સધળેજ સરખું, તો કોણ ધરે દેહ ગર્વને. ૩
- કીટ પતંગ બ્રહ્મા લગે, ૩તે પુરણ દેખે આતમા;
દષ્ટ તત્ત્વ ઉપનું જ્ઞાન જેહને, તે જૂથ્યો ન પડે ભાત્યમાં. ૪
- જન્મ અંધ જેમ રૂપને, જાણે નહિ નિરધાર;
અધ્યાસ નહિ તેહને દેહ ૫સાથે, સુણે શબ્દના બાણકાર. ૫
- તેમ જ્ઞાતાને પિંડજ નહિ, નહિ ત્યાં પર ને આપ;
દેહદર્શી જે હોય ભાઈ, તેહને તો પુણ્યને પાપ. ૬
- જેમ અંજનવિદ્યા હોય જેહને, તે જ્યાં ત્યાં દેખે ધન;
વિદ્યા વિના ૧ધરમાં દાટયું, ૭પણ ન જાણે કો જન. ૭
- ધનદર્શી જેમ ધન દેખે, પણ મધ્ય ન દેખે ભોમ્ય;
આવરણ છે પણ આડય ન કરે, તેને સાવ નિરંતર બોમ્ય. ૮
- તેમ મહાકળા છે મહાપુરુષને, અણુલિંગી અભ્યાસ;
સ્થૂળ ત્યાં ૯શરીરદર્શન, સેહજે થયો સમાસ. ૯
- દેહ અધ્યાસે દોષ સધળા, દેહ તેજ સંસાર;
દેહ તેને સર્વ સાચું, પાપ પુણ્ય અવતાર. ૧૦
- કહે અખો સહુકો સુણો, લક્ષ મોહોટો મહત્તને;
૧૦જો મનસા વાચ્યા ૧૧કર્મણ્યો, તો સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

૧ (ગ) પેર ૨ આ ચેતનતા. ૩ (ગ) નથી. ૪ (ગ) જૂથો
૫ (ગ) વિષે ૬ (ગ) ધરમાં ૭ (ગ) સ્થૂળતા જ સ્થૂળ ત્યાં ૮ (ગ)
દર્શન શરીરે. જા. ક. શરીર. દર્શન ૧૦ (ગ) તેણે ૧૧ (ગ) કર્મણ્યો, સેવ્યા.

પદ ૪-તત્ત્વદર્શીના અહિમા.

રાગ કાનડો.

અકલ કલા ખેલત નરગાની, જેસેંહી નાવ હિરે ફિરે દશે^૧ દિશ;
 ધ્રુવ તોર રહત નિશાની, અકલ કલા ખેલત નર ગાની. ટેક. ૧
 ચલન વલન અવની પર રવાડો, મનકી સુરત આકાશ^૨ ખેલાની;
 તત્ત્વસમાસ બયો હે સ્વતંતર, જેસેં હિમ હોત પાની. અ. ૨
 છુટી આલ અંત નહિ પાયો, જગમગ ન સકત જહાં મન-ખાની;
 તા પધેર સ્થિતિ બાધ હે જિનકી, કહી ન જાત એસી અકથ કહાની. અ. ૩
 અજબ ખેલ અદ્ભુત અનુપમ, જાકું હે પહિચાન પુરાની;
 મનહીં જેબ બયો નર ખોલે, એહી અખા જાનત કોઈ ગાની. અ. ૪

કડવું ૧૭ અલ્પવસ્તુ નિરૂપણ-૧

રાગ ધન્યાશ્રી.

વસ્તુને વાણી ખોલી ન શકેજી, મનતણી સુરત જિહાં જાતાં થકેજી;
 સદ્ગુરુ કેરો જે લક્ષ આવે તકેજી, તે નર સ્વેં હરિ થાય તેણી
 પલકેજી. ૧

ઉચ્ચો.

હરિ થાય તે હેત સમજે, દેહાતીત તે^૧ આતમા;
 પરાતપર પરિબ્રહ્મ કેવળ, તેમ આવે વાતમાં. ૨
 અમળ આતમ એક પૂરણ, અખંડિત અવિનાશ;
 અજર અમર અનામ અવ્યય, પૂરણ જ્યોતિ પ્રકાશ. ૩
 તેને આલ અન્ય ને મધ્ય નહિ, નહિ જેહને દેશને કાળ;
 જાયા માયા વધુ વર્જિત, માપ રહિત વિશાળ. ૪

૧ (ગ) દશે^૨ ૨ (ગ) વાકી ૩ (ગ) ડેરાની. ૪ (ગ) જઈ
 ૫ (ગ) ધર.

૧ (ગ) છે.

અધો ઉર્ધ્વ ને મધ્ય નહિ, રજેને દીનને રાત;
 બાળ યૌવન વૃદ્ધ નહિ, બાષ્પ તે વડે સર્વે બાત્ય. ૫
 જ્યાં વારી વાયુ વસુધા નહિ, નહિ અનલ ને આકાશ;
 સર્વમાંહી સર્વ વર્જિત, નહિ ઉત્પત્તિ^૩ સ્થિતિ નહિ નાશ. ૬
 માનવ દાનવ દેવ પન્નગ, નાગ નહિ નરનાર;
 સર્વ કેરું જીવન સદા, પણ સ્પર્શે નહિ લગાર. ૭
 તમ શીતળ સુભગ સુંદર, કલ્પો ન જાયે તેહ;
 મૂળ માપ થાય ન થાય, નહિ ષપ્રિય નિરપ્રિય. ૮
 ક્ષાર ખટરસ મધુર મોણું, તીક્ષ્ણ મિષ્ટ ન કહેવાય;
 દીર્ઘ લઘુ કે વામ દક્ષિણ, સર્વ વર્જિત ને પસર્વમાંય. ૯
 નીલ પીત કે શામ ઉજ્જવલ, રહિત અવસ્થા ચાર;
 પૂર નિકટ કે મધ્ય છોટે, થાય નહિ નિરાધાર. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, તેજ લક્ષ મહન્તને;
 એ અવાચ વસ્તુ તેજ પામે જે સેવે હરિ-ગુરુ-સન્તને. ૧૧

કડવું ૧૮-બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ-૨

રાગ ધન્યાશ્રી.

જે પ્રભુ વાણીયે ^૧કલ્પો ન જાયજી, અગમ અગોચર જેહને વેદ ગાયજી;
 પામણહારો સેહેજે પમાયજી, અટપટો આશય સેહેજે સમજાયજી. ૧
 ઉચ્ચલો.

સેહેજમાં સાધન લાગે, અણલિંગી અનુભવ રખરો;
 વંધ્યાસુત જેમ સુખ સરાહે, અચળ્યો રસ પીવો^૩ નરો. ૨

૨ (ગ) દિવસ ને રાત. ૩ (ગ) નહિ નાશ. ૪ (ગ) પ્રેર નિરપ્રેર.
 અ. આ. ક. પ્રિય નિરપ્રિય. ૫ (ગ) માંય. ૬ (ગ) છોડે ૭ (ગ) તેનો.

૧ ન કહેવાયજી, પામણહારો સેહેજે પડાયજી, અગમ અગોચર
 જેહને વેદ ગાયજી. અ. આ. હ. ક. કલ્પો ન જાયજી...(લાયજી ૨
 (ગ) ખરો. ૩ (ગ) નવો.

મુખવિના રસપાન કરવું, એહવું તે બ્રહ્મગાન;	
શ્રવણ વિના તે શબ્દ સુણવો, નેત્ર વોહણું ધ્યાન.	૩
વસ્તુગતે સેવક નહિ, અને સ્વામીને નહિ રૂપ;	
ગ્રાહ્ય ગ્રાહક ભાવ નહિ, એહવું તે ધામ અનુપ.	૪
જેહને વર્ણ વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ;	
છાયા માયા નહિ જેહને, તેહના જાણો સર્વ ઢંગ.	૫
સ્થાન માન જેને નહિ, અકળ રૂપ અપાર;	
તે વડે એ સર્વ શોભે, આપે જાણણહાર.	૬
વાણી માંહે પાત્રે નબ્ધ આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય;	
નેતિ નેતિ કરતાં તે રહ્યું, ભાઈ તેહની જાણે જાણ.	૭
કૂટસ્થ આત્મા બ્રહ્મ ઉકેવળ, તેહનો સર્વ પ્રસાર;	
જેહને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિવ્રસી રહ્યો સંસાર.	૮
જે કેહવો એ કહેવાય નહિ, અને શબ્દાતીત સદાય;	
અનિર્વાચની વચન બોલે, તે નાવે વાણી માંય.	૯
એતો પ્રીછણહાર વિના પ્રીછવું, પદાર્થ વોહોણી પ્રીછ;	
આપે આપતું જે નિરક્ષણ, પ્રગ્ઠા-વોણી પાંખગ.	૧૦
કહે અખો એ વાણ્ય-વર્જિત, નિજ સ્ફુર્ણ મહત્તને;	
એ સમસ્યા તેણે લહી, જેણે સેવ્યા હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

કહવું ૧૯-સ્તુતિ કરતા જીવની બ્રહ્મસાથે એકતા.

વસ્તુકેરં હારદ વસ્તુ જ જાણેજી, શું એ જાણીને દૈત ઉર આણેજી;
અદૈતનું દૈત કરે સુખણજી, આપકેરં રૂપ આપ વખાણેજી. ૧

૪ (ગ) જેમ ધ્યાન તજી પ જેહ ન આવે. ૬ કરી સો કહીયે
તેહની જાણે. ૭ (ગ) કેવલ. ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) જે પ્રીછ
૧૦ (ગ) જે પ્રગ્ઠ.

૧ (ગ) સુ જાણે છે- આ સુખણજી.

- વંખાણે વ્યકતે કરીને, આપ કહે આપે સુણે;
જેમ ગાડી મોહર વિષે, સ્વર દેખને બાપા બાણે. ૨
- સ્વામી પિંડમાંહે તે જીવ ક્યાંથો, અને જીવને ક્યાંથો પિંડ;
એ ચલણુ-વલણુ ચિદ્રૂપ તાહરું આપ માંહેથી મંડય. ૩
- તું તે હું ને હું તે તું, ધ્યેય ધાતા તું રામ;
ઉંડું વિચારી આપ નિરખે, યતો આપે આપનાં કામ. ૪
- હો કેવલ્ય સ્વામી તમો, દિશો ઇશ્વર માયા જીવ;
એ ત્રણ પ્રકારે થાઓ ^૧તદ્વદ્, પણ તમો સ્વભાવે શિવ. ૫
- અણુછતી અજ્ઞ તમારી, અંગીકૃત સરખી અશી;
તે મધ્ય પડિયું ધામ તમારું, ત્યારે ઇશ્વર થઈને વિલસી. ૬
- તે ઇશ્વરના ઐશ્વર્ય વિષે, અનંત ઉપજે ને ફરે;
ચૈતન્ય ચાહ્યું આવે તમારું, ^૨ત્યારે અનંત પ્રકારે ઉચરે. ૭
- જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીચ પીત શુભ સ્યામનું;
તે ઉપર તપીઓ ^૩સૂર્ય ન્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું. ૮
- કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ;
ઇશ્વર નામ તે તેહનું, ^૪પણ જીવ થઈ માન્યું સાચ. ૯
- અધિષ્ઠાન તે તમો ^૫સત્ય સ્વામી, તેણે એ ચાહ્યું જાય;
ત્યાં અણુછતો જીવ હું હું કરે, પણ ^૬જોદ ન પ્રીછાય ૧૦
- કહે અખો તમે નાથ તિર્ગુણ, થયા સગુણ વેષ જંતને;
એ કલા તમારી તો ^૭પ્રીછાય, જે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

૨ (ગ) વિષતે ૩ દેખને ૪ (ગ) નથી ૫ (ગ) તમે ૫ (ગ) સમે અ. આ. ફરે. ૬ (ગ) તેમ તેમ માયા પરવરે. અ આ ત્યારે અનંત પ્રકારે ઉચરે ૭ (ગ) તપો સૂર ૮ (ગ) બાઈ. ૯ (ગ) તમો સ્વામી. ૧૦ (ગ) દ. પ્રીછે પ્રામ. અ આ. પ્રીછાય ૧૨ (ગ) પ્રીછવા, જીવ.

કડવું ૨૦—શિવમાં જીવનું તત્વારોપણ.

રામ મન્યાશ્રી.

એમ એ નાટક આશ્યું જાયજી, જેહના સ્વામી તમે પ્રભુરાયજી;
કેવલ્ય મધર ભૌતિક ૧કાયજી, અણુજીતો ઉભો મધ્યે જીવ થાયજી. ૧
ઉપલો.

અણુજીતો જીવ થાય ઉભો, તે જાય હરિને ૨કાલવા;
નરને ઓછાયો કેમ કળે, તે હીંડે બુદ્ધ્યમાં આણુવા. ૨
જેમ છો તેમ તમે પ્રભુજી, કાયાં માયા સ્વેં આપ;
બિબ-પ્રતિબિબ થઈ ૪દરપે, તેમ તમારો ૩ વ્યાપ. ૩
કેવલ્યપદ તમે નિજ ૫રૂપે, ઈશ્વરપદ છે અનંત;
મોહું સામર્થ્ય માયા કેરું, ન્યાં ઉપજે મિથ્યા જંત. ૪
તે જંતને બહુ કામના, ૧વ્યસન માટે તે જીવ;
દેહ આસક્તિ તેને અતિ ધણી, જાણે આ વિધે થાયે શિવ. ૫
તે પિંડને બહુ પરબવે, અને કરે તે કર્મકલેશ;
ચિરંજીવ થાવા હીંડે, મોટો મન ઉદેશ. ૬
ભૂત ભવિષ્યની વાત લેહવા, ૮અતિ ધણા મન કોડ;
મથ થાવા આશ મોહોટી, સાધે પિંડ મન ૧૦મોટય. ૭
૧૧સિદ્ધિને કાળે તે કરે, અતિ ધણા ઉપાય;
૧૨તેણે અહંતા વાધે અતિધણી, તેણે જીવ જાડેરા થાય. ૮
માયા સાધે મનવડે, જાણે એજ ૧૩પરમાતમા પદ;
મમતાતણાં તેણે પડળ ચડે, ૧૪અને તેમ તેમ વાધે મદ. ૯

૧ (ક) રામજી. ૨ આ કાયજી. ૩ (ગ) જાણવા. ૪ (ગ) થાયે.
૫ (ગ) તમારો તે. ૬ (ગ) સ્વરૂપે. ૭ (ગ) રમના. ૮ ક રસના.
૯ (ગ) આયુ વધે થાયે શિવ. ૧૦ આ ક આ વિધે થાયે શિવ. ૧૧
(ક) નો પાઠ બ્રહ્મ છે. ૧૨ (ગ) ધણું માન ને કોડ. ૧૩ આ ક અતિ
ધણા મન કોડ. ૧૪ (ગ) મોહોડ. ૧૫ (ગ) સિદ્ધિ કાળે. ૧૬
(ગ) નથી. ૧૭ (ગ) પરમાતમા પદ. ૧૮ (ગ) નથી.

એહવા પ્રકાર અજાતણા, સાધે જીવ અપાર;
 નાટકમાં નર નાય નાચે, એમ સરાહે સંસાર. ૧૦
 કહે અખો પદ મૂળજે, પહોંચ નહિ એ જાંતને;
 મર્મ મૂળજો ૧૫તેજ પામે, સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૫—જીવને મન ને મનનું સ્વરૂપ.

રાગ ભૈરવ.

મર્મ સમઝરે મનવા મેરા, તાર્મે સમાસ જળ્ય હોએ તેરા;
 મન જગતકા ધારણહારા, મન મુવે ૧મિટયા સંસારા. મર્મ ૦ ૧
 લોક ચૌદ સ્કુર્યા હે ૨મનકોં, તાર્તે મન પાવે બંધનકોં;
 મન મુવા તખ ઝરહે એક રામા, એહ લોક પરલોકકી ભાગી કામા. મર્મ ૦ ૨
 મન મુવે ૪ ઘઘ રહે જે મનવા, સો હરિરૂપ જાણી જે ૫જનુવા;
 કહે અખો રહ્યા નહિ બાકી, જળ ૬હિકમત છુઝી ધરવાકી. મર્મ ૦ ૩

કડવું ૨૧—બ્રહ્મ-ઈશ્વર ને જીવની એકતા.

રાગ ધન્યાશ્રી.

જળી કહું પૂરણપદ મહિમાયજી, કોટિ બ્રહ્માંડ તે નવાં રચાયજી;
 પણ અધિક ઓછું નવ થાયજી, જોતાં જોતાં તે એ લે ચર્મજાયજી. ૧
 હયથો.
 વિલે જાતાં વણસે નહીં, અને નવાં થાતાં નવ વધે;
 પ્રાય વસ્તુ અણલિંગી, હેતુ વિના કારણ નિધે. ૨
 હેતુ વિના કારણતણું, કહું દષ્ટાંત વિધે કરી;
 આકાશ વિધે જેમ અબ્ર નાનાં, થાય જાય પાછાં ફરી. ૩

૧૫ (ગ) તેહજ.

૧ (ગ) નિવડય. ૨ (ગ) મન. ૩ (ગ) તખહે સખ. ૪ (ગ) તે
 ફરે જે મનવા. ૫ (ગ) જનવા. ૬ (ગ) રિપુમત.

- નીલ પીત ને સ્થામ ઉજ્જવલ, રક્ત ભાત અનંત;
વિચિત્ર પેરે બિલસે વળી, ત્યાંહાંજ આવે અંત. ૪
- પણ બોમ તેમનું તેમ થાતે, ૧પણ જતાં તેમનું તેમ;
વારક પ્રેરક નહિ અભ તે, વસ્તુ જાણવી એમ. ૫
- એ તો અરૂપીકેરૂં રૂપ બંધાયે, પાછું રૂપ અરૂપ થઈ જાય;
ઉપના પછી તેહનું નામ પાડે, પણ થયું શાનું પ્રાય. ૬
- એ વિચારી જોતે થકે, જેહવો એ ધનસાર;
રૂપ બંધાઈ રમે રમાડે, પણ ક્ષણ ક્ષણ ખગાકાર. ૭
- ભાઈ જગતનાં કારણ ધણાં, પણ થયા પછે ધરે નામ;
કહે પંચજૂતનાં પૂતળાં, એ બ્રહ્મકેરાં કામ. ૮
- પણ વિરચી આવે વિશ્વ સધળું, ધડયો ડતે કેહેનો ધાટ;
એ વિચારે બુદ્ધિ બુડે, અંતિ નિરાજો નાટ. ૯
- ભાઈ જે છે તે તો એજ છે, બીજો વિચાર મનનો ધડયો;
કરતા કોણ કહું કેહતણો, જે અન્ય રૂપદારથ નવ જડયો. ૧૦
- કહે અખો એ કળા મોટી, તોજ ઉપજે જાંતને;
રૂપ અરૂપી આપ દેખે, જો સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૨૨—બ્રહ્મ અને માયાની એકતાથી જીવ અને ઇન્દ્રિયનું
સ્વરૂપ-સદૃશાંત.

રામ ધન્યાશ્રી.

અનુભવ મોટા મોટા જાણેજી, બુદ્ધિ તે બાપડી થયું પ્રમાણેજી;
દીકું સાંભળ્યું સહુએ વખાણેજી, ૧પણ અચબ્યું ઉરમાં કોઈક આણેજી. ૧

હથથો.
અચબ્યું નથી તેનાં ચરિત્ર શેનાં, એ તો રઅબ્યાસે છે અણુછતાં;
અણુલિંગી એ અર્થ સમજે, કહું દૃષ્ટાંત જે પહોંચતાં. ૨

૧ (ગ) નથી. ૨ (ગ) તેહનાં. ૩ (ગ) નથી. ૪ (ગ) પદાર્થ.

૧ (ગ) પણ અણુઅચબ્યું કોઈક ઉરમાં આણેજી. ૨ અચબ્યું
ઉરમાં કોઈક આણેજી. ૨ (ગ) આભાસે. અ. આ. ક. અભ્યાસે.

અધિષ્ઠાન ઉત્કૃષ્ટ માટે, ચૈતન્યતા ત્યાં અતિધણી;
 તેણે અરૂપ ભાસે રૂપ સરખું, તેણે અહંતા છોડે આરૂણી. ૩
 તે અહંતા થાય અનંતરૂપે, પ્રૌઢી થઇને પાંચરે;
 તેનો લક્ષ નરને કહું, કેઈ ધીમંત હૃદયામાં ધરે. ૪
 બાઈ દષ્ટાંત આવે શુદ્ધિમાં તો, સિદ્ધાંત સમજે સહિ;
 એ દષ્ટાંત સમજી નવ શકે, જોને ઉકેલ પાવો હોયે નહિ. ૫
 જેમ દર્પણ મૂકિયે સામસામાં, તે પ્રતિબિંબે એક એકમાં;
 તે અન્યોઅન્ય અનંત થાયે, દષ્ટ પહોંચે છેકમાં. ૬
 તે દર્પણુ દર્પણુમાંહે રચના, દીસે તે પ્રગટ પ્રમાણુ;
 એક એકમાં અળગા અળગા, ચંદ તારા બહુ બાણુ. ૭
 અનંત ભાસે સામસામા. એકના ઉદરમાં એક;
 સિદ્ધાંતને ઈતમે એમ જાણો, કહું વસ્તુ વિવેક. ૮
 આ દર્પણુ નિર્મલ અતિ ધણું, પરબ્રહ્મરચાની તે.
 ૭ત્યાંહાં અજ્ઞ આવી અણુછતી, બાધ આવી ભાસી એ. ૯
 તે અજ્ઞમધ્ય ઉપાધ્ય બોહલી, તે જાણે અહંકૃત્ય;
 જેમ મુકુરમાં અનંત ૧૧ભાસે, રૂપની સંસૃત્ય. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, સંસૃત્ય ન ભાસે જંતને;
 એ ગીતાનું તે હારદ સમજે, ૧૨જે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૨૩—બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી કહું પૂરણુપદ નિર્વાણુજી, જ્યાંહાં ન પહોંચે મનને વાણુજી;
 ત્યાંહાં નવ હોયે ઉત્પત્ય હાણુજી, સ્વસ્વરૂપની જ્યાંહાં છે જાણુજી. ૧

૩ (ગ) આરૂઠી. અ. આ. ક. આરૂણી. ૪ (ગ) પોઢી. અ. આ. પ્રૌઢી.
 ૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) હ આદર્શ. અ. આ. આદર્શ ક. આ. હ.
 આદર્શ. ક. આ. હ ૭ (ગ) તેહ. ૮ (ગ) તેહમાં. અ. આ. ત્યાંહાં.
 ૯ (ગ) આવી. ૧૦ (ગ) ભાસે એહ. ૧૧ (ગ) દીસે. ૧૨ (ગ) જો.

કથલે.

- સ્વસ્વરૂપની જાણ એહવી, ^૧જ્યાં જાણજાણકારો સ્વે રહે; ૨
 અણુછતું તે છતું થાય, ^૨છતું બ્રહ્મ-અમિ દહે.. ૩
 બાષ્પ સિદ્ધાન્તનું સિદ્ધાન્ત એહજ, મહાનુભાવની સ્થિતિ જહાં; ૪
 આકાશથી આધેર જે પદ, કહ્યું ન જાએ ઉપહરૂં અહાં. ૫
 વેત્તા વિણુ ઈવેલ વિના, પૂરણપદ નિર્વાણુ; ૬
 જેને ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ નહિ, ^૭પણુ જાણ્ય વિહોણી જાણુ. ૭
 તેને ઉપમા દીજે કશી, જે તે વડે સર્વ કાય; ૮
 જે કહીએ તે અણુછતું, બાષ્પ તે ^૯ત્યાં તેહ ન હોય. ૯
 દષ્ટાંત ઉપમા જે જે દીજે, તે ત્યાં ^{૧૦}સર્વ રહે ઓહરૂં; ૧૦
 શું કરે એ બુદ્ધ્ય આપડી, જે આદ્યાથી દશ ડગલાં પરૂં. ૧૧
 જેમ આકાશમાં ઉડે વિહંગમ, એક એકથી તે આધો વટે; ૧૨
 બળ દેખાડે દેતે બહુ પ્રકારે, ^{૧૩}પણુ સરે સામર્થ્ય તે ઘટે. ૧૩
 જેમ અગમ અગાધ અનંત અંજર, તેમ વસ્તુ અનંત અપાર; ૧૪
 ને સ્થા સરીખો કહે કવિજન, કહેવું બુદ્ધિને અનુસાર. ૧૫
 જેમ ^{૧૬}મર્ત્યકની ગત જાણે ^{૧૭}મર્ત્યક, જે જન જીવિતથો ટળ્યો; ૧૬
 તેમ જ્ઞાનીની ગત જાણે જ્ઞાતા, જે અંતરમાં પાછો વળ્યો. ૧૭
^{૧૮}૧૩સાને સમજે સંત શરા, પણુ કરગ્રહી ^{૧૯}૧૪ નથી આલવા. ૧૮
 એ તો પોતે હુકારો દે પોતાને, તો જાણ કેહને ઝાલવા. ૧૯
 તો કહે અખો સહુકો સુણો, અકળ કળા મહંતને; ૨૦
 મરી જીવ્યાનો મર્મ લેવા, સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૨૧

૧ (ગ) જહાં. ૨ (ગ) છતો. ૩ (ગ) પરૂં. ૪ (ગ) વેત્તા. ૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) તો. ૭ (ગ) ત્યાં. ૮ (ગ) એકથી એક આધો. ૯ (ગ) બહુ પરૂં. ૧૦ (ગ) શિરે. ૧૧ (ગ) મર્ત્યક. ૧૨ (ગ) મર્ત્યક. ૧૩ (ગ) બાષ્પ સાને. ૧૪ (ગ) ગ્રહીને.

ક્રમ ૨૪—જીવને અહંકાર સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ.

શ્રગ ધન્યાત્રી.

વળી કહું એક અપૂર્વ સારજી, વિષ્ણુ કર્મ હોય પંથનો પારજી;
જહાં ન લાગે શબ્દ હિચારજી, તે જાણવો બોલણુ હારજી. ૧

કથલો.

બોલણુહારાનું બોલવું, તે જાણુજો જુગતે કરી;
એમ સમજે સિદ્ધાન્ત થાય, તો જીએ જન પાછો ફરી. ૨
બાઈ પરાપરથી શબ્દ ઉઠે, તે જુગતે જડો થાય;
જો તે પાર છે પરમાત્મા તે, સ્વેં ચૈતન્ય ધનરાય. ૩
તે મનદારા મહાતમ ધરે, તે મનને ઉઠે કલ્પના;
કલ્પનામાં કામના છે, તે કરે બહુ જલ્પના. ૪
પરાતીતથી હોય પોષણુ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે;
પશ્યંતીએ તે થાય જડો, અરૂપ શ્રીટી રૂપ ધરે. ૫
મધ્યમા એ ઘાટ ધડાયે, અને વૈખરી થઈ વીખરે;
સંસૃત્ય વાઘે શબ્દ ફેરી, અનંત પ્રકારે રહિચરે. ૬
અક્ષર બાવન અનંતરૂપે, વેદ પુરાણુ સ્મૃતિ લખે;
મંત્ર ચંત્રને વિદ્યા અવિદ્યા, કાંઈએ ન હોય વાણી પખે. ૭
ષદ્ દર્શનના ઉમત નાના, એમ એ મનવાણી તણા,
પશુપંખી નામ સુર લગે, ભેદ સર્વ એહના ધણા. ૮
પરાત્પર તે પર રહું, એ રમત વાણીમન તણી;
મધ્યે માની લીધું જીવ વડે, ૧૦પણુ અણુહંતો થયો ધણી. ૯
મોટું સામર્થ્ય મહાપ્રભુનું, વણુ ચલાવ્યું ૧૧ચાલે વળે;
જેમ સૂર્યવડે સર્વ કામ ચાલે, પણ કિરણ કે માંહે નવ જાળે ૧૦

૧ ગ વિષ્ણુકર્મ જ, આ, ક વિષ્ણુ કર્મ. ૨ ગ પરાપરથી ૩ ગ નથી ૪ ગ પરાતીતયું ૫ ગ તે પશ્યંતીએ થાય. ૬ ગ ઓચરે ૭ ગ મત્ત ૮ ગ નામ લગે ૯ ગ જીવડે ૧૦ ગ નથી. ૧૧ ગ ચલે.

કહે અખો એ મર્મ મોટો, એમ સમજે અનંતને;
એમ સમજેથી સ્વેજ ધમ્મએ, જો સેવા હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૬-જ્ઞાતા જ્ઞેયની જ્ઞાનથી એકતા.

રાગ દેશાખ.

મર્મ મોટો પરિબ્રહ્મનો, રસનાએ નાવે;
શબ્દ વેધી સુરતા ખરા, તેહને લક્ષ આવે. મર્મં ૧
જેણે સ્થળ કાંઈ નથી, તેણે સ્થળ સ્વામી;
ધ્યાતા ન રહે શેષ જે, તેણે વસ્તુ પામી. મર્મં ૨
શબ્દ વિના સોહં સદા, વેતા વિના વેવું;
ઝળણે સંત કાઈ સિદ્ધિકળા, આકાશ વરોવું. મર્મં ૩
ગુરુ શિષ્ય વિનાનું સંગા, જે સુધા શિષ્ય પ્રીતે;
તે સદગુરુ પજે કહી શકે, જે ગુરુપણું નવ ઇચ્છે. મર્મં ૪
જે વાચા બોલે અવાચ્યને, તે વાચા ન હોય;
સ્વસ્વેદ જાણે અખા, જો ગુરુગમ હોય. મર્મં ૫

કડવું ૨૫ પરબ્રહ્મનો બેદ.

રાગ ધન્યાશ્રી

હવે કહું મોટો પરિબ્રહ્મ બેદજી, જેણે કરી હોય દ્વૈતનો ઉચ્છેદજી;
જેહને કહે અગમ અગોચર વેદજી, તે પદ જાણો સ્વસ્વંવેદજી ૧

ભમણે

સ્વસ્વંવેદ તે પદ સદા, આપે ભેદ તે આપને;
જેમ ધુંધુતો હોય અગ્નિ અચાનક, રતે થાય શિખાતેજ તાપને.
તેહને જોત્ય જ્ઞાણા અતિ ધણી, દીસે ઝળજ્વલ્યમાન;
ફટકીને થયો ફરફરો, તેણે કાઢ્યું રૂપ નિદાન. ૩

૧ (ગ) પરિબ્રહ્મ ૨ (ગ) કાંઈએ. ૩ (ગ) જાણે કાંઈ સંત
સાધી. ૪ (ગ) સુધા ૫ (ગ) નથી.

૧ (ગ) બ્રહ્મ. ૨ (ગ) નથી. ૩ (ગ) જળજ્વલ્યમાન.

- ૪ પરિવ્રજા વહિ એમ જાણો, ઘટઘટ રહ્યો સમાય;
જેમ છે કાષ્ટ પાપાણુમાંય, તે દેહ સાથે ધ્યો જાય, ૪
- ૫ કહે ધુંધુતો ઘોખે ભર્યો, તે શૂન્યવાદીનો વાદ;
ધૂમ્ર ભર્યો અતિ ધૂખલો, તે ચાલ્યો જાય અનાદ, ૫
- તે કાષ્ટ નોહે કૃશાનુ નોહે, ૭ અને કરે તે ઘોર અધાર;
દ્વારકનાં દલથી ટળ્યો, અને ઝળક્યો નહિ ૧૦ લગાર. ૬
- તેમ શૂન્યવાદી તે સત્તા ખરી, પણ આતમ નહિ ઉદ્ધોત;
કથે પણ તેહનો કલેશ ન ટળે, જેહવી ચિત્રામણની જ્યોત. ૭
- જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે, પણ અજ્ઞવાળું નવ થાય;
તેમ શૂન્યવાદી ૧૦ સર્વ નાસ્તિ કહે, પણ મૂળ મહિમા ન પીછાય. ૮
- તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે; પરમાત્માને ૧૧ તે કહે નથી;
કર્મ ધર્મને તે ૧૨ નવ પરડે, કહે જગત ૧૩ પ્રકટે શૂન્યથી ૯
- કહે શૂન્ય ઉપજે શૂન્ય સમાયે, શૂન્યમાંહે સહુ રિચિતિ કરે;
શૂન્યમાં આશય છે તેહનું, કહે મુઝો ફરી નવ અવતરે. ૧૦
- કહે અખો શૂન્યવાદી, ન પામે મૂલ-તંતને
પ્રભુ પરમારથ તેહજ પામે, જે સેવે હવે-ચુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૨૬—શૂન્યવાદીનો વિતંડાવાદ

રામ ધન્યાશ્રી

હવે કહું અધમ એ શૂન્યવાદીજી જેને શૂન્યની એ શક્તિ ન લાધીજી;
જેણે મિથ્યા બુધ્ધિજ સાધીજી, પરપંચ ન ટળ્યો ને નિંદા વાધીજી. ૧

૪ (ગ) પરબ્રહ્મ. ૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) કશાનુ. ૭ (ગ) નથી. (ગ)
દ્વારકનાં દલ થકી. ૮ (ગ) આતકાર ૧૦ (ગ) સર્વ નાશની. ૧૧ (ચ)
નથી. ૧૨ (ગ) નથી. ૧૩ (ગ) સર્વે.

- તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે, પણ હે જગત સાચું સહિ;
 અધમ નામ તે માટે એહનું, જે શન્યવાદી એ પૂરા નહિ. ૨
- તે કરતવ્યથી નવ ઓસરે, ઉત્તમ તજે ને મધ્યમ લજે;
 દેહ આસક્ત રેહ સદા, સુખ દુઃખ પામે જ્યવિજે ૩
- જગત જગતના ઘટાણે દેખે, પોતાપ્રતે તે વસે;
 અજ્ઞાનને તે જ્ઞાન માને, ઈંદ્રિના સુખને ધસે,
 ક્યારે કહે એ આતમા, ક્યારે કેહ એ શન્ય છે;
 ક્યારે કહે એ જગત સાચું, ક્યારે એ શન્ય ને. ૫
- વાદ કરે એ તે બહુજ સાથે, નિંદે પણ લક્ષ નવ લહે;
 બ્રહ્મવિદ્યાનો ભેદ જનવ જાણે, વેદ પવિતંડ તેહને કહે. ૬
- નારિત કહે નારાયણને સ્થળ, પણ પ્રપંચ ન છુટે મનથી;
 સંસારનાં સુખ અતિ વલ્લભ, મન ગયું ઉપુણ્યપાપથી ૭
- નમે નહિ મહાપુરુષને, દોષ વેદે એ તે અણુછતા;
 અજ્ઞાનને આગળ કરીને, પ્રભોધે પોતે હુંતા. ૮
- આચાર્ય ચમને અન્યને, વાત કંરે તે નાસ્તિની;
 ભાવ ભરોંસો નહોંજ કેહનો, ભુગત ન સમજે આસ્ત્યની. ૯
- અધમ શન્યવાદીનાં એજ લક્ષણ, તે શન્યવાદી પૂરા નહિ;
 ખરા શન્યવાદી તેહને કહીએ, ૧૦ જે વસ્તુ વિશ્વ એ ન કહે સહિ ૧૦
- કહે અખો સહુકો સુણો, એ સમજ સુખ બહુ જાંતને;
 સમી સમજણ ૧૧ તેજ સમજે, જે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

૧ (ગ) પ્રપંચ ન દબ્યો નિંદા વાધીજ, તેણે મિથ્યા બુદ્ધિ
 સાધીજ. ૨ (ગ) ભુગતે. ૩ (ગ) દોષ. ૪ (ગ) ન. ૫ (ગ) વિતંડ.
 ૬ (ગ) નથી. ૭ (ગ) પાપપુન્યથી. ૮ (ગ) દીએ છે. ૯ (ગ)
 નાસ્તિની. ૧૦ (ગ) નથી. ૧૧ તેહ.

કડવું ૨૭—જ્ઞાનીના અનુભવનો લક્ષ

રાગ ધન્યાશ્રી

વળી કહું આછો અનુભવ જેહજી, જેજે સમજ્યા પુરુષ વિદેહજી;
કોઈકે જાણે મર્મ ૧ ત્યાં એહજી, જે જઈ નીસરે શન્યને છેહજી. ૧

ઉચ્ચે

શન્ય મધ્યે છે વાટ એહવી, પરમાતમા પદ તે સદા;
અગમ અગાધ મત મહા મનોહર, જ્યાં ન મળે દૈતની આપદા. ૨
તેહને જગત નહીં તો શન્ય શું કરે, ગુણદોષ તે કેના ગણે;
પરમાર્થ આવ્યું પ્રીછમાં, તો આપવિના અન્ય શું બણે ? ૩

જેમ રતાંબરને રાત્ર ન મળે, તો દિવસ પરડે શા વડે ?
એતો કાળ રમાયે ભૂતળ વાસી, પણ સૂર્યને કાંઈ નવ આડે. ૪

તેમ વિશ્વ દેખી મિથ્યા કહે છે, આશ જાણીને જગતની;
નિકાલ તેહને નથી જડતો, તેણે પેર્યાં બાંધી ઝમુક્તની. ૫

૪ અણુલિંગીને આપ ન મળે, તો ૫ વ્યાપ પરડે કેહતણો;
અચલ્યું આપ અનાદિ વર્જિત, એવો લક્ષ આધો ધણો. ૬

શન્યવાદી તે શરીર દેખે, પણ ૧ કૃત્ય માને દેહનું;
અંધ લક્ષ આધો ન આણે, ન સમજે કારણ છેહનું. ૭

જેમ કાષ મયતાં ઉચ્છ્વતા, પ્રથમ પ્રગટે માંહેથી;
પછે પ્રગટે ધૂમ્ર તેહનું, મૂળ અગ્નિને દાહથી. ૮

ઉચ્છ્વતા તેહજ અગ્નિ જાણીએ, પણ આધો આદર નવ લક્ષો;
તેમ જગત જગતના ઉદાષ દીઠા, પણ આતમા અણુજાણે રજો. ૯

શન્યવાદી તે એમજ જાણો, દેહ સુધી તેહની ૧૬ છે;
પણ પરમારથમાં પોંચ ન હોયે, જેહની પુઠે ૬ છે. ૧૦

કહે અપો જે લક્ષણ સમજે, તેહજ પામે અંતને;
પરપંચ પાર તે રજો બોલે, ૬ તે કળા મોટી સંતને. ૧૧

૧ (ગ) તો. ૨. (ગ) માપે. ૩ (ગ) મુગતની. ૪ (ગ) બાધ
અણુલિંગીને. ૫ (ગ) વ્યાપક. ૬ (ગ) કૃત્ય નમાને. ૭ (ગ) કૃત્ય.
૮ (ગ) ૬૪. ૯ (ગ) નથી.

ક્રમ ૨૮—વિદેહીનાં મિહન.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી વિદેહી તણા કહું મિહન, બ્યાં નવ પોંહોંએ વાણી મનજી;
 ૧ તેને વિષે ન મળે રચણી ને દિનજી, જે વેત્તા તે રતનમેતનજી. ૧

ઉપલો.

૩તનમે તન તે માટ એણે, તે કહું ૪દષ્ટાંત વિધ્યે કરી;
 ૨ જેમ બારકર ૫ભાસતો બાંડે, પથ ત્યાં જો તે ફરી. ૨

વે વારિ માંહેથી વાયુ વેગે, ડોલતો દીસે ધણું;
 ૩ પથ તરણી તેમનો તેમ પ્રાએ, અચળ મંડળ આપણું. ૩

તે તમ જળમાંહે તમ ૬-હોએ, શીતળ -હોએ શીતથી;
 ૪ રકત જળમાં -હોએ રાતો, પીળો -હોએ પીતથી. ૪

તે અશુચિ જળમાં બાસ્યો માટે, અશુદ્ધતા પામે નહિ;
 ૫ વારિ વિષધરમાંહે દીઠો, અંતરમાં આમે નહિ. ૫

સુરસરીકરો નીર માંહે, પવિત્ર ૬-હોએ દિનમણિ;
 ૬ સુધારસમાં બાસ્યો માટે, અમર ન થાય અહરધણી. ૬

પાત્રમાંહે હેઠો દીઠો, પાતાલ માંહે નથી પડ્યો;
 ૭ અણુલિંગી પદ એમ જાણો, વિત્રેક કારણ પરવડ્યો. ૭

અર્ક ત્યાં ઉપાધ્ય ન મળે, ઉત્તમ અધમ અવની તણી;
 ૮ મહાપદનું તાં મહાતમ એહવું, બ્યાં પક્ષ ન મળે અન્ય આપણી. ૮

વિશેષણ જેટલાં કલાં, તે રણાં બુનાં બૂવિષે;
 ૯ ૧૧વિત્રેક નાવે વાણ્ય-માંહે, અન્વયપદમાં એ ૧૨અપે, ૯

૧ (ગ) જેને. ૨ (ગ) તનમય મનજી. ૩ (ગ) તનમયતન.
 ૪ (ગ) દષ્ટાન્ત વિધ્યે. ૫ (ગ) બાસ્યો તોય. ૬ (ગ) હોએ. ૭ (ગ)
 ન હોએ. ૮ (ગ) ન હોએ. ૯ (ગ) ન હોએ. ૧૦ (ક) અતિરેક ૩૧
 (ક) અતિરેક. ૧૨ (ગ) અપે.

અતિ આધો લક્ષ વપુ વિના, સમન્થા સરખું સાર છે;
વિદેહી ફેરી વાત મોટી, શબ્દ ફેરે તે પાર છે.

૧૦

કહે અખો સહુકો સુણો, એ સમજ છે મહાંતને;
એ અર્થને જે સમજે, તે રહે પાર વેદાન્તને.

૧૧

પદ ૭—મહાપદ વર્ણન

રાગ સારંગ.

સંતો ખાત બડી મહા પદકી, શબ્દ સ્થાન કહ્યું નહિ લાગત;
એસી સ્થિતિ બેહદકી, સંતો ખાત બડી મહા પદકી.

૧

દંદાતીત દૈતસો ભાસે, કહા કહું કોબિદકી;

આપ અવાચ્ય વાચ્ય કરી બોલત, અજબ કલા મહાનિધકી. સં ૨

જહાં કહ્યું નાહીં તાહિમેં તકીઆ, હામ નહિ જહાં હદકી;

શબ્દાતીત સુત્યકી લગના, ચોજ ગ્રહી ચિદ્ધનકી.

ઝોહક ગ્રહણ ગ્રાહ નહિ તામેં, વાણ્ય ખુરી જહાં શ્રુત્યકી;

રૂપ અરૂપી આપ અખા હે, બુઝ બડી એ ગત્યકી. સં ૪

કંડવું રટ પટશાસ્ત્ર, પટ્ટિપશાસ્ત્ર, અને પટ્ટદર્શનનું વર્ણન.

રાગ ખન્યાગ્રી.

જે ઘટ ઉપનું એવું જ્ઞાનજી, ત્યાં તેહ થયું સર્વ સમાનજી;

જીવ ઈશ્વરનું પામ્યું નિદાનજી, ત્યાંથી ટળિયું પ્રકૃતિનું જ્ઞાનજી. ૧

ઉપલે

૧ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ટળ્યું ત્યાંથી, ચથારથ જેમ તેમ થયું,

હવે કહું દરશન ખટ જે, અપૂરવ અમયું રહ્યું. ૨

ન્યાય પાતંજલ મીમાંસા. વૈશેષિક સાંખ્ય ને ૨ વેદાંત,

દર્શન ઉપદર્શનના બેદ કીધા, તે જાણ્યો તમો ૩ સંત. ૩

સૈવ સાંખ્ય મીમાંસક, ચાર્વાક, બૌદ્ધ ને જૈન;

૪ ઉપદર્શન બેદને જાણ્યો, શરીર સંબંધી ચિહ્ન. ૪

૧ (ગ) પ્રકૃતિ ૨ (ગ) નથી ૩ (ગ) તમે ૪ (ગ) ઉપદર્શન

જટિલ મુંડિત માળાધારી, કરે પપંચનકેશ;	
કે વાલાંગરડો રશિર વીંટ, કંઠે લિંગ શિવ હિપદેશ.	૫
છ દરશન તે મૂળમાં, બાર્ધ શાસ્ત્રકેરાં નામ;	
તેહનાં થયાં પાખંડ છન્નું, તે ચાલ્યાં ગામે ગામ.	૬
પાખંડના બહુ ફડસુઆં, ગણતાં ન આવે છેક;	
તે મન બાપે જૂજવા, પણ ચાલ્યા ન મળે એક.	૭
એક ઉએકને નિંદે માંહોમાંહે, અને પોતાને કહે સાર;	
એમ ખટ દરશન ખટપટે, પણ ન કરે મૂળ વિચાર.	૮
બણી બણીને બેદ પાડે, અક્ષરતણી લે ઓટ;	
સિદ્ધાંત નાવે સમજ માંહે, બાંધી રહ્યા ખટકોટ.	૯
છ એ કરે વાદ માંહોમાંહે, ત્યારે સહુને પોષે માય;	
સમાસ માયા આપે સરખો, હાર્યો કોએ ન જાય.	૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, મન તોહે મહંતને;	
નિરદાવે નારાયણ મળશે, જો હસેવે હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

કડવું ૩૦—શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણ શાસ્ત્રના મત.

રાગ મન્યાશ્રી.

શ્રુતિ સ્મૃતિ તે એમ વખાણેજી, જીવને જીવનાં કર્મ પ્રમાણેજી;	
કર્મ અનુસારે જીવને જાણેજી એહવું સિદ્ધાન્ત અઢાર પુરાણેજી	૧
હથેલો.	
સિદ્ધાન્ત કીધો વેદ પુરાણે, કર્મને વળી જીવનો;	
કરે કર્મ ને જીવ ચાલ્યા જાય, એ ઠાઠ છે સદૈવનો.	૨
જયો પરદી ચાલે આંધા, અને કર્મને જાડાં કરે;	
કર્મ ત્યાં તો જીવ સાચો, એમ જગતજ પરવરે.	૩

૫ (ગ) ધુચ્ચન કેશ ૬ (ગ) શિશ. ૭ (ગ) એકને નિંદે માંહોમાંહે.
૮ (ગ) સમાય ૯ (ગ) સેવો. ૧ (ગ) નથી.

વેદે થાપ્યો જીવ સાચો, રસ્મૃતિએ પિંડ પરઠ્યો ખરો;
કર્મધર્મનાં આચરણુ ભખિયાં, પ્રોઠો પ્રપંચ પરવર્યો. ૪

પણુ આલ ન કાઢી જીવની, જે પ્રાય જંત સ્થાનો ધડ્યો ?
નિયંતા કોણુ ને નિમિત્ત સ્થાપી, એવડો ઉખપ કરવો પડ્યો ? ૫

એ પરંપરા કોએ નવ જીએ, અને જીએ તો જંત નવ રહે;
જેમ વાયે વાંસ ધસાય માંહોમાંહે, ૪ને વિહિ વન આપું દહે. ૬

નૈયાયિકનો ન્યાય સાચો, તે ન્યાય જીવ પરઠે ખરો;
તે કૃત્યજ દેખી જીવ કહે^૫, તે દીઠા માટે ઉચર્યો. ૬

દેખે તે તાં કહે ખરું, ન્યાયવાદી નામ એહનું;
હવે પાતંજલી જે પ્રાણુ સાધે, કૃત્ય માને દેહનું. ૮

દેહ-પ્રાણુને કહે જાણ્યો, કહે જીવવિના દેહ કેમ રહે ?
પિંડ દેખી જીવ પરઠે, પાતંજલી ત્યાં એમ કહે. ૯

મીમાંસા કહે જો જીવ નોહતો, સ્વર્ગ ભોગ કોણુ ભોગવે ?
પુરંજન પ્રાયેજ છે તો, સંસારને રહો જોગવે. ૧૦

૯કહે અખો એ જ્ઞાત્ર સધળાં સત્ય થાય જંતને;
નિર્વાણુ પદ ૧૦તો પ્રગટે, જો સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૩૧—શાસ્ત્રોના મતો

રાગ ધન્યાત્રી

વૈશેષિક જંત વિશેષજી, જંતવિના નોહે નાના વેષજી;
એમ તે ૧ત્યાં ગણે ગુણના લેખજી, કોણે ન હોય જીવનો ઉવેખજી. ૧

૨ (ગ) રસ્મૃત્યે. ૩ (ગ) ખેલ. ૪ (ગ) દેખે. ૬ (ગ) તે.
૭ (ગ) સાચા. ૮ (ગ) નોહે. ૯ (ગ) કહે. અખા જ્ઞાત્ર ૧૦ (ગ)
તો પ્રગટે.

કથા

- ૨કાણે નોહે ઉવેખ એહનો, સહજ દેખે દેહને;
હવે કહું સિદ્ધાન્ત મોડું, સાંખ્ય બોલે ઝજેહને. ૨
- સાંખ્ય સંખ્યા કાઢે તત્ત્વની, જીવકેરં ૩૫ કહે;
કહે માયાએ મલિન બ્રહ્મ છે, કર્મભારને તે વહે. ૩
- માયા કેરો સંગ છુટે, તો પ્રાપ્ત વસ્તુ છે સદા;
આવર્ણના વિક્ષેપ માટે, ભોગવે છે આપદા. ૪
- વેદાન્ત કહે છે વાત મોટી, એતો અગ્ન રમે છે અણુછતી;
કર્તા કારયિતા એજ માયા,^૫ દીસે છે જ્ઞાતી આવતી. ૫
- એતો માયાને માયા પુરી છે, કર્મ જીવને ફળ અગ્ન;
જે જે કર્તવ્ય તે માયાનું, જે ધર્મની બાંધે ધન. ૬
- એ મૂળ મત ઉદરશનું, શાસ્ત્રકેરં કહિયું રહે;
પ્રપણ અર્ચકી તેહના ઉપાસક, તેતો મનના મત બહોળા વહે. ૭
- જીવ થાપ્યો મત સધળે, પછે આચરણુ વ્યહુ આચર્યાં;
જીવરૂપ માના ૧૦ ઉદરમાંથી, અળગા કે નવ નીસર્વા. ૮
- સાંખ્યને આંખ્ય પાવસાની, જો આલે તો આલી શકે;
વેદાન્તને વાટ સુજે સુધી, જો માયા મુખથી નવ બકે. ૯
- એક એક માંહોમાંહે ખટપટે, ૧૧પણ હારદ હેત ૧૨લેહ નહીં;
મધ્યે બેઠી માયા મોટી, તે અપત્યને રાખે અહીં. ૧૦
- કહે અખો સહુકો સુણો, એમ સમજ છે મહંતને;
એહનું હારદ તો હાથ આવે, જો સેવે હરિચુર-સંતને. ૧૧

૧ (ગ) નથી. ૨ (ગ) નથી. ૩ (ગ) તેહને ૪ (ગ) સિવ તે.
૫ (ગ) માયા છે. ૬ (ગ) જાતી. ૭ (ગ) ખટ દર્શનનું ૮ (ગ) નથી.
૯ (ગ) અળગાં ૧૦ (ગ) ઉદરથી. ૧૧ (ગ) નથી. ૧૨ (ગ) મધ્યે.

કડવું ૩૨—મુમુક્ષુને સતસંગની તૃણા

રાગ ધન્યાશ્રી

સંતનો અતિ ધણો મહિમાયજી, સીજે કારજ સંતપસાયજી;
સંતના જશને ગીતા ગાયજી, સાધુ સેવતાં કારજ થાયજી. ૧

ઉચ્ચે

કારજ થાય તે ગહેન પળાયે, જ્ઞાન મથાર્થ ઉપજે;
નિર્મળ નેત્ર તે કરે હરિજન, જે ભાવે સંતજનને બજે. ૨
ભાઈ ભાવ ન ઉપજે ન્યાંહાં લગે, તૃષાવંતને જેમ તોયનો;
ભાવવિના પુંશ્વલી તન જેવો, કહાવે નહિ તે કોયનો. ૩
ભાઈ રતિવિના રામ નવ મળે, ખરી કીધા વિના ખેપ;
જેમ પિપાસા જાયે પાન કીધે, શું હોયે કીધે જળ લેપ. ૪
આદર વિના આવે નહિ સ્વયં તે આત્મારામ;
સંતને સેવી કારજ સાધો, મુખે પામો નિજ ધામ. ૫
સંતસંગ કીધા વિના, જેહવા સ્વન માંહેલો-પથ;
ઉપજે ખપે તે વનનો વનમાં, પથ વસ્તીનું નહિ મુખ કથું. ૬
સંત-સંગે સર્વ સમજે, પથ ટળી થાય પાત્ર;
સંત કૃપા દષ્ટિ કરે તો, નવ પશ્ચવ થાય ગાત્ર. ૭
કામ ક્રોધ લોભ મોહ તાપે, બળી પરલાં જેનાં મન;
તે જીવને ટાઢ થવાને, ભાઈ સંત તે પરજન્ય. ૮
મમતા ધાણીએ જોતર્યા, જીવ ચઢયા કાળને હાથ;
તેહને સંત કૃપા દષ્ટિ કરીને, જીવને કાપી મૂકે નાથ. ૯
જેમ કેસરી કેરા મંધથી, ભાઈ કરી પલાયે કોટય;
તેમ સંત કેરા શબ્દ સુણતાં, બંધન જાય બહુ છોડય. ૧૦

૧ (ગ) મોટા. ૨ (ગ) સ્વે આત્માનું જ્ઞાન. ૩ (ગ) વનનો હોય. ૪ (ગ) તેહને. ૫ (ગ) રહું. ૬ (ગ) નથી. ૭ (ગ) નથી. ૮ (ગ) ક્રોધ. ૯ (ગ) મોહ.

કહો અખો એ ઠામ મહોટો, ઠરવાનો છે જતને;
ઠરી ૧૦ ઠામ જીવ ત્યારે બેસે. જ્યારે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

૫૬ ૮—હરિ-ગુરુ-સંતનું માહાત્મ્ય.

રામ સિંધુડો.

હરિ હરિજન અળગા કરી રખે ગણો, સંત સેવ્યા તેણે ૧ સ્વામીજ સેવ્યા;
નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે ૨ સગુણ સંત જાણવા, જેમ ૩ વહિથી તેજવત

થાય દીવા. હરિ. ૧

૪ જેમ અગ્નિથી દીપ થાય બહુ આદર કર્યે, દીપથી દીપ થાય

૫ આપે સોહસો;

૫ તેમ ગાનીની મૂર્તિ તે જાણે ગોવિંદની ૬ ત્યાંથી ભગવાન

બેટે વહેસો. હરિ. ૨

દષ્ટિ ઉપદેશ તે આપે મોહોટી કળા, જે થકી જંતનાં કારજ સીજે;

સેવંતાં સુખ હોય અતિશે ધણું, જે સદ્ગુરુ ૮ તણું મન રીઝે. હરિ. ૩

પ્રત્યક્ષ રામ તે તત્ત્વવેત્તા વિષે, જેમ ૯ કુંડળને કનક હીસે;

મન કર્મ વચને ૧૦ જેઠા ભજશે અખા, ૧૧ તેહનું દૈત દેખી મન

નહિજ હીસે. હરિ. ૪

કડવું ૩૩ સત્સંગનું માહાત્મ્ય અને દુર્જનના

દુર્ભાગ્યનું વર્ણન.

રામ દેશી ચાલતી.

સંત સંગ કરીજે વળા વળા જનજી, અનુભવ વાઘે આધો દિન ૧ દિનજી;

માયા પરથી ઉતરે મનજી, ૨ હરિશું ટળે બિન્નાબિન્નજી- ૧

૧૦ (ગ) જીવ. ૧ (ગ) સ્વામી. ૨ (ગ) વહનિ તેજથી. ૩ (ગ) નથી. ૪ (ગ) સહેસો ૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) તહાં ૭ (ગ) નથી.

૮ (ગ) તણું. ૯ (ગ) કુંડળ વિષે. ૧૦ (ગ) સંત. ૧૧ (ગ) તેનું.

૧ (ગ) દનદનજી ૨ (ગ) હરિશું શું ટળજશે

ભિન્ન ટળે વસ્તુ મળે, મોટો મહિમા હરિજનનેહ, ચૈતન્ય સાગર માંહે ભેળે, અધ્યાસ ટાળે આ ^૩ તનનો.	૨
શાભે જીવિતવ્ય એ ^૪ સંતજન કેરું, ભવમાંહે તે સત્ય; સુખદાયક તેહને હોય સહુકો, જેહને સંત સાથે રત્ય.	૩
આપ ^૫ સરિખો કરી મૂકે, એહવી સંતની રીત્ય ^૬ ; જેમ વેહેરો ન કરે વરસતાં, એવી છે ધનની નીત્ય. ^૭	૪
સિંચે સરખા ્સહુ જનને, તેણે ફળે ભાર અઢાર; હરિ હરિ તે કરી મૂકે, એહવી સંત-સંગત સાર.	૫
સુકે જવાસો તેણી રતે, તો મેધનો શો વાંક પરજન્ય ^૮ પોખે અતિ ધણું, પણ પી ન શકે એક ટાંક.	૬
તેમ અસંત સંત-સંગત કરે, પણ લાગે નહિ તેહને સંગ; મેળ ન દે ^{૧૦} માયા મધ્યથી, જેમ તેમ થાએ ભંગ;	૭
જેમ તિલ કુસુમે કરી વાસિયે, ^{૧૧} તેહને લાગે સધળે વાસ; તે મધ્ય આવે ^{૧૨} કાંકરો, તેને ન લાગે ^{૧૩} અધ્યાસ.	૮
જેમ સલિલ મધ્યે સિલા રહે, પણ અંતર ન ટળે આગ્ય; તો નીર તેહને શું કરે, જે ભેદવા નહિ જગ્ય.	૯
જેમ ચંદનને ગંધે કરી, થાએ ચંદન આક પલાશ; પણ ગાંઠ હોએ રૂઢે વાંસને, તેહને લાગે નહિ વાસ.	૧૦
ટહે અખો હરિ કૃપા હોએ, તો સમું પડે ^{૧૪} જંતને; દોષ દરશન ^{૧૫} -હોએ તેહને, જે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

૩ (ગ) એ. ૪ (ગ) નથી ૫. (ગ) આપ સારીખો ૬ (ગ) રીત્ય ૭ (ગ) નીત્ય ૮ (ગ) સહુજને ૯ (ગ) પાચે ૫૫ ધણું, ૧૦. (ગ) દેએ માયા. ૧૧ (ગ) તેણે સધળે તે લાગે વાસ. ૧૨ (ગ) કાંકરી ૧૩ (ગ) આભાસ. ૧૪ (ગ) પડે જંતને ૧૫ (ગ) નવ હોએ.

કંઠવું ઝૂ-સત્સંગની આસિ^૧ અને સંતનાં શુભ.

શબ ધન્યાત્રી.

સંત સંગ કરતાં વિશ્વગ્ન ન કીજેજી, જેમ તેમ કરીને હરિરસ પીજે જી;
મહાબન સંગે કારજ સીજેજી, વસ્તુરૂપ થઈને તો જીવે જી. ૧

હયલો.

વસ્તુ રૂપ થઈ જીવિયે, તે કળા આપે^૨ મહંત;
તત્ત્વ સંધનાં એમ દીસે, જેમ પટ રૂપે તંત. ૨

જેમ છીપને રત ખરી ઉપજે, તો ઉપર આવે જળ માંહેથી,
ઝોતેહની સુરત્યનો તે તાણ્યો પરજન્ય આવી વરસે ક્યાંહેથી. ૩

તેહનાં તે મુખ વિકસી રહે, લેવા તે કાજે ખિંદુને;
તો મુક્તા^૪ નીપજે મહામનોહર, તે પામે નિજ આનંદને. ૪

જે મહેરામણુ માંહેથી બહાર, નાવે તે ત્યાં ઠાલી રહે ખરી;
તેમ હરિગુરૂ સંતને જે ન સેવે, તે ન પામે નિશ્ચે હરિ. ૫

લેજ વૃષાના ખિંદુ બીજા, પડે અહિના મુખ વિષે;
તેહ હલાહલ થઈ નિવડે, જો મૃત્યુ પામે જે કો બખે. ૬

સંત વચન કહે યથારથ, જોવાં કુગ્રહે ખલખુલ વડે;
૧૦ તો પાત્રયોગે બહું ભુંડું, ક્ષેત્રનો વેહેરો પડે. ૭

નિર્મળ શુદ્ધ સંત સેવિયે, તો ઉપજે નિર્મળ જ્ઞાન;
મનસા, વાચા કર્મણ્યો, રાખો હરિ વિષે ધ્યાન. ૭

જેમ કુંડી મૂકે ૧૧ ઈંડાં તે દૂર જઈ ચારો કરે;
તેની સુરત્ય રહે માંહોમાંહે સરખી તો અપત્ય ત્યાંથી ઉઠરે. ૮

૧ (ગ) સત સંગત ૨ (ગ) જાણે ૩ (ગ) સુરત્યનો તાણ્યો
તે ૪ (ગ) રહે, લેવા કાજે ૫ (ગ) મુક્તાઈ ૬ (ગ) મનોહર પામે.
૭ (ગ) મહેરામણુથી બહાર નાવે, તે ત્યાં. ૮ (ગ) તે કહે. ૯ (ગ)
મથી ૧૦ (ગ) પાત્રયોગે બધો ભુંડો. ૧૧ (ગ) ઈંડાને ૧૨ (ગ)

વણુસેવે જેમ સેવાય આજક, ૧૩તેમ કૃપા આવે ગુરતણી;
 તેમ સુલક્ષણને મળે શ્રીહરિ ૧૪જેનું મન રહે ૧૫ગુરના ચરણુ બણી;
 કહે અખો સહુકો સાંભળો, એ કહ્યું છે શુદ્ધવંત ને; ૯
 જે ૧૬સુણતામાં ઝડપે વચનને, ૧૭અને તે સેવે હરિ-ગુર-સંતને. ૧૦

કડવું ૩૫—સતસંગના ફળનું વર્ણન.

રામ ધન્યાત્રી.

સંત સેવે તે સર્વ સુખ પામેજી, મન ન લાગે ખીજે ભોમેજી;
 જન્મ મરણને સુખદુઃખ વામેજી, જેમ જળ ઢળા આવે નીચે ખામેજી ૧
 હથેલો.

જેમ નીચી ભોમે જળ ઢળા આવે, તિહાં ૧ખામામાં રહે ભર્યું;
 તેમ રામ ૨હૃદયામાં વાસે, જ્યાં ગુર ગોવિન્દે ધર કર્યું. ૨

જેમ ભક્તને ભગવાન વાહલા, તેમ ભક્ત વાહલા ભગવાનને;
 અંતર ટેમ્પાહેતો આશય જાણી, શકે ન મૂકી ધામને. ૩

જેવા ભક્તને ભગવાન દુર્લભ, એવા ભક્ત દુર્લભ રામને ૪;
 ભક્ત ખીજા છે ધણા ઈચ્છે ધર્મ-અર્થ-મોક્ષ કામ ૫. ૪

સકામે સ્વામીને ભજે, આશ્ચર્ય એહનું નહિં કર્યું;
 ૬પણ નિષ્કામ વાલા નાથને ૭જે હેતે તેહનું મન વસ્યું. ૫

અણુલિંગીની ભક્તિ ૮મહા વસમી, કોઈક જાણે તે કરી;
 ત્યાં ધ્યેય ધ્યાતાનું કારણ ન રહે ૯તેજ જાણે જેણે આચરી. ૬

માંહોમાંહે. ૧૩ (ગ) જેમ ૧૪ (ગ) તેનું ૧૫ (ગ) ગુર ચરણુ ૧૬
 (ગ) સુષુતામાં ૧૭ (ગ) તે.

૧ (ગ) ખામામાં તે. ૨ (ગ) હૃદય માંહે વશે, ગુરગોવિન્દે
 ત્યાં ધર. ૩ (ગ) માંહેજો. ૪ (ગ) રામ. ૫ (ગ) કામ. ૬ (ગ)
 નથી. ૭ (ગ) હેત તેહનું. ૮ (ગ) ખ્યાસિમી. ૯ (ગ) તે.

બાધ સતસંગ પ્રતાપ મોરો, રસના તે બાપડી શું કહે; ૭
 જેહને વિતશે તે જાણશે, અખો ૧૦ ત્યાં એટલું કહે; ૭
 જેહને કૃપાનિધાન કૃપા કરે, તે સંતને સદ્ગુર મળે; ૮
 ૧૧ સદ્ગુર મળે ત્યારે પાર પામે, ૧૨ જીવ તે બ્રહ્મ માંહે બળે. ૮
 જીવબ્રહ્મ માંહે બળ્યાનો, અખેગીતામાં ભેદ છે; ૯
 એ અનુભવતાં અદ્વૈત થઇએ, ૧૩ એ અવિચલ વાણી વેદ છે. ૯
 ૧૪ કાયા કલેશ કીધા વિના, ૧૫ કૃષ્ણમાંહે તે જન બળે; ૧૦
 એ ૧૬ ગીતાનો તે ભેદ સમજે, તે નરજીવ તત્કાલ ટળે. ૧૦
 કહે અખો એ ગીતા કેરી, ગમ્ય થાએ જાંતને; ૧૧
 તેહને રામ ૧૭ હૃદય માંહે ધરે પ્રતાપ ૧૮ સદ્ગુર-સંતને ૧૧

કડવું ૩૬—અદ્વૈત પદની દહતા.

રામ ધન્યાશ્રી.

અદ્વૈત પદ તે ૧ વાણીમાંહે ન આવેજ, જે આવે તે દૈત કહાવેજ;
 એ ગીતા તે દૈત સમાવેજ, ૨ વાગળલ વામેર ને ન્યારો લક્ષ આવેજ. ૧
 કથલો.

૩ વાગળલ તે વિશ્વમાંહે, એ ૪ અણુજાનું જાણો સહ;
 નાના વિધની વાણ ચાલી, મનના મન ૫ મહોળા બહુ. ૧
 વસ્તુ વિચારે વિશ્વ નહિ, તો આચરણ તેહનાં શાં ખરાં;
 એતો વંધ્યાપુત્રે પોતા કેરાં, ચિહ્નલખી સાચાં કર્યાં. ૨
 સંસાર સુત વંધ્યા તણો; તમે જાણજો નિર્ધાર;
 પોતે ૬ કહે પોતે સાંબળે, એ વાણ્યનો વિસ્તાર. ૩

૧૦ (ગ) તો. ૧૧ (ગ) તે સદ્ગુરુ મળતે. ૧૨ (ગ) જીવ બ્રહ્મમાંહે.
 ૧૩ (ગ) નથી. ૧૪ (ગ) કાંઈ ૧૫ (ગ) કૃષ્ણમાં ૧૬ (ગ) ગીતાનો
 ભેદ, ૧૭ (ગ) હૃદયમાં રાખે. ૧૮ (ગ) સદ્ગુરુ.

૧ (ગ) વાણીમાં. ૨ (ગ) વાક જાલ ૩ (ગ) વાક જાળ ૪
 નથી ૫ (ગ) બોલ્યા. ૬ (ગ) કેર પોતે

ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, લક્ષ્યાં. જૂત, ભવિષ્યને વર્તમાન;
 બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી-એ વંધ્યા સુત નિદાન ૪
 અંડજ, ઉદ્ભિજ, સ્વેદજ, જરાયુજ, ચાર ખાણ ચોરાશી લક્ષ;
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ દીશોદશ, સર્વ વંધ્યાસુતની પક્ષ. ૫
 જન્મ મૃત્યુને દેહ કર્મ, ગુણ નથી^૭ કાંઈ એ પ્રાય;
 મંત્ર યંત્રને યજન યાજન, વંધ્યાસુતની કાય. ૬
 દાતા બોક્તા દેશકાળ, કર્મકળ જાણે સર્વે એહ;
 થયું નથી,^૮ તેનો થાય સ્થાનો, મિથ્યાપુરુષનો દેહ. ૭
 વસ્તુ વિચારે કાંઈ નથી, તે અણુજનું ^{૧૦}થાયે રહે જાય;
 શિવ તો તેમને તેમ સદા, જેહને જિગ નહીં પ્રાય. ૮
 જેને ગ્રાહ્ય ગ્રાહક ભાવ નહિ, અન્ય વિના ગ્રહે તે કોણ;
 આરોપણ એ વિશ્વ સત્ત્વ^૯, એ તો સ્પૃયા છે ત્રણ ગુણ. ૧૦
 કહે અખો એ વસ્તુ વિચારે, ન મળે સ્થળ કાંઈ જત જે;
 જેમ છે તેમ એ શિવ સદા, ^{૧૧}પણ નિજ સ્પુરણ મહંત જે. ૧૧

પદ ૯-અદ્વૈત પદનું વર્ણન.

રાગ મા૩.

એ ચિદ્ ^૧જ્યોત્કાં ત્યોં સદાઈ, જહાં આપાપાર ન મિત્રે અહર્નિશ;
 બેહદ હદ ન કહાઈ, એ ચિદ્ જ્યું કાં ત્યું સદાઈ. ૧
 દ્વાંદ્વાતીત ^૨અપરસ નિર્ગુણ, એ સખ ^૩કહેલ તાઈ;
 આપા પર બિય નિરંતર, નહિં પંચમૂત ન કાંઈ. ૨
 જ્ઞાત આયાત નહિં તિહાં ^૪રહેણી, ગયા થકે નહિં આઈ;
^૫સ્થોભણુ થોભ સ્થલ રખિ ન સ્થિરતા નાઈજક ^૭નહીં ઇછાઈ. ૩

૭ (ગ) કાંઈ પ્રાય ૮ (ગ) જુક્તા. ૯ (ગ) તેનું થાય સ્થાનું
 ૧૦ (ગ) નથી ૧૧ (ગ) નથી.

૧ (ગ) જ્યુંકા ત્યું ૨ (ગ) અસ્પર્શી ૩ (ગ) કહેલ, ૪ (ગ)
 જ્ઞાત અજ્ઞાત ૫ (ગ) રહેતી ૬ (ગ) થોભ-અથોભ સ્થિર ૭ (ગ)

જ્ઞાતા જ્ઞેય જ્ઞાન બિન જે ધર, જ્યાં પહોંચત નાં હોં ગિરાઈ;
લક્ષાલક્ષ અખા વળ્યાંહાં નાંહોં, સદા સદોદિત સાંઈ. ૪

કડવું ૩૭-વસ્તુનું માહાત્મ્ય.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વસ્તુ કેરું વક્તવ્ય નવ કીધું જય જી, જેહનો મહિમા મોટો પ્રાયજી;
જેમ અર્જુનું નીર જમાયજી, પણ બાંધ્યો સાગર તેમ રચો.

જય જી. ૧

ઉચ્ચો.

સાગર તેમનો તેમ છે, તેમ મહાપદની મોટમ ધણી;
તીરે કહોં એક લવણુ જમ્યું, તો શી ૧ઓછમ સાગર બણી. ૨
૨જામતે કાંઈ જન ન હોયે, નીર નથી ઓછું થતું;
૩એ સહેજ ઈશ્વરમાં નીપજે, ન જણાય જતું આવતું.
તેમ જગત જગદીશમાંહે, ઉત્પત્તિ ૪સ્થિતિ દીસે ખરી;
ઓછું અદકું કાંઈ ન થાય, સાગર દષ્ટાન્તે કહી. ૪
મહા ૫મોટીમ સ્વામી કેરી, રસનાએ નથી કહોં જયી,
સુત્યે જે સમજી શકે છે, તે ૬વાણી માંહે નથી આવતી. ૫
ભાષ ! મોટી દિશા જે પ્રગટે તો, કાંઈક મોટીમ લહે;
૭મોહોટાના અનુભવ પાખે, એ ૧૦બુદ્ધિ કાંઈનું કાંઈ કહે. ૬
જે અનંત કોટિ બ્રહ્માન્ડ છે, તો ૧૧તેહની મહોરે તિલ નથી;
રસનાએ ૧૨એકે કહ્યા નથી, જાણવામાં ૧૩ભાર ભાષ જોછે ધણો:
બ્રહ્માણ્ડ કેરી ભાવના મૂકી કરે વિચાર જે એ તણો. ૮

નાં ૮ જિહાં.

૧ (ગ) ઓછપ ૨ (ગ) જમાતે ૩ (ગ) સહેજે ઐશ્વર્યમાં
૪ (ગ) લય ૫ (ગ) મોટપ ૬ (ગ) વાણીમાં ૭ (ગ) મોટમ ૮
મોહોટા ૯ (ગ) કોટ ૧૦ (ગ) બુધ. ૧૧ (ગ) તેણી મેસે. ૧૨
(ગ) કહિ આથી ૧૩ (ગ) ભાર ઓછો.

જો પદમાં સ્થિતિ કરીને, પછે ૧૪જૂએ જાહાન્ડને;
 તો જાહાન્ડને ઠામ અજુ ન દિસે, ૧૫તો પરમાણે શું પડને. ૯
 જેમ આકાશે ૧૬કો નર ચઢે, ૧૭તે અતિશે આધો જાય;
 અવનિના અંકુર નાના, ન દેખે તે પ્રાય. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, આકાશ ૧૮સ્પુર્યો મહંતને;
 પિંડ જાહાણ્ડ સ્વતંતર થઇને, દેખે તેહના અંતને. ૧૧

કડવું ૩૮—વસ્તુના અદ્વૈતતા.

રામ ધન્યાશ્રી.

એ અનંતને બોલ્યો^૧ ન જાયજી, મહતા નાવે વાણીમાંયજી;
 વચન ન લાગે તો કેમ કહેવાયજી, મહાચેતન્ય ધન નહિ મન કાયજી. ૧
 ઉચલો.

કાયા મન કોણ કહે ૨એહને, કે જહાં કહણ હાર ૩કહેવો નથી.
 અધો ઉર્ધ્વ તે શું શાયકી, જહાં ૪અહણ હાર ૫કહેવું નથી. ૨
 દૂર નિકટ તે શા ચકીશે,^૫ જે મધ્યે પદારથ નહિં કશે^૬;
 સદા નિરંતર છેજ સરખું^૭, વસ્તુ વિચારે એ અશો^૮. ૩
 ૯પૂર્ણ જાહાપૂરી રહ્યો છે, જગત મથી નિર્ધાર^{૧૦};
 ૧૧પરઠણ હાર પરઠવું નથી, નહિ વિચાર અવિચાર. ૪
 અકાતીત ચકવે થકે, ભાઈ રહે તે અદ્વૈત વસ્ત;
 અતુલ આશે અનંત મોટો, જહાં નહિ ઉદે ને અસ્ત. ૫

૧૮ (ગ) જીવે ૧૫ (ગ) તે શું પ્રમાણે પડને ૧૬ (ગ) કોઇ
 ૧૭ (ગ) અતિશે તે ૧૮ (ગ) ક્યો ૧૯ (ગ) સ્વતંત્ર.

૧ (ગ) બોલ્યા. ૨ (ગ) તેહને. ૩ (ગ) કહેવું. ૪ (ગ) અહણ
 ૬દૂર. ૫ (ગ) શું. ૬ (ગ) કશું ૭ (ગ) સરખું. ૮ (ગ) અશું.
 ૯ (ગ) પૂરણ. ૧૦ (ગ) નિર્ધાર ૧૧ (ગ) પરઠણ હારે પરઠવું.

ઉદે અસ્ત બ્રહ્માંડ માંહે, દિનકર વડે દિન રાત્ર;	
દિન રાત્ર કરી કાલમાપના, મરણ ૧૨જીવન બાત્ર.	૬
એ સ્થુલ ભોમ બ્રહ્માંડમાંહેશે ૧૩, ચક્રદ લોક કેરી ૧૪વૃત્ત;	
અનિર્વચની તિહાં ૧૫વચન ન લાગે, ન તિહાં સંસૃત્ય.	૭
સ્વતંતર સ્વામી સદા, તિહાં જેમ છે તેમનું તેમ;	
થયુ મયું કાંઈએ નથી, સહજે ન એ છે આમ.	૮
આપાંપર કોએ નથી, જીવાજીવ વિગ્રહ કશે;	
પૂર્વ પશ્ચિમ નથી કહેવા, કાર્ય કારણ ૧૯નહિ કશે.	૯
ચાન-જોય-ચાતા વિના, જેમનું તેમ સદાય;	
એ પૂરણની પૂરણતા, વેતા વેદ વિનાય.	૧૦
કહે અખો બ્રહ્મ અનિર્વચની, વચન નહિં અનંતને;	
અક્ષરાતીત આનંદ પદની, ગમ્ય છે મહંતને.	૧૧

કડવું ૩૯. સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય.

રામ ધન્યાશ્રી.

સન્ત સયાણા મહાપદ જાણેજી, તે આપ ન દેખે અન્ય શું ૧ વખાણેજી;
આપ અણુચયું. તે ૨પરમાણેજી, ગુણ-નિર્ગુણને ઉરમાં નાણેજી. ૧
હયલો.

ગુણ નિર્ગુણ કેકાંઈ નથી, એનું સમતત્વ સમજ્યા સહિ;
પ્રાચે નહીં તેહને પરાભવ સ્થાનો, રજી ૪એ નહીં તો સ્યો અહિ; ૨
એ તો અણુજીતાને અણુજીતું, બાસ્યું ૫હતું જરમે કરી;
તે યથારથ જેમ તેમ ૧ થયું, પ્રાચે જેમ છે તેમ હરિ. ૩

૧૨ (ગ) જીવન જહુ બાત્ર. ૧૩ (ગ) બ્રહ્માંડ માંહે. ૧૪ (ગ) વસ્ત્ર
૧૫ (ગ) વાણી ન પ્રહોંચે. ૧૬ (ગ) વિણ.

૧ (ગ) ન. ૨ (ગ) પ્રમાણે. ૩ (ગ) કાંઈએ. ૪ (ગ) નથી
ચંન. બાસ્યું. ૬ (ગ) થયો.

૭એ તો પરપંચ કેઈ પેખવું, તે મરીચિ જલવત્ સદા;	
તે ઉલ્લેચે ઓછું ન થાય, ૮એમ સમજે શ્રમ ગયો તદા.	૪
સમજે સાધન થાયે ૯સરવે, અને પાર આવે પંચનો;	
જેમ ૧૦રંચિક વહ્નિ વન દહે, તે મહા વિચાર મહંતનો.	૫
એ અંધધંધ ત્યારે ટળે, જ્યારે ગુરુગમ હોયે ખરી;	
શ્વલ્લવેતા મળે જ્યારે, ત્યારેજ મન ખેસે ઠરી.	૬
સદ્ગુરુ વિના બહુ ^{૧૧} મરે કાચા, આપ ઉદ્ધોત થયા વિના;	
સંત-સંગ પ્રતાપ મોટો, ૧૨અવેવ ફરી જાય જંતના.	૭
જેમ શરદકાળે અંખર ઓપે, નીર નિર્મળ હોય ધણું;	
સદ્ગુરુ સંત પ્રતાપ પ્રાયે, એહવું કરે મન જંત તણું.	૮
ભવદુઃખ વાયે મહાસુખ પામે, અન્તરથી આળસ ટળે;	
જીવ શિવ તે એમ હોય, જેમ ૧૩સિંધુમાં સરિતા ભળે.	૯
નર નારાયણ એક વર્તે, ૧૪વંદનીક તે નર સદા;	
દુસ્તર તારક નાવ હરિજન, નિષ્કારણ માંહે મુદા.	૧૦
કહે અખો ૧૫એ સુખે હોય, યોગ ક્ષેમ મહંતને;	
દેહધારી સરખા દીસે, પણ રહે પદ અનન્તને.	૧૧

કડવું ૪૦—આ ગીતાનું મૂળ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

એ અખેગીતા જે નર ગાયજી, અણુઆયાસે તે નર હરિ થાય જી;
સાંભળતાં મહાગેહન પળાયજી, એવો ગ્રંથનો છે મહિમાયજી. ૧

૭ (ગ) નથી. ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) સધળાં. ૧૦ (ગ) રંચક.
૧૧ (ગ) મળે. ૧૨ (ગ) અવયવ. ૧૩ (ગ) સરિતા સાગરમાં.
૧૪ (ગ) વંદનીય ૧૫ (ગ) નથી.

અંથનો મહિમાય મોટો, સાંભળતાંમાં ^૧ સદા ફળે;	
મનસા વાચા કર્મણ્યે, જે સુરત્ય દધને સાંભળે.	૨
રામ તારક મંત્ર જે, તે અખે ગીતાનો ભાવ;	
જન્મ છેહલો હોય જેહને, તેહને મળે પ્રસ્તાવ.	૩
સંસારરૂપી મોહ નિશાને ^૨ , ઝનિવર્તવા કાળ;	
દિનમણિ છે અખેગીતા પામે સદા સદોદિત રાજ.	૪
એમાં જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય છે, માંહે માયા નિરીક્ષણ દષ્ટિ;	
જીવન્મુક્ત ને મહામુક્તના, એન ને વળી પુષ્ટિ.	૫
પદ દશને ચાલીશ કડવા, છે પરમપદની વાટ;	
સંસાર સાગર ઉપરે એ, સંતે ^૪ બાંધ્યો ઘાટ.	૬
એણે ઘાટે જે આવી ચડશે, તે સુખે પામશે પાર;	
ન છુટે તે બરદ ^૫ બાંધો, કહે અખો નિરધાર.	૭
બારે ઉણાં પાંચસે છે, અખે ગીતાનાં ચરણ;	
ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા, અચરણ કેરૂં શરણ.	૮
નાથ નિરંજન અંથ કરતા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર;	
જેમ વાળું દીસે વાજતું, પણ વજડે ગુણપાત્ર.	૯
જે પૂરણ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે, ઘટધટ બોલણહાર;	
તેણે આપે આપતું વરણન કીધું, સ્વસ્વરૂપ નિરધાર.	૧૦
સંવત સત્તર પચ્ચોતરો, શુકલ પક્ષ ચૈત્ર માસ;	
સોમવાર રામનવમી, પૂરણ અંથ પ્રકાશ.	૧૧
કહે ^૧ નિરંજન અખે ગીતા, સ્વસ્વરૂપ નિજ સંતને;	
અખાને શિર નિમત્ત દેવું, ઇચ્છા હુતી અનન્તને.	૧૨

૧ (ગ) તે ૨ (ગ) નિશાન. ૩ (ગ) નિવૃત્તાવા ૪ (ગ) સેષ
૫ (ગ) બિરદ બાંધી. ૬ (ગ) અખો નિરંજન ગીતા. ૭ (ગ) દેવું.

૫૬ ૧૦—પરમાનન્દનું વર્ણન.

રાગ ધવલ ધન્યાત્રી.

- અભિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવું^૧ એ; ૧
 પરપંચપાર મહારાજ, તે પૂરણ બ્રહ્મ સ્તવું હું એ.
 હરિહર અજબુવનેશ, તેહ^૨ તણો ઈશ અગ્નિપતિ એ; ૨
 તે જાણ્યો^૩ અંગ ઈશ, જેહને ગાય નિત્ય શ્રુતિ એ.
 સ્વેં ચૈતન્ય^૪ ધન રાય, શન્ય માંહે^૫ સોહામણો એ; ૩
 તે નાવે વાણી માંહે, તે નહિ વિરાટ ને વામણો એ.
 તે જાણે ન આવે ક્યાંહી, સ્થિર પૂરણ અવિનાશ છે એ; ૪
 લિંગ ભંગ તે માંહી^૬, જે વડે આકાશ છે એ.
 એ જાણે થયો જન્મજ, યથારથ જેમ તેમ થયું એ; ૫
 જહાં કર્મ ન લાગે કાળ, સભર ભરાષ તે રહ્યું એ.
 તિહાં હવું મન લેલિન, જઈ ચૈતન્ય ભર્યું એ; ૬
 નહિ કો દાતા દીન, ઉત્તમય સહજે સહજ ભર્યું એ.
 પ્રગટયાં કોટિ કલ્યાણ, આપાપાર વિનાસ્વે^૭ રહ્યું એ; ૭
 ત્યાહાં સદા સદોદિત બાણ, ઉદે અસ્ત આ કારણુ ગયું એ.
 કહે અખો આનંદ, અનુભવીને લેહેવા તણો એ; ૧૦
 ૧૦ પૂરણ પરમાનંદ નિત્ય સરાઈ અતિ ધણો એ.

इति श्रीमहाविद्यामोक्ष दायिनी अखेगीता संपूर्णा ॥

૧ (ગ) હવો. ૨. (ગ) તે તણો. ૩. (ગ) જાણો. ૪. (ગ) ચૈતન્ય.
 ૫. (ગ) શન્યમાં. ૬. (ગ) તેમાં નહિ. ૭. (ગ) તન મન સહજે સહજ
 કર્યું એ. ૮. (ગ) વિષ્ણુસ. ૯. (ગ) નથી. ૧૦. (ગ) એહવો પૂણું.

અખેગીતાની સ્પુટાર્થા દિખ્યણી.

ક્રેડવું ૧. “અખેગીતા”-અખાએ પોતાનાં કેટલાક ગ્રંથોનાં નામ પંક્તિ ૧. સંસ્કૃત ભાષાના અવણુ કરેલા ગ્રંથોના અનુકરણરૂપે આખ્યાં છે. વેદાન્તશાસ્ત્રના સ્મૃતિપ્રસ્થાનરૂપ “ભગવદ્ગીતા” નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ અને તેના નામ ઉપરથી અનુગીતા, શિવગીતા, રામગીતા, દત્તગીતા, શક્તિગીતા એવા અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃત વાક્યમયમાં થયા છે. તેવી રીતે અખાએ આ સિદ્ધાન્તને જણાવનાર પોતાના ગ્રંથને “અખેગીતા” એવું નામ આપ્યું છે. આ ગ્રંથની લેખી પ્રતો અ અને આના આરંભમાં:-“ અથ અલ્લેગીતા મહામોક્ષવાયિની બ્રહ્મવિદ્યા લિલ્લયતે । ઐ તત્ત્વદિતિ નિર્વેશો દિતિ મન્નઃ ॥ ” હવે આ મહામોક્ષને આપનારી ‘અખેગીતા’ જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ગ્રંથ છે તે લખાય છે. એ ‘અખેગીતા’ નો ઐતત્ત્વત્-એ પરમાત્મા સદ્ગુણ છે-એ એનો મંત્ર છે. ” એ પ્રકારે ભગવદ્ગીતાની છાયાનું અનુકરણ થયું છે,

અખાનો “અનુભવત્રિદુ”, પણ ઉપનિષદોના તેજોબિન્દુ, નાદબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, અમૃતબિન્દુ-વગેરે સંજ્ઞાઓનું અનુકરણ કરે છે. “દશશ્લોકી” નામના શંકરાચાર્યના સ્તોત્ર ઉપર મધુસૂદન સરસ્વતી (ઈ.સ. ૧૬૦૦) ની રીકાનું નામ સિદ્ધાન્તબિન્દુ છે.

ધન્યાશી.

પંક્તિ ૪. “ત્રિગુણપતિરાય”-પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસના અધ્યક્ષ. પ્રકૃતિના પ્રભુ; પ્રકૃતિના નિયામક.

પંક્તિ ૬ “ત્રિદશક્તિ બ્રહ્માનંદ” ની-અખો આ સ્થાને શ્લેષ અથકાર-વડે પોતાના ગુરુનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે; અને તે સાથે બ્રહ્મના

આનંદ સ્વભાવને મંગળાચરણમાં આગળ ધરે છે. વસ્ત્રજ્ઞ સંપ્રદાયના શુદ્ધાદૈત મતના ગોકુળનાથજી આચાર્યને ગુરુ કર્યા પછી અખો તે સંપ્રદાયના કેટલાક આચારોથી અને ભોગલાલસાથી કંટાળી ગયો છે, અને છેવટે તેને શાંકર મતના બ્રહ્માનંદ ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી જણાય છે. આ બ્રહ્માનંદ ગુરુ અને બ્રહ્માનંદ રૂપ તત્ત્વ-એ બેનો અભેદારોપ અખો કરે છે. અખો વૈષ્ણવગુરુઓથી કંટાળ્યો છે તે નીચેની પંક્તિઓથી સમજાશે:—

- (૧) “ કહે અખો હું ધણું રટયો, હરિને કોને મન આવટયો,
ધણું કૃત્ય કર્યાં મેં બાલ્ય, તોએ ન ભાગી મનની દાઝ;
દર્શનવેશ જોઈ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયો,
ગુરુ કર્યાં મેં ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને ધાલી નાથ;

મનન મનાવી સદ્ગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો રહ્યો,
વિચાર કરે પામ્યો શું અખા, જન્મ જન્મના ક્યાં છે સખા;
બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરિ પ્રકટ થયો,
ત્રણ મહાપુરુષને ચોથો આપ, જોનો ન થાયે વેદે ઉથાપ;
અખે ઉર અંતર,લીધો જાણુ ત્યાર પછી ઉઘડી મુજ વાણુ;
પરાતપર ગુરુ પરગટ થયા, ગુણુ દોષો તે દિનના ગયા.

(પ્રપંચ અંગ-છપા)

- (૨) માયા કે રંગ દેખી જલું મનોહર, માન તરે જગદીશ ગુસાંધ;
ધનતન હય હસ્તી શિષ્ય સેવક, જાન સખે જેખ જેસે ધનસાંધ;
પંચભૂતસે ઠાઠ ઠયોં ચૌદ લોકમેં, કીટ પતંગ સ્વામી સેવક તાઇ.

x x x x

પંચભૂતકોં પરમેશ્વર માનત, આઈ લગી કોઈ જેખ વિલાસી,
પંચાતીત અલક્ષ સોનારા, જાનત કે કોઈ પંથ નિરાશી.

x x x x

અગાનકું ગાન માને મૂરખ, ગાન પર્થો કહી પુરી દરાજે
સીખી સુનીમલ મારે ગુસાંધ, જવું જોગ પવન કુંભ ખાલસો ગાજે,
જીવ જંજલ બલાભરી બીતર, ઉપર આછીસી ખાત બીરાજે,
સોમતકું મત માનો સોનારા, કહા કુલટા ટલે જો નવ
સત્ય સાજે.

ઉપરનાં અવતરણોમાં ગોકુળનાથ, ગુસાંધ-એ શબ્દો
સ્પષ્ટ વૈષ્ણવ મતના ગાદીપતિને લગતા છે. આ ગોકુળનાથ
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૪૭૯-૧૫૨૧) ના
ખીજા પુત્ર વિકુલનાથજીના ચોથા પુત્ર હોવા સંભવે છે.
વિકુલનાથજીને અકબર બાદશાહે ગોકુળ અને જતીપુરા
ગામ ધર્માદા સનંદથી આપ્યા હતાં, અને ગોસ્વામી સંઘ
તેમને મોગદાર્ધમાં મળી હતી. વિકુલનાથજીનો દેહ સને
૧૫૮૬ માં પડ્યો હતો. ગોકુળનાથજીનો સમય અખાના
સમય સાથે મળતો આવે છે. અખેગીતા સંવત ૧૭૦૫
માં પૂરી થઈ (જુઓ કડવું ૪૦) એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૯
માં તે ગ્રંથ પૂરો થયો હતો; અને તે ગ્રંથ બ્રહ્માનંદ ગુરુના
ઉપદેશથી રચાયો છે, એટલે ગોકુળનાથજીનો બ્રહ્મ સંબંધ,
નિદાન વીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાંનો હોય તો ઇ. સ. ૧૬૧૯ના
અરસામાં કાંકરાલી અને જયપુર તરફ તેને શ્રી ગોકુળ-
નાથજીનો સંબંધ થાય તેમાં નવાઈ નથી.

બ્રહ્માનંદ નામના ઉત્તરાવસ્થાના ગુરુનો ઉલ્લેખ પદ
નં. ૧૨૨માં પદ નં. ૧૨૬, પદ નં. ૧૩૯ વગેરે સ્થળે
અખો કરે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી સંબંધી વિશેષ હકીકત
નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

આ સ્વામી કાશીક્ષેત્રમાં એક નાની પથ્થુકૂટીમાં રહેતા
હતા. અખાને તે ગુરુના સાચા ગાન ગૌરવની ખાત્રી થયા
પછી ત્રણ વર્ષ સુધી તેણે યોગવાસિષ્ઠ, પંચદસી, અધ્યાત્મ-

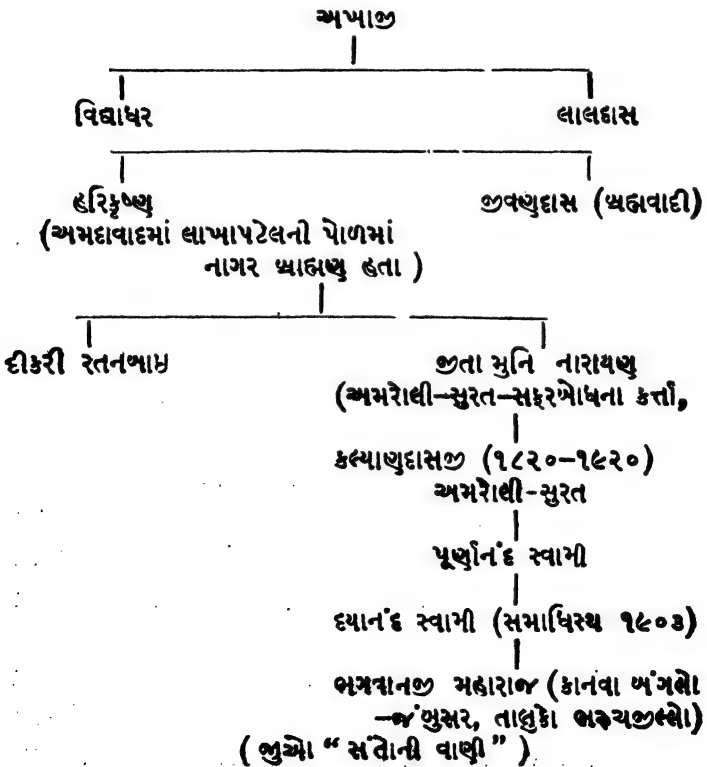
રામાયણ, ભગવદ્ગીતા વિગેરે વેદાન્તના શિષ્ટ ગ્રંથોનું
અવલુ કર્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતમાં પાછો ફર્યો.

સ્વામી બ્રહ્માનંદને ચાર શિષ્યો ગુજરાત દેશના
હતા:—(૧) ખૂદાજી, (૨) ગોપાળ, (૩) અખાજી, (૪) નર-
હરિદાસ. સંતોમાં એવી સાખી ચાલે છે કે:—

અખાજીએ કર્યો ડખો, ગોપાળે કરી ઘેંસ;

ખૂદે કર્યો ફૂટો, નરહર કહે શીરાવા ખેશ.

અખાજીની શિષ્યપ્રણાલિકા નીચે પ્રમાણે ચાલેલી જણાય છે:—

કડવું ૧ નિગ્ગનંદ-ગુરુના શરીરમાં રહેલો અહતત્ત્વનો આનંદ, તે
કહી ૨ “અહાનંદ”. પોતાના પિંડમાં રહેલો આનંદ તે ‘નિગ્ગનંદ’

“ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ, નામ યુગલ રૂપ એક”-
આ ગુરુ-ધર્મવરના અભેદનું સૂત્ર વારંવાર અખો પોતાની
વાણીમાં જણાવે છે. જુઓ:—

“ગુરુગોવિંદ શાસ્ત્ર સંતે કહી શુદ્ધિ પ્રમાણે મેં લહીં.

(ગુ. શ્લિ. સંવાદ ૧૫)

“ગુરુગોવિંદ જેને ત્યાં હશે અખા આપોયું દેખાડશે.”

(છપ્પા વેષ વિચાર અંગ કહી. ૪૪૫)

શિષ્ય:—“વાત ચર્યાને મુજને કરે જે ગુરુ ગોવિંદ એકકે ખે?”

* * * * *

ગુરુ:—“ગુરુ વિષે જે ન દેખે કામ, તેણે પ્રીછયો ગુરુ મહિમાય.”

(ચિત્ત વિચાર સંવાદ ૩૫૧-૩૫૪)

કડવું ૧ “પરાત્પર પરબ્રહ્મ”

કહી ૪ વિકારી તત્ત્વ તે “ક્ષર” અને તેનું નામ “અપર”. તેનું બીજું
નામ “કાર્ય” બ્રહ્મ. તેના કારણ જુતતત્ત્વનું નામ “અક્ષર”.
તેને “અવ્યાકૃત” (એટલે જેના નામરૂપ બેદો સ્પષ્ટ
થયા નથી તેવું) કહે છે. આ અક્ષર અવ્યાકૃત-બ્રહ્મ તે
‘પર’, તેનાથી પર એટલે ચઢીઆતો પુરુષ-તે પુરુષોત્તમ-
પરમેશ્વર. તેનાથી મન વાણીને અગોચર તે “પરબ્રહ્મ”. આ
પ્રમાણે અપર, પર, પરાત્પર, પરબ્રહ્મ-એવી ચાર બ્રહ્મ-
વસ્તુની ભૂમિકા થાય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મવસ્તુનો બોધ કરનાર
ગુરુની પરંપરા-ગુરુ, પરમગુરુ, પરાત્પરગુરુ, અને પરમેષ્ઠીગુરુ,
થાય છે. આવા ચોથા પદના તત્ત્વને જે લક્ષણા વડે બોધ
કરાવે તે સત્ય ગુરુ. પ્રત્યક્ષ ગુરુની પરંપરામાં ત્રણ ગુરુઓ.

તે ત્રણ “મહાપુરુષ” જેનો ઉલ્લેખ “પ્રપંચ અંગ”માં આવે છે; અને તેનાથી પણ પર એટલે ચોથો મહાપુરુષ એટલે પોતે “અંતર્યામી આત્મદેવ” તે ખરા ગુરુ ગોવિંદ”

જુઓ:—(૧) અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ...પુરુષઃ ।

(મુંડક ૨-૧-૨)

દિવ્ય પુરુષ અક્ષરનામના પરતત્ત્વથી પણ પર છે.

(૨) દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરઽઅક્ષર યઃ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિદ્ય વિભર્ત્યવ્યયઈશ્વરઃ ॥

યસ્માત્ક્ષરમતીતોહમક્ષરાદપિચોત્તમઃ ॥

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

મ. ગી. ૧૬ શ્લો. ૧ લો ૧૭-૧૮.

આ લોકમાં બે પુરુષો છે. એક વિનાશી પુરુષ તે ક્ષર, અને બીજો કારણ પુરુષ તે અક્ષર. ક્ષર એટલે સર્વ વિકારી બૂતો, અને જે સંસારના બીજરૂપે કાયમ રહે (જેમ હથોડી ઉપર અનેક ઘાટ ઘડાય અને હથોડી સોનીની જેવી ને તેવી રહે:—કૂટસ્થ) તે અક્ષર. આ બેથી જુદો ઉત્તમ પુરુષ છે, જેને પરમાત્મા કહે છે. તે ત્રણ લોકમાં પેસી અવિનાશી પરમેશ્વરભાવે જગત્તુલું રક્ષણ કરે છે. હું ક્ષરથી પણ પર છું, અક્ષરથી પણ પર છું તેથી લોકમાં અને વેદમાં મને (પરમેશ્વરને.) “પુરુષોત્તમ” નામ આપે છે.

ગુરુસ્થાને ક્ષર અથવા કાર્યબ્રહ્મ; પરમ ગુરુ સ્થાને અક્ષર અથવા કારણ બ્રહ્મ; પરાત્પર ગુરુસ્થાને પુરુષોત્તમ

અથવા પરમેશ્વરઃ અને પરમેષી ગુરુસ્થાને “પરબ્રહ્મ” આ બાવ વડે “હરિગુરુ-સંત” ની એકતા અખો પ્રમેધે છે. દરેક કડવાના અંતમાં-“તો સેવો હરિ-ગુરુ સંતને” એવું ધ્રુવપદ આવે છે. તેમાં હરિ-ગુરુ સંતનો અદ્વૈત બાવ અખો બાર દર્ષ જણાવે છે.

કડવું ૧ “રવિ ધામ” સૂર્યનું પ્રત્યક્ષ ત્રિંમ. જેમ સૂર્યના બીતરના કડી ૭ “હિરણ્યમય પુરુષને”-સૂર્યમંડળના સાચા તેજને-ધરને-સ્પુરાવે છે, તેમ ગુરુ, રામને-પરમેશ્વરને જણાવે છે આ “રવિધામ”ને ગાયત્રી મંત્રમાં મર્ગ સંઘા આપવામાં આવે છે.

કડવું ૨ “ષટ્દર્શન”-(૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪) કડી ૭ યોગ (૫) પૂર્વ મીમાંસા, (૬) ઉત્તર મીમાંસા. “અખો” (ધન્યાશ્રી) જે રૂપમાં આ ષટ્દર્શનનો સાર સમજાયો છે તે તેણે ચિત્તવિચારસંવાદમાં ૬૩-૮૨ કડીઓમાં આપ્યો છે. તે જેવાથી છ દર્શનના વિચારભેદ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમજશે. વળી જુઓ અખે ગીતાનું કડવું ૩૦.

કડી ૭ “અખો” પોતાને “કવિ”ની ગણનામાંથી બાતલ કરે છે, અને તેથી એના કાવ્યમાં પિંગલશાસ્ત્ર તથા અલંકાર-શાસ્ત્રના જે જે દોષો આવે છે તેનો પરિહાર કરે છે. જુઓ:-

“કવિતા ધણા કવી ગયા, અઘાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા,
વળી આગળ કવશે બહુ કવિ, મનની વૃત્ય જોજો અનુભવી.
અખા મનાતીત તેમનું તેમ, મનની વૃત્યમાં મનની ગમ્ય,
જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ ન રણીશ.”
(કવિ અંગ-છંપા)

“બાણને વળગે શું બૂર, જે રણમાં જીતે તે ધર,
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું.”
(બાણ અંગ-છંપા.)

કડવું ૩ આ કડવામાં આઠ ગુરુશિષ્ય સંવાદની આખ્યાયિકાઓનું વર્ણન છે. (૧) નારાયણે બ્રહ્માને આપેલો. જુઓ ચતુઃશ્લોકી ભાગવત (મા. ખીજો સ્કંધ, નવમો અધ્યાય). (૨) દત્તાત્રેયે સ્કંદ ને ગુરુગીતામાં આપેલો. (૩) વસિષ્ઠે રામને આપેલો. (યોગ વાસિષ્ઠ રામાયણ). (૪) શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો, ભગવદ્ગીતા. (૫) જનકે શુકદેવજીને આપેલો. (૬) ભીષ્મે પાંડવોને આપેલો (મહાભારત). (૭) નારદે વેદવ્યાસને આપેલો, (ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ અધ્યાય ૪-૬) અને (૮) શિવે પાર્વતીને આપેલો ઉપદેશ. આ સર્વ આખ્યાયિકાઓમાં અધ્યાત્મ ઉપદેશના પ્રસંગો છે.

કડવું ૪

અસંભાવના-વિપરીત ભાવના.

કડી ૭ અસંભાવના વેદાન્તશાસ્ત્રમાં બે પ્રકારની વર્ણવી છે. વેદાન્ત વાક્યો એટલે ઉપનિષદ જે પ્રમાણવાક્યો છે, તે જીવબ્રહ્મા અભેદને જણાવે છે, કે ખીજ કોઈ તાત્પર્યને-સેવ્ય સેવક ભાવને અથવા ઉપાસનાને-જણાવે છે-એવો સંદેહ તે પ્રમાણને લગતી અસંભાવના તે ઉપનિષદોને બરાબર અવલોકવાથી એટલે શ્રવણ કરવાથી દૂર થાય છે. પ્રમેય એટલે જાણવા યોગ્ય જીવબ્રહ્મનો અભેદ, જે ચાર વેદનાં ચાર મહાવાક્યો (૧) પરમેશ્વર જ્ઞાનમય છે (પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ), (૨) હું બ્રહ્મ છું (અહંબ્રહ્માસ્મિ). (૩) તું તે છું (તત્ત્વમસિ), અને (૪) “આ દેહમાં રહેલો આત્મા બ્રહ્મ છે (અયમાત્માબ્રહ્મ) જણાવે છે તેનો એટલે પ્રમેયનો સંદેહ ઉપરના સિદ્ધાન્તના ઉપર મનન કરવાથી દૂર થાય છે. આ બંને અસંભાવના “હું સંસારી બ્રહ્મરૂપ શી રીતે હોઉં ?” એવી અવળી ભાવનાને નિહિ-આસન અથવા શુદ્ધ ધ્યાનયોગ દૂર કરે છે.

કહ્યું ૪ “પંચપર્વા”-પાંચ પેરવાળી, પાંચ ભાગવાળી, જેમ
કહી ૫ આંગળીના વેદા હોય, જેમ શેરડીનો પેર હોય, તેમ મૂલ
માયા-અવિદ્યાના પાંચ વિભાગ હોય છે. પહેલા મૂલને
અવિદ્યા કહે છે. તેમાંથી “હું કોઈ જૂદો પદાર્થ છું”-
એવી ભાવના સ્પુરે છે, તેનું નામ અહંકાર અથવા
અસ્મિતા; ત્યાર પછી હું જુદો અભિમાની છું તેને અનુકૂલ
તે પ્રતિ રાગ અને જે પ્રતિકૂલ તે પ્રતિ દ્વેષ એવાં બે
પર્વો ત્રીજી-ચોથાં ઉગે છે. છેવટે હું જે સ્વતંત્ર અભિ-
માની છું તે અજરામર રહું અને મારો નાશ ન થાય
એવી ભાવના અથવા મરણભય પ્રકટે છે તેને અભિ-
નિવેશ નામનું પર્વ કહે છે. આ પ્રમાણે મૂલ અવિદ્યા,
અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ વાળી “પંચપર્વા”
અવિદ્યા કહેવાય છે. સાંખ્યયોગની આ સંજ્ઞા છે, અને
તેને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં (શ્વે. શ્વ. અ. ૧-૫)
સ્વીકારી છે, તેથી વેદાન્તીઓ તેને સ્વીકારે છે.

કહ્યું ૬ “પુરંજન”-દેહરૂપી પુરીમાં જન્મેલો જીવ, શારીરાત્મા, તેના
કહી ૧ રૂપકના આખ્યાન સાથે જીવો ભાગવત ચતુર્થસ્કંધ ૨૫-૨૯
ધન્યાશ્રી અધ્યાય.

કહી ૪ ઇન્દ્રજી=જાદુગર, જેમ જાદુગર એક ગોળી હાથમાં લઈ
બે, ત્રણ, ચાર, એમ વધારો કરી દેખાડે છે, અને પછી
ઓછી કરતો દેખાડે તેમ મન નવા નવા સંકલ્પ વિકલ્પની
ગોળીઓ દેખાડે છે.

કહી ૪ રૂપચક્ર—કુવાનો રેંટ જેમ પાણીની માટલીઓને ચઢ ઉતર
કરાવી ઉગે લઈ જાય છે, તેમ માયા જીવને સ્વર્ગના ભોગની
નિસરણીઓ ચઢાવી સુખભોગની તૃણા તથા પાતાલની
ખાઈની પહીક દેખાડે છે.

કહી ૭ ચૌદ વિદ્યા—પુરાણ,^૧ ન્યાય,^૨ મીમાંસા,^૩ ધર્મશાસ્ત્ર,^૪ વેદનાં
છ અંગો^{૫-૧૦} (શિક્ષા, કર્મ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, ન્યોતિષ્
છંદ); અને ઋગ્વેદ,^{૧૧} યજુર્વેદ,^{૧૨} સામવેદ,^{૧૩} અને
અથર્વવેદ^{૧૪} મળી વિદ્યાનાં સ્થાન ચૌદ ગણાય છે.

કડવું ૭ ચૌદલોક—ભૂ,^૧ ભુવર,^૨ સ્વરૂ,^૩ મહરૂ,^૪ જન,^૫ તપ,^૬
કડી ૧ અને સત્ય^૭ આ સાત ઉંચા લોક; અને અતલ,^૧ વિતલ,^૨
સુતલ,^૩ રસાતલ,^૪ તલાતલ,^૫ મહાતલ^૬ પાતાલ^૭ મળી
સાત નીચા લોક મળી એકંદર ચૌદ લોક ગણાય છે.

કડી ૨ જીકારના ઉદ્ભવ સંબંધમાં પંચીકરણની નીચેની ચોપાઇ
ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે:

“વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમાં પ્રણવની ઉંડે ધૂન્ય;
તે ઓંકાર તણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધાં તેનાં ઉપસર્ગ.”

સચેતન પ્રાણીઓના નૈસર્ગિક શ્વાસપ્રવાસની ક્રિયાથી
પ્રકટ થતા ધ્વનિને સકાર અને હકાર યોગવાળો સૌંદર્ય
શબ્દ કહે છે. આ શબ્દ કેવલ પદરૂપ નથી, પણ વાક્ય
રૂપ છે; અને તેનો સંસ્કૃત ભાષામાં “તે (ચૈતન્ય પરમેશ્વર)
હું છું.”—એવો અર્થ થાય છે. આ નૈસર્ગિક મહાવાક્ય
પ્રાણીઓના અખંડ જપનો વિષય બને છે, પરંતુ તેના
ભાવાર્થ ઉપર લક્ષ્ય જતું નથી. આ શબ્દને અજ્ઞાપા
પણ કહે છે. આ ધ્વનિમાં જે વ્યંજનવાળો ભાગ છે તે
બાદ કરતાં જે બાકીનો એટલે કેવલ ધ્વનિ રહે છે તે
ઓંકારનું રૂપ પકડે છે, અને તેને ઉપનિષદમાં અને હિંદુ
ધર્મના સર્વ ગ્રંથોમાં પ્રણવ કહે છે. આ શબ્દની વાચક-
શક્તિ બરાબર ઉકેલવામાં આવે તો સગુણબ્રહ્મ અને નિર્ગુણ
બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજાવે છે, અને તે પરમેશ્વરના નવા
નવા વૈભવોને દર્શાવે છે, તેથી તે પ્રણવ (પ્રકર્ષણ નવઃ)
કહેવાય છે. આ પ્રણવનું બીજું નામ શબ્દબ્રહ્મ અથવા
અપરબ્રહ્મ છે. તેને વેદાદિ કહે છે; કારણ કે ઋગ્વેદનો
આરંભ તેના આઘ વર્ણથી થાય છે. તેને વેદસાર પણ
કહે છે; કારણ કે સમગ્રવેદનું પરમ તાત્પર્ય, જીવ બ્રહ્મની
એકતા, તે તેના સાધન વડે સમજાય છે. આ પ્રણવ પરમે-
શ્વરનો વાચક શબ્દ છે; અને પરમેશ્વર અથવા પરમ બ્રહ્મ
તેનો વાચ્યાર્થ છે. આ પ્રણવને આઘબીજ અક્ષર કહે છે.
આ બીજની નીચે પ્રમાણે ત્રણ માત્રાઓ, પાંચ માત્રાઓ,
સાત માત્રાઓ થાય છે:—

માત્રાનો માત્રાનું આંકે રૂપ	શક્તિ	લખાતા છઠ્ઠકારના ખંડ	વાચ્યલોક	વાચ્યદેવતા	તત્ત્વવિભાગ
૧ વ્યક્ત પ્રણુવ અથવા નાદાંત પ્રણુવ	૨૭:પ્રધાન સર્જનશક્તિ સત્યપ્રધાન પાલકશક્તિ તમ:પ્રધાન સંહારશક્તિ	(તાર) (દંડ) (કુંડલ) (અર્ધચંદ્ર) (અપર બિંદુ) (ચંદ્ર) (ચિન્મયી) (પરબિંદુ)	બ્રૂલોક ભુવલોક સ્વલોક મહલોક જનલોક તપોલોક	બ્રહ્મા વિષ્ણુ રુદ્ર શક્તિ (માયા) પ્રજ્ઞાન અથવા પ્રશ્નર	પ્રકૃતિ શક્તિવાળા દેવો ચોવીસ પરિણામોને પ્ર- કટ કરે છે. પ્રકૃતિ શક્તિ સાથે પચીસ તત્ત્વો
૪ સમસ્ત પ્રણુવ અથવા બિંદુનતપ્રણુવ	૫ નાદ અથવા અર્ધમાત્રા બિંદુ	(અપર બિંદુ) (ચંદ્ર) (ચિન્મયી) (પરબિંદુ)	મહલોક જનલોક તપોલોક	શક્તિ (માયા) પ્રજ્ઞાન અથવા પ્રશ્નર	માયા શબ્દાતીત પરમેશ્વર
૬ શક્તિ		(અપર બિંદુ) નહિ પણ અનુરણન- રૂપ ઉચ્ચાર કર- નારને સમજાય છે.) (પ્રણુવનું અનુ- રણન મૂર્ધામાં અથવા સહજા- રમાં થી જાય તે સ્થિતિ.)	તપોલોક	સદાશિવ	શક્તિવાળો છવીસમો પરમાત્મા.
૭ શાંત			સત્યલોક ચિન્મયી	શુદ્ધશિવ,	શક્તિવાળો છવીસમો પરમાત્મા.

નસર્ગિક પ્રણવખીજની લીપીમાં ઝોળખી શકાય તેવી કળાઓ—તાર, દંડ, કુંડલ, અર્ધચંદ્ર, અને બિંદુ એવી હોય છે. તે અનુક્રમે અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા અથવા નાદ અને બિંદુ (અપર) એવા પાંચ હિચારમાં અનુભવાતા જ્વનિની સૂચક હોય છે. તેમાં પ્રથમની ત્રણ કલાઓ અથવા માત્રાઓ અહચૈતન્ય અથવા આપણે જેને મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ તેવા અર્થતત્વની ગુણમયી કલાઓ છે, અને તે પ્રકૃતિશક્તિ, અને તેના “ગુણજન્મી”ઓ અહ્તા, વિષ્ણુ, અને રુદ્રની હોય છે. તે પ્રકૃતિશક્તિનાં ત્રણ પત્નીભાવવાળાં રૂપોને સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને કાલી એવી સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે. આ ત્રણ ગુણ મૂર્તિવાળા દેવો અને તેની પત્નીઓને “ગુણજન્મી” અને યોષિતા નામથી વર્ણવે છે.

પ્રકૃતિશક્તિ જે ત્રણ પત્નીના રૂપમાં પલટાય છે તે ખરી રીતે માયાશક્તિ, જેને અખો ‘શન્યસ્વામિની’ કહે છે, તેમાંથી ઉદય પામે છે. આ માયાશક્તિ પ્રણવની અર્ધમાત્રા રૂપ છે, અને તે પ્રણવ પહેલાંની છે તેથી ‘ત્રિગુણ પહેલી શન્ય સ્વામિની’ છે. શન્ય એટલે પ્રણવનું અપર બિંદુ જે એ રૂપે જણાવવામાં આવે છે. * આ ચિહ્ન “ત્રિગુણ પહેલી ‘શન્ય સ્વામિની’નું છે, અને તે માયાશક્તિ એક રીતે ગુણજન્મીઓ—અહ્તા વિષ્ણુ-રુદ્રની માતા છે, એટલે જનની છે. પરંતુ આવરણના પ્રભાવ વડે તે શક્તિ ‘યોષિતા’ એટલે સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અને કાલીના રૂપમાં પલટાય છે, અને સર્જન પાલન અને સંહાર કરવામાં તે તે ગુણમય દેવોને મદદ કરે છે. તેથી સહધર્મ કરનારી પત્ની ગણાય છે. પરંતુ માયાશક્તિથી પર રહેલી અહચૈતન્યની સ્વભાવશક્તિ તે ચિદ્રશક્તિ છે, અને તે “ચિદ્રશક્તિ ચતુરા

ચરાચર ગુણ સાથે બળેવળા.” આ ચિદ્રશક્તિ તે પ્રણવના
 છઠ્ઠા આંકવાળા શક્તિ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ ચૈતન્યની (૧)
 સ્વભાવ સામર્થ્યવાળા ચિદ્રશક્તિ અથવા સ્ફુરણશક્તિ છે,
 જે પરબિંદુની પત્ની છે. તેને આગમમાં “પરબ્રહ્મ મહિષી”
 કહે છે. (૨) તે ચિદ્રશક્તિ પરબિંદુમાંથી ઉદય પામી
 બહિર્મુખ વેગવાળા થાય છે, અને તે એક કેન્દ્રમાં જામે છે.
 આ જામેલા કેન્દ્રને અપરબિંદુ કહે છે, અને તેની શક્તિને
 “માયા શક્તિ” અથવા “શન્યસ્વામિની” અપો કહે છે. આ
 માયાશક્તિ અથવા તેમાં શું શું સામર્થ્ય ગુપ્ત છે તે નહિ
 જણાતાં હોવાથી “શન્ય” સંજ્ઞાવાળા પુરુષની (અવ્યાકૃત
 એટલે બેદભાવ-વિનાની) સ્વામિની એટલે પત્ની છે. (૩)
 ચાર પછી એટલે અપરબિંદુ અને અર્ધમાત્રાના યોગ પછી,
 શન્ય અને તેની સ્વામિનીના સંબંધ પછી, અપરબિંદુનું કેન્દ્ર
 ત્રૂટે છે, અને તેમાંથી સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એવાં
 નાનાં ગુણબીજકો પ્રકટ થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ ગુણમયી
 શક્તિઓ વ્યક્ત થઈ ગુણજન્મી પુરુષોની યોષિતા થનારી
 શક્તિને પ્રકૃતિશક્તિ કહે છે, કારણ કે જે પ્રથમ બેદનું ભાન
 કરાવતી ન હતી તે હવે અનેક પ્રકારની ક્રિયાશક્તિને પ્રકટ
 કરે છે. પ્રકૃષ્ટા કૃતિર્યદ્યાઃ સા પ્રકૃતિઃ-જેની ક્રિયાશક્તિ
 અદ્ભુત છે તે પ્રકૃતિ. આ ત્રીજી શક્તિનાં ત્રણ ગુણમય
 રૂપોમાંથી ૫ પંચભૂતો; ૫ શબ્દાદિ તત્ત્વો; ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયો,
 ૫ કર્મેન્દ્રિયો,-તે તે અખ્યક્ષ દેવતા સાથે; ૪ અન્તઃકરણ
 (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર)-મળી એકંદર ચોવીસ
 પરિણામોમાંથી પંચભૂતો, પંચતન્માત્રાઓ એ દસ તત્ત્વો-
 ભાગનાં કાર્યો છે; દશેન્દ્રિયો અને તેના દેવતા તે રજો
 ભાગનાં કાર્યો છે; અને ચાર અન્તઃકરણ સત્ત્વ ભાગનાં
 કાર્યો છે.

આ ચોવીસ વૈભવવાળી અથવા ચોવીસ સૃષ્ટિનાં કારણોવાળી પ્રકૃતિશક્તિ ત્રણ ગુણ મૂર્તિઓ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના જનક (ડ્યલ્લક ત્રણના અંબક-પિતા-તે) “માયા શક્તિથી શબ્દિત” પરમેશ્વરના વિલાસો છે. તેમાં ચોવીસ પરિણામો, પચીસમી ગુણમયી પ્રકૃતિશક્તિ, માયાથી રંગાયેલા-અપરબિંદુથી સંયુક્ત થયેલા અર્ધમાત્રાવાળા પ્રણવવડે સમન્વિત પરમેશ્વરના ચમત્કારો છે. આ પચીસ તત્ત્વોમાં અંતર્યામી પેઠેલો ત્રિદશક્તિવાળો પરમાત્મા છઠ્વીસમો પદાર્થ છે. તે જેવાને તેવો છઠ્વીસમો પરિણામોમાં નિર્વિકાર કાયમ રહે છે, તેને અખે.

“પણ છઠ્વીસમો પરમાત્મા, તે યથારથ જમત્યમ રહે” એમ કહી વણુવે છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રણવવિદ્યાના ગંભીર અર્થને સમન્વિત નાઈ આ સાતમું કડવું છે.

તેની સમાન ભાવનાવાળી પંચીકરણની નીચેની કડીઓ આ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે:—

“વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમાં પ્રણવની જોડે ધૂન્ય;
તે અંતર જાણે ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધાં તેનાં ઉપસર્ગ,
તેહ તણો હું કહું વિસ્તાર, રાખી લેજો મન નિર્ધાર;
તમો ગુણ તણો પંચમહાભૂત, રજના દેવ ઇન્દ્રિય અહ્ભુત.
સત્ત્વના ચતુષ્ટય ને પંચવિષય, એ તત્ત્વ ચોવીસ ભાગવત લખે;
પચીસમી માયા સર્વદા છઠ્વીસમો મહાવિષ્ણુ સદા.”

પંચીકરણ પ્રમાણે ચોવીસ કારણો:—૫ મહાભૂત, ૧૦ ઇન્દ્રિયો તે તે દેવતા સહિત, ૪ અન્તઃકરણ અને ૫ શબ્દાદિ વિષયો મળી ચોવીસ અને માયા ૨૫ મી; અખેગીતાના વર્ગીકરણ પ્રમાણે-પાંચ બાહ્યભૂતો, ૫ પંચતન્માત્રાઓ, ૧૦

ઇન્દ્રિયો, ૪ અન્તઃકરણ અને ૧ પ્રકૃતિશક્તિ મળી પચ્ચીસ થાય છે. અખેગીતામાં માયાશક્તિને માયાશબ્દિત પરમેશ્વરમાં અંતર્ગત કરી છે. જ્યારે પંચીકરણમાં તેને છૂટી પાડી પ્રકૃતિશક્તિ સાથે એક બતાવી છે. પંચીકરણમાં પંચ-ભૂતનેજ તમોગુણનાં પરિણામ માન્યાં છે અને પંચવિષયને સત્ત્વભાગમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. મને લાગે છે કે અખેગીતાનું વર્ગીકરણ વધારે સચ્ચાત્મ છે.

તત્ત્વવિભાગ.

આ કડવામાં અખો ભાગવત તૃતીયસ્કંધના ૨૬ મા અધ્યાયને અનુસાર તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કરે છે. આ તત્ત્વ-વિભાગમાં સમજાય છે કે તેમાં પ્રસિદ્ધ સાંખ્યશાસ્ત્ર જે નિરીશ્વરવાદી છે, તેને અનુસરતું તત્ત્વનું વર્ગીકરણ નથી.

(અ) પ્રસિદ્ધ સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે વર્ગીકરણ

(૧)

પુરુષ (ચેતન) મૂલ પ્રકૃતિ (જડ) (સત્ત્વ, રજસ, અને
જ્ઞાન શક્તિવાળો તમસની સામ્ય અવસ્થા)
૨૫ ક્રિયા શક્તિવાળો જેનું ખીળું નામ
પ્રધાન

(૨) મહત્ત્વ (બુદ્ધિતત્ત્વ)

(૩) અહંકાર

સાત્ત્વિક (તૈજસ)	રાજસ (વૈકારિક)	તામસ (ભૂતાદિ)
---------------------	-------------------	------------------

૯-૧૩ પાંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો ૪-૮ ૨૦-૨૪ પંચ

૧૪-૧૮ પાંચકર્મેન્દ્રિયો શબ્દાદિ મહાભૂતો

૧૯ મન તન્માત્રા પાંચ

ઉપરના ક્રોષ્ટકમાં (૧) મૂળ પ્રકૃતિ સ્વયં મૂલકારણ અને ક્રોષ્ટનું કાર્ય નહિ તેથી તે અવિકૃતિ કહેવાય છે. તે ગુણોની સામ્ય અવસ્થાવાળી હોવાથી અવ્યક્ત કહેવાય છે; અને ગુણોનું અલિંગ પર્વ મનાય છે. (૨) મહત્ત્વ એ પ્રકૃતિનું પ્રથમ ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થતું શુદ્ધ અંકુરવાળું રૂપ છે, અને તે વ્યક્તાવ્યક્ત સત્ત્વ મનાય છે. જેમ દૂધમાં ક્ષોભ થવાથી તરવાળો ભાગ ઉપર આવે અને જળવાળો ભાગ નીચે જાય તેમ, શુદ્ધ તત્ત્વ ઉપર આવે અને મલિન સત્ત્વ નીચે રહે તેમ પ્રકૃતિનું ભીતર વિભાગીકરણ થાય છે. આ મહત્ત્વ તત્ત્વની બેદાયેલી અવસ્થાને શુદ્ધિસત્ત્વ કહે છે. તે લિંગપર્વ મનાય છે. (૩) તેમાંથી બેદભાવ પડતાં મૂલ દ્રવ્યની ત્રણ શાખાઓ ગુણોના પ્રધાન ભાવને લઇને પડે છે. જે દ્રવ્ય નવું પ્રકટ થાય છે તેનું નામ અહંકાર કારણ કે તેના પર-માણ્યમાં “હું છું” એવી શક્તિ ખીસે છે; જેના વૈકારિક વિભાગમાંથી શબ્દાદિપંચતન્માત્રાઓ જાગે છે. આ પાંચ તન્માત્રાઓ તથા તેની ઉપરના અહંકાર એ છ તત્ત્વો સામાન્ય ભાવવાળાં હોવાથી અવિશેષ પર્વો ગણાય છે. (૪) અહંકારના તામસ વિભાગમાંથી શબ્દાદિ તન્માત્રા-દ્વારા આકાશાદિ પાંચ બૂતો અને (૫) અહંકારના સાત્ત્વિક વિભાગમાંથી પાંચ યાનેદ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, અને એક મન મળી અગીયાર તત્ત્વો પ્રકટે છે, તે સર્વ (પંચબૂતો+ ૧૧ ઇન્દ્રિયવર્ગ=૧૬) પ્રકૃતિનાં વિશેષપર્વો છે.

ન્યારે પ્રથમ આંકવાળી મૂલપ્રકૃતિ સ્વયં અવિકૃતિ છે એટલે ક્રોષ્ટના કાર્ય રૂપ નથી, ત્યારે ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ આંકવાળાં સાત તત્ત્વો પ્રકૃતિ-વિકૃતિ રૂપ છે. એટલે તેઓ કાર્યરૂપ બની અન્ય દ્રવ્યોના કારણરૂપ થાય છે. છેવટનાં ૧૬ તત્ત્વો માત્ર વિકૃતિ રૂપજ છે એટલે તેમાંથી

નવાં દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થતાં નથી. માત્ર જે કોઈ પરિણામો થાય છે તે અવસ્થાન્તર પરિણામો હોય છે, તત્વાન્તર પરિણામો થતા નથી.

આ ચોવીસ તત્ત્વજ્ઞાન પોતે જડ એટલે જ્ઞાનશક્તિ વિનાની છે, અને તેથી આંધળી છે; તોપણ ક્રિયા શક્તિવાળી છે. પચ્ચીસમો પુરુષ ચૈતન્યરૂપ એટલે જ્ઞાનશક્તિવાળો છે; પરંતુ ક્રિયાશક્તિ વિનાનો છે અને તેથી પાંગળો છે. આ બે જડ-અજડ તત્ત્વોના સંયોગ વડે-અંધપંગૂ ન્યાયે-જગત્તંત્ર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય પામે છે. આમાં પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિના ગુણધર્મોથી વિટાયેલો માની બદ્ધ જીવ બને છે. શુદ્ધ વિવેક વડે તે પ્રકૃતિથી વિખુટો છે, એવો અનુભવ કરી મુક્ત બને છે. આ પ્રક્રિયામાં બે નિરાળાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો માન્યાં છે. તે બેનો યોગ પ્રથમ શી રીતે થાય છે તે બારે વિવાદનો વિષય છે.

સાંખ્ય દર્શનનું. મૂલ રૂપ આવું નિરીશ્વર ન હતું; પરંતુ સેશ્વર હતું એમ શોધન કરતાં જણાય છે. એકજ પરમેશ્વર તત્ત્વ જેને પરમ વાસુદેવ નામ આપવામાં આવે છે, તેમાં આ જડ-અજડ-પ્રકૃતિ-પુરુષ તત્ત્વો આશ્રિત થઈ રહે છે, અને તે પોતાની સ્વયં બહિર્ભાવને પામવાની ચિદ્શક્તિ વડે પોતાને મર્યાદિત એટલે આવૃત કરી માયા શક્તિના દ્વારથી પ્રકૃતિશક્તિના રૂપમાં જગત્તાં સર્જન, પાલન અને લય કરે છે. આ સર્વ લીલા કરતા છતાં તે સ્વયં નિર્લેપ ભાવવાળો નિત્યસિદ્ધ રહે છે. કપિલદેવે ભાગવતમાં જે દેવ-હૂતિને ઉપદેશ સાંખ્યશાસ્ત્રનો આપ્યો છે તેમાં સેશ્વર સાંખ્ય-વાદનો સ્વીકાર છે. મહાભારતમાં પણ તેવી છાયા જણાય છે. આ પ્રાચીન સેશ્વર સાંખ્યવાદમાંથી ઉપનિષદ દર્શનના

મિશ્રણ વડે ભાગવત સંપ્રદાયનું સેશ્વર સાંખ્યમત ઉભું થયું જણાય છે.

જ અખાઓ સ્વીકારેલું સેશ્વર ભાગવત મતને અનુસરતું તત્ત્વ વર્ગીકરણ.

અખો પોતાના તત્ત્વ વિભાગમાં મૂળ પ્રણવના બેદમાંથી મૂલ પ્રકૃતિના સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ, વિભાગ પાડી પહેલામાંથી ૪ અંતઃકરણ, બીજામાંથી ૧૦ ઇન્દ્રિયો અને તેની દેવતાઓ, ત્રીજામાંથી પાંચ મહાભૂતનાં કારણરૂપ પાંચ તન્માત્રાઓ અને કાર્યરૂપ પાંચ ભૂતો-દશ તત્ત્વો એમ એકંદર ૪+૧૦+(૫+૫) ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ પચ્ચીસમી મૂળ પ્રકૃતિનો થયેલો માને છે. આ વર્ગીકરણ અધ્યાત્મ દષ્ટિ-બિંદુથી ધડાયેલું છે. અધિભૂત અને અધિદેવ સૃષ્ટિનો વિચાર કરી ધડાયેલું નથી.

ભાગવતના ૧૧ મા રક્ષના ૧૨ મા અધ્યાયમાં અનેક રીતે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, અને તેમાં જૂના સર્વ મતોનો સમાસ થયેલો જણાય છે.

(અ) ચાર તત્ત્વો ૧ આત્મા (ચેતન)	(બ) છ તત્ત્વો ૧ આત્મા (ચેતન)	(ક) સાત તત્ત્વો. ૧ પરમાત્મા ચે- તન-અચેતનનો
૩ પૃથ્વી, જલ, અને તેજ અચેતન	૫ મહાભૂતો(અચેતન)	આધાર ૧ જીવ (ચેતન)

૬

૪ (હાદિઅ ઉપનિષદને
અનુસરે છે)

૫ પંચભૂતો
(અચેતન)

(જ્ઞ) નવ તત્ત્વો	૪ અગીયાર તત્ત્વો	(ઇ) તેર તત્ત્વો
૧ આત્મા (ચેતન)	૧ આત્મા (ચેતન) અધ્યાત્મ	૧ ઈશ્વર
૧ મૂલ પ્રકૃતિ (અચેતન)	૫ મહાભૂતો (બાહ્ય અચેતન)	૧ જીવ અધિભૂત ૧ મન
૧ મહત્ત્વ } માનસ તત્ત્વો	૫ ઇન્દ્રિયો (આંતરચેતન)	૫ ઇન્દ્રિય અધિદેવ ૫ મહાભૂત
૧ અહંકાર } (ચેતન-અચેતન)		
		૧૩
૫ મહાભૂતો (બાહ્યતત્ત્વો અચેતન)	૧૧	

૬

(ક) સોળ તત્ત્વો (આત્મા વિનાનાં)	(જ) સત્તરતત્ત્વો આત્મા સાથે	(છ) ચોવીસ તત્ત્વો ઉપરનાં વર્ણવેલાં
૧ મન	(ક) વર્ગનાં સોળ મળી	સાંખ્ય તત્ત્વને
૫ ઇન્દ્રિયો		
૫ તત્ત્વાત્માઓ	૧૭ તત્ત્વો	અનુસરતાં ૪૩
૫ મહાભૂત		ચોવીસ તત્ત્વો

૧૬	(જ્ઞ) છવીસ તત્ત્વો
(જ્ઞ) પચીસ તત્ત્વો ૨૪ ૪૩	
ચોવીસ ૪૩ અને ૧ પુરુષ (જીવ)	
૫ પચીસમો પુરુષ ૧ પુરુષોત્તમ ઈશ્વર	

૨૬

(ટ) અઠાવીસ તત્ત્વો.
૩ મૂલ પ્રકૃતિનાં ત્રણ અવયવો સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવાથી ત્રણ.
૨૪ સાંખ્ય દર્શનનાં ૪૩.
૧ સાંખ્ય દર્શનનો પુરુષ.

અખો ૭૭વીસ તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ જ્યાં કરે છે ત્યાં (જ્ઞ) વર્ગી-
કરણનો આશ્રય લેજે છે.

કડવું ૮. “દષ્ટ પદાર્થ” — અનુભવમાં આવતી ચીજો.

કડી ૨ “અષ્ટાંગ સિદ્ધ સાધક” — “અષ્ટાંગ સાધક” અને

કડી ૪ “અષ્ટાંગ સિદ્ધ-સાધક” એવા બે પાઠ છે. પ્રથમ પાઠનો
“યોગનાં આઠ અંગોને સાધનાર” એવો અર્થ થાય છે. તે
આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩)
આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭)
ધ્યાન, (૮) સમાધિ,

બીજા પાઠમાં આઠ અંગવાળી સિદ્ધિઓનો સાધનાર એવો અર્થ
લેવો. સિદ્ધિઓના આઠ પ્રકાર યોગમાં નીચે મુજબ છે:—

(૧) અણિમા—એટલે પરમાણુના રૂપ પર્યંત નાના થઈ
જવાની શક્તિ.

(૨) મહિમા—એટલે આકાશ જેવા વિશુ થઈ જવાની શક્તિ.

(૩) લઘિમા—એટલે રૂના જેવા હલકા થઈ જવાની શક્તિ.

(૪) ગરિમા—એટલે અત્યંત ભારે થઈ જવાની શક્તિ.

(૫) પ્રાપ્તિ—એટલે અત્યંત દૂર પદાર્થને સ્પર્શ કરવાની શક્તિ.

(૬) પ્રાકાશ્ય—એટલે ઈચ્છા થાય છે તે સિદ્ધ કરવાની શક્તિ.

(૭) ઈશિત્વ—એટલે શરીર, અને અન્તઃકરણ ઉપરનું પૂર્ણ
પ્રભુત્વ.

(૮) વશિત્વ—એટલે સર્વત્ર વશવર્તાવનારું સામર્થ્ય.

કડી ૫ લીલાવત્પુ-શરીરો બે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનાં શરીરો
કર્મજન્ય હોય છે, એટલે શુભ, અશુભ, અને શુભાશુભ
કર્મને અનુસાર દેવયોનિમાં, નારકીયોનિમાં, અથવા મનુષ્યાદિ-
યોનિમાં દેહધારણ કરી જીવને જન્મવું પડે છે.

પરમેશ્વરનાં વિગ્રહોને કર્મનો નિયમ લાગુ પડતો નથી.

સ્વેચ્છાથી વિશ્વની વ્યવસ્થા અર્થે જગતના આરંભમાં જે શરીર પ્રકટ થઇ બ્રહ્મદેવને આગ્રાચકના સ્પુરણુ વડે પ્રભોધ આપે છે તેવા ઇશ્વરના શરીરને લીલાવપુ કહે છે. વિશ્વના સ્થિતિકાળમાં જે અવતારી શરીરો થાય છે તેના પૂર્ણ અંશ, કલા એવા ત્રણ વર્ગ પડે છે. પ્રસંગે કોઈ સંકેત સિદ્ધ કરવાને અર્થે પણ ઇશ્વરનું શરીર પ્રકટે છે, તેને સાંકેતિક શરીર કહે છે.

કહી ૯ “વતિરેક કારણ”-વ્યતિરેક કારણ. જે કારણનું દ્રવ્ય કાર્યમાં પેટેલું સમજાય, તે અન્વયી કારણ જેમકે મૃતિકા તે ધડાનું “અન્વયી કારણ”. આનું બીજું નામ ઉપાદાન કારણ અથવા સમવાયી કારણ છે.

જે અધિકરણમાં અથવા આધારમાં કોઈ જાતનો ફેરફાર થયા વિના બીજો પદાર્થ બાસે તે આધાર અથવા અધિષ્ઠાનને “વ્યતિરેક કારણ” કહે છે. તેનું બીજું નામ “વિવર્ત કારણ” છે. જેમ ખારી ભૂમિમાં ઝાંઝવાનું જલ બાસે ત્યાં ખારી ભૂમિ તે વ્યતિરેક કારણ. તેવી જમીન વિના આવો બાસ થઇ શકતો નથી, તેથી કારણ વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે.

માયા જગતનું અન્વયી અથવા ઉપાદાન કારણ છે; પરમાત્મા વ્યતિરેક અથવા વિવર્ત કારણ છે.

પદ ૨. અનલ-અગ્નિ ન વિષતે અલં ચસ્ય=જેને કંઈ પણ કહી ૪ ખસ થતું નથી, એટલે તેમાં જેટલું નાખો તે ખાઇ જાય, તે અનલ એવી વ્યુત્પત્તિ છે.

૪ “અનન્ય આરાધના”-હું અને દેવ જુદા છીએ એવી ભાવનાથી જે આરાધના કરવી તે “અનન્ય આરાધના” તેથી ઉલટી એટલે હું ને દેવ એકજ વસ્તુ છીએ એવા

આત્મભાવના ઉપર બંધાયેલી ભક્તિ તે “અનન્ય આરાધના” તેનું બીજું નામ “પરાભક્તિ”.

કડવું ૯ “કોટ ભમરી”—ક્રોટઞ્જમરમ્ચાય જેમ કોઈ ભમરીથી કડી ૯ કોડાને ડાંખ લાગવાથી તે કોડો ભમરીની ભાવના બાંધી ભમરી બની જાય તેવી રીતે જીવ શિવના સ્પર્શવડે શિવરૂપ થઈ જાય.

આ દષ્ટાંત સામાન્ય નિરીક્ષણ વડે ધડાકું છે. ખરી રીતે જે કોડો ભમરી બને છે તે અન્ય જાતિનો કોડો હોતો નથી. પરંતુ ભમરીનું પૂર્વરૂપ છે.

કડી ૧૦ “વિરહ વૈરાગ્ય” જીઓ નારદમહિસૂત્ર ૧૮ નારદસ્તુ તદ્વર્પિતાશ્ચિલાચારતા તદ્વિસ્મરણે પરમાકુલતા ઇતિ ॥

કડવું ૧૦ “પરિબ્રહ્મ જલ અને માળ”=પરબ્રહ્મ ધરખાર.

કડી ૯ “જળાયાં માળાયાં”=જલ અને માળ

“જલ અને માળ” નો અગ્નિની જ્વાલા પંક્તિ—એવો એવો અર્થ કેટલેક સ્થળે વર્ણવ્યો છે તે બરાબર નથી. આખી પંક્તિનો ભાવ એવો છે કે વનમાં અને ધરમાં પરબ્રહ્મ ઓળખાય છે.

કડવું ૧૧આ કડીમાં જે સાત્ત્વિક ભાવો ભક્તિના વર્ણવ્યા છે કડી ૭ તે સંબંધમાં જીઓ નારદમહિસૂત્ર ૫૭-૫૮.

કડવું ૧૨આ કડવામાં ઉપમાવૈવિધ્ય આકર્ષણ કરે તેવું છે. અખો ભક્તે પોતાને કવિ ન ગણે, પરંતુ આ કડવામાં રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાની કવિત્વશક્તિ ઝળક્યા વિના રહી નથી.

કડવું ૧૩આ કડીનો ભાવ નીચેની શ્રુતિમાં સમાયેલો છે:—
કડી ૬ તથથા મહામત્સ્ય ડમ્બેકૂલેડનુસંચરતિ પૂર્વચા

परं च पचमैवायं पुरुष यत्तावुभावन्तौ अनुसंचरति
स्वमांतं च बुद्धान्तं च । (बृ. आ. उ. ३=१७) જેમ
કોઈ મહામત્સ્ય સમુદ્રમાં બંને કાંઠે જ આવ કરે છે,
પૂર્વથી પશ્ચિમમાં અને પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં જાય છે, તેમ
આ દેહમાં રહેલો આત્મા જન્મત્ અને સુષુપ્તિ એવા બંને
છેડામાં જ આવ કરે છે, અને સ્વરૂપે બદલાતો નથી.

કહી ૮ “જુજંગની કાંચળી” નું દર્શાવત બૃ. આ. ૩. ૪-૭ ની
શ્રુતિ ઉપર રચાયેલું છે.

કડવું ૧૬ “દષ્ટતત્વ” — આ સંબંધમાં અખાનું પોતાનું વિવેચન
કહી ૪ “ગુરુ શિષ્ય સંવાદ” — ચતુર્થ ખંડની ૨૭-૪૩ કહીઓમાં છે.
કહી ૭ “અંજન વિદ્યા” — જુઓ છા. ડ. પ્ર. ૮ ખંડ ૩ મંત્ર ૨.
દાટેલા ધન ઉપર હરતા ફરતા છતાં મનુષ્ય નિર્ધન રહે
છે, અને જેને તે ધનનું દર્શન થાય છે તે ધનવાન રહે
છે. તેમ અખંડ સુષુપ્તિ સમયે બ્રહ્મ સંબંધમાં પ્રજા આવે
છે છતાં બ્રહ્મથી વિખુટી રહે છે.

કડવું ૧૮ “કાચના મંદિર” — સંબંધમાં સરખાવો “અનુભવ બિંદુ” ૨૭.

કડવું ૨૦ “સિદ્ધિને કાળે તે કરે અતિ ધણા ઉપાય” — જુઓ

કહી ૮ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ ખંડ ૪-૫૯-૬૭.

“જીવ જાડેરો થાય” — જુઓ છપ્પા ૬૫૧.

કડવું ૨૧ “અરૂપ અણલિંગી” — બ્રાહ્મ ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય તે
કહી ૨ પદાર્થ ‘રૂપી’. તેથી ઉલટો એટલે પ્રત્યક્ષ ન થાય તે ‘અ-
રૂપ’. કોઈ હેતુ વડે એટલે સાધન વડે કાર્યનું અથવા
સાધ્યનું અનુમાન થાય તે લિંગ. કાર્ય અથવા સાધ્ય તે
લિંગી. જેમકે ધૂમ વડે અગ્નિનું અનુમાન થાય છે, તેથી
ધૂમ તે લિંગ અને અગ્નિ તે લિંગી. જે અનુમાન વડે

પણુ ગ્રહણુ ન થાય તે ‘અણુલિંગી’. ‘હેતુ વિના કારણુ નિષે’ સામાન્ય રીતે જે વસ્તુ પોતે વિકારી થઇ અથવા પક્ષટાર્કિ નવું રૂપ દેખાડે તે કારણુ કહેવાય છે. જેમકે ખીજ પક્ષટાર્કિ અંકુરનું રૂપ પકડે તેથી ખીજ કારણુ કહેવાય. આવી ખરી કારણુતા જેમાં નથી, છતાં જેના વિના કાર્ય અનુભવાય નહિ તે વસ્તુ હેતુ વિનાનું કારણુ કહેવાય. જેમકે ખારી જમીન સૂર્યના તાપથી તપેલી હોય ત્યાં જલનો ભાસ થાય છે. આ મૃગજલ એક પ્રતીતિ અથવા કાર્ય છે. પરંતુ ખારી જમીનરૂપ અધિષ્ઠાન વિના તેવો ભ્રમ થતો નથી તેથી મૃગ જળનું ‘હેતુ વિનાનું કારણુ’ ખારી ભૂમિ કહેવાય. તેવી જ રીતે આકાશમાં મેધની પ્રતીતિમાં આકાશ હેતુ વિનાનું મેધનું કારણુ કહેવાય.

કડવું ૨૩૦મ્મય વિહોણી જાણુ=જેય વિનાનું જ્ઞાન. Objectless કડી ૪ or contentless consciousness.

પદ ૬ “શબ્દ વિના સોહં સદા”—શુઓ કડવું ૭ તે ઉપર કડી ૩ ટિપ્પણી સોડહં શબ્દને લગતી.

કડવું ૨૫ ‘અન્યવાદી’—બૌદ્ધ દર્શનની ચાર મુખ્ય શાખાઓ છે. કડી ૫ (૧) સૌત્રાંતિક, (૨) વૈભાષિક, (૩) યોગચાર, (૪) માધ્યમિક. તેમાં શુદ્ધનાં વચનનાં સૂત્રો ઉપર બંધાયેલો મત તે સૌત્રાંતિક; તેની વિભાષા અથવા વિવરણુ ઉપર બંધાયેલો મત તે વૈભાષિક. આ બંને મતમાં બાહ્ય વસ્તુઓ અને આંતર વસ્તુઓ સત્તાવાળી છે, એવું માનવામાં આવે છે તેથી તે બંને મતવાળા સર્વાસ્તિવાદી કહેવાય છે. તેમાં બાહ્ય અર્થ માત્ર અનુમાન વડે ગ્રહણુ થાય છે, એવું સૌત્રાંતિકો માને છે. જ્યારે બાહ્ય અર્થ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણુ થાય છે એવું વૈભાષિકો માને છે, આટલો અવાંતર ભેદ તે બે શાખાના

વિચારોમાં છે. આ બંને મતો બૌદ્ધ હીનયાન સંપ્રદાયના છે. યોગાચાર મતમાં બાહ્ય કોઈ સાચી વસ્તુ નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનનાં વિચિત્ર રૂપો બાહ્ય અર્થરૂપે ભાસે છે. આ મતનું બીજું નામ વિજ્ઞાનવાદ છે. આ વાદના આદ્ય સ્થાપક અશ્વ-ઘોષ (ઈ. સ. ૮૦) થયા છે, અને તે મતનું વિશેષ સ્થાપન અસંગ (ઈ. સ. ૫૦૦) અને વસુચંદ્ર (ઈ. સ. ૪૨૦-૫૦૦) નામના વિચારકોએ કર્યું છે. માધ્યમિક મતમાં વિજ્ઞાન અર્થ રૂપે રૂપાંતર પામે છે એ વિચાર પણ લગ્ન દેવામાં આવે છે, અને પુદ્ગલ એટલે શરીરની અંદર કોઈ પુરુષ અથવા સાચો સ્થિર આત્મા નથી, તેમ બાહ્ય ધર્મ એટલે અર્થમાં પણ કોઈ સ્થિર વસ્તુ-તત્ત્વ નથી, એવો બંને પક્ષમાં (બાહ્ય અને આંતર) નૈરાત્મ્યવાદનું સ્થાપન કરનારો સિદ્ધાન્ત તે શન્યવાદ. આ શન્યવાદના સ્થાપક મુખ્ય બૌદ્ધ વિચારક નાગાર્જુન થયા છે. આ પુરુષ ઇસરીસનના બીજા ત્રીજા સૈકામાં થયેલા જણાય છે. યોગાચાર (વિજ્ઞાનવાદ) અને માધ્યમિક (શન્યવાદ) બૌદ્ધ મહાયાનના સંપ્રદાયો છે.

બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદ અને માધ્યમિક શન્યવાદના સિદ્ધાન્તોમાં માયાવાદ અથવા જગતનો વૈતથ્યવાદ સ્વીકારાયેલો હોવાથી, અને તે શંકરાચાર્યપૂર્વભાવી હોવાથી અને શંકરાચાર્યને માયાવાદ સ્વીકૃત હોવાથી શાંકર અદ્વૈત મત ઉપર પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધપણુનો આરોપ વૈજ્ઞેવો લાવે છે. પરંતુ શાંકર વેદાન્તમાં બાહ્ય અને આંતર સર્વ ભાસમાન પદાર્થોની પીઠમાં સદ્બ્રહ્મ વસ્તુ છે, અને તે કૂટસ્થ નિત્ય પદાર્થ છે, એવો સ્વીકાર છે. બ્યારે મહાયાનમતમાં ભાસમાન પદાર્થો કાં તો વિજ્ઞાનના ક્ષણબંધુર વિદ્યાસો છે, અથવા વસ્તુશન્ય બ્રહ્મ છે એવું મંતવ્ય છે.

આ બાદ શન્યવાદ ઉપર આ કડવામાં તથા ત્યારપછીના
છઞ્વીસમા કડવામાં અખાનો આક્ષેપ છે.

કડવું ૨૮ "વિત્રેક નાવે વાણ્ય માંહે, અન્વયપદમાં એ ખપે" - જુઓ
કડી ૯ કડવું ૮ ઉપરની નોટ.

કડવું ૨૯ છ ઉપદર્શનની ગણના અખાએ નીચે પ્રમાણે કરી
કડી ૪ કરી છે:-(૧) શૈવ, (૨) સાંખ્ય, (૩) મીમાંસક, (૪)
ચાર્વાક, (૫) બૌદ્ધ અને (૬) જૈન.

પરંતુ સાંખ્ય અને મીમાંસા પ્રથમનાં છ દર્શનોની ગણનામાં
આવ્યાં છે. ખરી રીતે વેદને પ્રમાણુ માનનારાં છ આસ્તિક
દર્શનો છે:-(૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪)
યોગ, (૫) પૂર્વ મીમાંસા, અને (૬) ઉત્તર મીમાંસા
(વેદાંત). આ ગણના અખાએ ખરી કહી છે. છ નાસ્તિક
દર્શનોમાં (૧) ચાર્વાક અથવા લોકાયતિક, (૨-૩-૪-૫) ચાર
બૌદ્ધ મતો, અને (૬) જૈન-એટલાની ગણના છે. આ છ
દર્શનો વેદને પ્રમાણુ માનતાં નથી, તેથી નાસ્તિક કહેવાય છે.
પરંતુ અખાની ગણના બીજી રીતે બંધ બેસે છે. શૈવ ઉપ-
દર્શનમાં તે પાશુપત મત ગણે છે, જે ખાસ વેદવાદી નથી;
સાંખ્ય ઉપદર્શનમાં તેણે સાત્વત અથવા પાંચરાત્ર વૈજ્ઞાન્ય
મત ગણેલો હોવો જોઈએ; મીમાંસકના પણ બે બેદ છે:
કેવલ નિરીશ્વર કર્મવાદી, અને સેશ્વર મીમાંસક. પહેલાં છ
આસ્તિક દર્શનોમાં જે સેશ્વર મીમાંસક ગણીએ તો નિરીશ્વર
મીમાંસા ઉપદર્શનમાં આવે. ચાર્વાક બૌદ્ધ અને જૈન-
એ ત્રણ ઉગ્રાડાં નાસ્તિક ઉપદર્શનો છે.

કડી ૫ જટિલ-એ પાશુપત મતના છે; મુંડિત-તે ત્રિદંડી સંન્યાસી
છે. સાત્વત તંત્રના પણ તે હોઈ શકે. માધાધારી-
શૈવો અને વૈજ્ઞાનો છે. પંચનકેશ અથવા હ્રુચન કેશ-એ

જેન મતના ચતિઓ છે. વાલાગરમાં ચિસર્વીટિ-એ જટા-
ધારી સાધુઓ અથવા ગોસાંધઓ છે. કંઠેલિંગ શિવ ઉપ-
દેશ-લિંગાયત અથવા વીરશૈવો છે.

કડવું ૩૦ પુરંજન=જીવ. જુઓ કડવું ૬ ઉપરની ટિપ્પણી.
કડી ૧૦

કડવું ૩૫ અણુલિંગીની ભક્તિ મહાવસમી (પાઠાંતર-ખ્યાસિમી)
કડી ૬ પાઠાંતરમાં “ખ્યાસિમી” ભક્તિ અણુલિંગી પરમેશ્વરની
કહી છે. એકાશી પ્રકારની ભક્તિનો ઉદ્દેશ્ય ચિત્તવિચાર
સંવાદમાં ૩૬૦ મી કડીમાં આવે છે. એકાશી પ્રકારની
ભક્તિ સગુણ પરમેશ્વરની છે, અને ખ્યાસિમી નિર્ગુણ
પરમેશ્વરને લગતી છે. મૂળ ભક્તિ અથવા પરમેશ્વર સંબંધની
પ્રીતિના પ્રકાર નીચે મુજબ ત્રણ પડે છે:—

(૧) સાત્ત્વિક, (૨) રાજસ, (૩) તામસ. આ ભેદ અધિકારીના
ચિત્તના સ્વરૂપ ઉપર બંધાયેલા છે. સાત્ત્વિક મનુષ્ય પ્રભુ-
ભક્તિ ત્રણ પ્રયોજન અર્થે કરે છે:—(૧) કર્મના ક્ષયને
અર્થે, (૨) પ્રભુની પ્રીતિ મેળવવા અર્થે, (૩) ઈશ્વર
ભજનીય છે એવા વિધિવાક્યને વશ વર્તવા અર્થે.

રાજસ મનુષ્ય પ્રભુભક્તિ ત્રણ હેતુ સિદ્ધ કરવા કરે છે:—(૧)
ઈષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિ અર્થે, (૨) યશને અર્થે, (૩) ઐશ્વ-
ર્યને અર્થે.

તામસી મનુષ્ય પ્રભુભક્તિ ત્રણ પ્રયોજન અર્થે કરે છે:—
(૧) અનિષ્ટ પ્રાણીની હિંસા અર્થે, (૨) દંભને અર્થે, (૩)
માત્સર્યવંદે અથવા પોતાની બીજા કરતાં સરસાધ કરવા અર્થે.
આ ત્રણ પ્રકારની ગુણત્રયવાળી ભક્તિના શ્રવણ,^૧
વંદન,^૨ કર્તન;^૩ પાદસેવન,^૪ અર્ચન,^૫ સ્મરણ,^૬ દાસ-
ત્વ,^૭ સખ્યત્વ,^૮ અને આત્મનિવેદન—એવા ભજનના
ત્રણ પ્રકાર સાથે મેળવતાં ૬×૬=૮૧ પ્રકારની ભક્તિ થાય

છે. આ સર્વ પ્રકારો અપરા ભક્તિના છે. ખ્યાસિમી ભક્તિ પરા, અથવા સહજ રતિ રૂપ છે, અને તે પરમેશ્વરના આનંદ સ્વરૂપ સાથે અખંડ જોડાયેલા રહેવાની ઉત્કટ ભાવના છે. તેને અખંડ “વિરહવેદના,” તરીકે અખો ધણે સ્થળે વર્ણવે છે.

કડવું ૩૮ “ચક્રાતીત ચક્રવે ચક્રે...”

કડી ૫ આપણા દેહમાં પૃષ્ઠવંશના મધ્યમાર્ગમાં જ્ઞાનક્રિયાની શક્તિના સંકોચ વિકાસનાં મુખ્ય છ કેન્દ્રો છે. તે કેન્દ્રોને યોગીઓ ચક્ર એવું નામ આપે છે. આ ચક્રોનો નીચેથી ઉપર જતો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:—

ચક્રનું નામ.	સ્થાન.	કલ અથવા કોણ સંખ્યા.
૧ મૂલાધાર	પાચૂ ઇન્દ્રિયની શિસ્તમાં પૃષ્ઠવંશના છેવટના ભાગમાં	૪
૨ સ્વાધિષ્ઠાન	ઉપસ્થના મૂલની શિસ્તમાં પૃષ્ઠવંશમાં	૬
૩ મણિપુર	નાભિની શિસ્તમાં પૃષ્ઠવંશમાં	૧૦
૪ અનાહત	છાતીની મધ્ય દાંડીના છેડાની શિસ્તમાં પૃષ્ઠવંશમાં	૧૨
૫ વિશુદ્ધ	કંઠમૂલની શિસ્તમાં પૃષ્ઠ- વંશના મણિ આગળ.	૧૬
૬ આરા	બ્રૂમધ્યમાં	૨

૫૦

પ્રપંચનો સર્વ વિલાસ આ ચક્રમય ચિત્તશક્તિની ઉપા-
સનાથી સમજાય છે. પરંતુ પ્રપંચથી પર વસ્તુનો અનુભવ
આ છ ચક્રોથી પર ભૂમિકામાં એટલે બ્રહ્મરંદ્રાદિ આકાશ
સ્થાનમાં થાય છે એવું અખાનું કહેવું છે.

કડવું ૪૦આ કડીમાં અખેગીતાના પ્રતિપાલ આઠ વિષયોને કડી ૫ સંગ્રહ કર્યો છે:—

(૧) જ્ઞાન, (૨) ભક્તિ, (૩) વૈરાગ્ય, (૪) માયાનું અવ-લોકન, (૫) વસ્તુદષ્ટિ, (૬) જીવનમુક્ત અને (૭) વિદેહ મુક્તનાં લક્ષણો, (૮) પુષ્ટિ અથવા પરમાત્માનો અનુગ્રહ

કડી ૮ “બારે ઉણાં પાંચસે છે અખેગીતાનાં ચરણ.”

આ કડી પ્રમાણે ૪૮૮ ચરણો જોઈએ. ધણું કરીને:—

કડવાં કડી ચરણ

$$૪૦ \times ૧૧ = ૪૪૦$$

૫૬

$$૧૦ \times ૪ = ૪૦$$

$$કડવું ૧૧ મું ૫૬ એકલું = ૮$$

૪૮૮

આવી રચના હોવી જોઈએ. પરંતુ વિશ્વમાન પાઠમાં:—

કડવાં કડી ચરણ

$$૩૯ \times ૧૧ = ૪૨૯$$

$$કડવું ૧ \times ૧૨ = ૧૨$$

૫૬ ૧૦ માં

$$(૪+૪+૫+૩+૫+૩+૫+૪+૪+૮) = ૪૫$$

૪૮૬

ચરણો છે. તેથી કોઈ સ્થળે ચરણો વધારે ઓછાં દાખલ થયાનું અનુમાન જાય છે.

(૨)

પંચીકરણ.

ચોપાઈ.

- અભાંગનો કંઈ વિવેક, હરિજન તે જે દેખે એક;
- પંચે જૂનતણો વ્યાપાર, કરતા દીસે દેહાકાર. ૧
- સમજી લેતાં એ અનુક્રમ, સર્ગંગ સૂત્ર દીસે પરિબ્રહ્મ;
- અવ્યક્તથી નજ ઉપનું સાર, નમે પવનનો હોય વિસ્તાર. ૨
- પવને તેજ હોયે ઉત્પન્ન, તેજતણું તે પાણી તંન;
- પાણીથી મહી પરગટ હોય, જેમ ઉપન્યું તેમ લય તું જોય. ૩
- વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેહમાં પરણવ ઉપજવે ધૂન્ય; ૪
- તે ઓંકાર જાણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ તે તેહનો ઉપસર્ગ.
- તે તત્ત્વ તણો હું કહું વિસ્તાર, રાખી રહે જે મન નિર્ધાર;
- તમે ગુણનાં પંચમહાભૂત, રજનાં દેવ ઇન્દ્રિ અદ્ભૂત. ૫
- સત્ત્વના ચતુષ્ટયને પંચ વિષે, એ તત્ત્વ ચોવીસ ભાગવત લખે;
- પંચવીસમી માયા સર્વદાં, છવીસમે મદા વિજય સદા. ૬
- નશામળ, આમિષ ને અસ્થ, રોમ, ચર્મએ પાંચે વસ્ત;
- પિંડ તણો કરતાં વિવેક, પાંચે ભાગે પૃથ્વી એક. ૭
- શુક શોણિત, પ્રસ્વેદ ને લાળ, મુત્ર, આંસુ ને કફ જંજળ;
- પિંડ તણો કરતાં વિવેક, પાંચે ભાગે ઉદકજ એક. ૮
- ક્ષુધાપિપાસા ને કામભોગ, ક્રોધાલસ્ય કેરો સંજોગ;
- પિંડ તણો કરતાં વિવેક, પાંચ ભાગે તેજજ એક. ૯
- શ્વાસોશ્વાસ નાડી હેડકી, છીંક બગાસાં વાયજ થકી;
- પિંડ તણો કરતાં વિવેક, પાંચ ભાગે મારુત એક. ૧૦

૧. ન્યમ ઉત્પત્તિ પ્રત્યય ત્યમ જોય (અ) ૨. તેમાં પ્રણવની ઉઠે ધૂન્ય.

શબ્દ કરે ને શબ્દજ ઝહે, ઘૌ અવકાશ સમયરાચર રહે; ૧૧
 રૂપાએ બાધે થાએ નાશ, પાંચે ભાગે છે આકાશ.
 કહણુ ભાગ તે અવની તણો, કલેદન તે પાણીનો ગણો;
 ઉણુ ન્યોતિ તે જાણો તેજ, સંસરણુ^૩ તે વાયુનું હેજ. ૧૨
 સ્થિર વિવર આકાશનો ધર્મ, એ પંચ ભૂતનો જાણો મર્મ;
 ચૈતન્ય જોગે છે જીવતું, સુરજ વડે જેમ કિરણુ છતું, ૧૩
 એ^૪ તીવ્ર બુધ્ધે કરી આલોચશે, તે નર અહમમાં બેજો થશે;
 જીવપણું એમ જાણી અસ્ત, પુકતે જોતાં ઉગરે વસ્ત. ૧૪
 પેલું ભૂત આકાશ કહાય, બીજું ભૂત તે કહીયે વાય;
 ત્રીજું ભૂત તે તેજજ તાપ, ચોથું ભૂત તે પાણી આપ. ૧૫
 પાંચમું ભૂત કહીયે પૃથિવી, એ પંચ ભૂત જો જો અનુભવો;

પાંચ કર્મેન્દ્રિય મન શું જાણ્ય, પેલું પગ ને બીજું પાણ્ય. ૧૬
 ત્રીજું ગુદને ચોથું લિંગ, પાંચમું મુખ તે વાણી પ્રસંગ;
 કર્મેન્દ્રિયો કહ્યાં એ પંચ, હવે જ્ઞાનેન્દ્રિય કહું છું સંચ. ૧૭
 પેલું કર્ણને બીજું ચર્મ, ત્રીજું નેત્ર ચોથું રસના મર્મ;
 પાંચમી ઇન્દ્રિયનાસા જાણુ, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચ પ્રમાણુ. ૧૮
 અનુભવ ન વધે સમજ્યા પખે, હવે કહું તન્માત્રા વિષે;

શબ્દ વિષય છે કર્ણજ તણો, સ્પર્શ વિષય તે ત્વચાનો ગણો. ૧૯
 રૂપ તેજ નેત્રના વિષે, રસના રસ નાનાવિધ બખે;
 ગંધ વિષે નાસા જાણુનો, હવે ચતુષ્ટય તે અનુભવો. ૨૦

૧. દેહ વિકાસ સમયરાચર રહે. (અ) ૨. પાંકે વધને થાએ નાશ (ક) ૩ પંસરણુ (અ) ૪ (ક) ઉપરથી. ૫ (દ) ઉપરથી. (૬) સમજ ન્હોય સમજ્યાવિણુ પખે

પે'હું મન બીજું ચિત્તજ ધાર, ત્રીજું બુદ્ધિ, ચોથો અહંકાર;
 ૧અન્તઃકરણ ચતુષ્ટય નામ, એ સમજે બુદ્ધ્ય બેસે ઠામ. ૨૧
 એટલે તત્ત્વ થયાં ચોવીસ, માયા સહિત ગણો પંચવીસ;

હવે કહું ચૌદે દેવતા, ચૌદે ઇન્દ્રિયને સેવતા; ૨૨
 કરણ શબ્દ પાલક દિગરાય, ત્વચા સ્પર્શ મારુત કહેવાય;
 નેત્ર રૂપનો પાલક બાણ, રસના રસનો વરુણજ નાણ. ૨૩
 નાસા ગંધની પાલક મહી, એ જ્ઞાનદેવ દેખાડ્યા કહી;
 હવે કહું કર્મેન્દ્રિયપાળ, ચરણ ગત વિષ્ણુ ભૂપાળ. ૨૪
 રૂઢિપાળ તે કહીએ પાણ્ય અગ્નિ અધિષ્ઠાતા વાણ્ય;
 ગ્રહ વિસર્જન કરાવે મૃત્યુ, કામ ઉપન્દ્રિ બ્રહ્માનું કૃત્ય. ૨૫
 એ કર્મેન્દ્રિયતણા પંચદેવ, હવે કહું અન્તઃકરણનો ભેવ;
 મન તણા અધિષ્ઠાતા શશી, બુદ્ધ્યે બોધના બ્રહ્મા વશી ૨૬
 બહુનામી ચિત્ત ચૈત્યે તણો, શેષ દેવ અહંકૃતનો ગણો,
 ચૌદેન્દ્રિયના ચૌદે દેવ, પંચીકરણનો ગણો ભેવ ૨૭
 અખા આતમ દરશી એહ, સમજ વિચારી રાખે જેહ;

અવની ગળી જાય જળ વિષે, જળને ત્યારે તેજજ લાખે. ૨૮
 તેજ જમ લય થાયે વાય, અનિલ આકાશ વિષે લીન થાય;
 બ્યારે નિઃસત્ત્વ થયું આકાશ, ત્યારે લીનો કહાવે નાશ. ૨૯
 પહેલી ઉત્પત્તિ પાછળ લે, તત્ત્વ સંખ્યા જે ગણીલે;
 બુદ્ધિગોચર રાખે એ લેખ, તેને સંશય ન કહે શેષ. ૩૦

(ક) (૧) હવે અન્તઃકરણની વિષે,
 ન વિષે સંકષ્પે સાર બુદ્ધની વિષે નિશ્ચયધાર,
 ચિત્તને વિષે અનુસંધાન અહંકારની વિષે ગરવાઈ માન.
 ૨ (ક) ઉપરથી. ૩ લિંગ. (અ)

ધન્દ્રને ધન્દ્રના દેવ, પંચભૂત તણાં કુરતવ ભેવ;
 સાંખ્યયોગે કરી જાણ્યો પિંડ, એક પિંડ તેમ સન્નળી મંડપ ૩૧
 'સર્વ' રૂપે સ્વે સ્વામી થયો, અગમ અગાધ જેમનો તેમ રહ્યો;
 નિર્ગુણ તે સ્વે સ્વામી આપ, અખા ગુણ નિમિત્તે સધળો વ્યાપ. ૩૨

ચારે દેહ તણું કહું ઐક્ય, સમગ્રી લેવો વસ્તુ વિવેક;
 કારજ કારણ એક એકનું; કૈવલ્ય કારણ છે છેકનું. ૩૩
 પરમ ચૈતન્ય દેહ કૈવલ્ય નામ, તેનું કાર્ય દેહચૈતન્ય ધામ;
 ચતન્ય કાર્ય વાસના લિંગ, વાસના કાર્ય દેહસ્થુત્ર પ્રસંગ. ૩૪
 સ્થૂલનું કારણ વાસના લિંગ, વાસનાનું કારણ ચૈતન્ય સુચંગ;
 ધન્ધર કારણ કૈવલ્ય દેહ, સમગ્રી રહે તો થાય વિદેહ. ૩૫
 નિર્ગુણ સગુણ એમ ગોચર થાય, લોભ પ્રતિલોભ ન્યારે પ્રીછયો જાય;
 કાર્ય કારણ તે સગુણ જ ગણે, કારણ કાર્યથી નિર્ગુણ જણે. ૩૬
 નિર્ગુણ સગુણ બુધ્ય ગોચર થાય, બ્રહ્મજ્ઞાનનો એજ ઉપાય;

લેખ વિના અલેખ નવ જડે, અલેખ જાણ્યા વિના ભમવું પડે. ૩૭
 પંદર તત્ત્વોનો દેહ તે સ્થૂળ, નવ તત્ત્વનું વાસના લિંગ મૂળ;
 ચૈતન્ય માત્ર તે ત્રીજું વપુ, ચોથું દેહ તે કૈવલ્ય કહી જપું. ૩૮
 એમજ ચાલ્યે કૃત્ય વિરાટ, સમજે તે સમગ્રી લે ધાટ;

કાન તણો પાલક દિગરાય, શબ્દ પહોંચાડે લૈ વાસનાય. ૩૯
 વાસના પહોંચાડે ચૈતન અંગ, એમજ ચાલ્યો જાય પ્રસંગ;
 ચોથાના સામરથનાં ત્રણ, જે એમ સમજે તે નર ધન્ય. ૪૦
 ત્વચા તણો સ્વામી છે વાય, સ્પર્શ પહોંચાડે લૈ વાસનાય;
 વાસના છે તે ચૈતન્ય વડે, તે તે સર્વ કૈવલ્યને ચડે. ૪૧

૧. સર્વ રૂપ જે ચૈતન્ય થશે. (જ) ૨. સગુણ નિમિત્તે
 સધળે વ્યાપ.

- નેત્ર તણો સ્વામી છે સર, રૂપ વાસના કરે હનૂર;
 ઇશ્વરને પ્હોંચાડે તેહ, કૈવલ્યમાં ચાલ્યું જાય એહ. ૪૨
- રસનાનો સ્વામી છે વરુણ, તે રસ વાસનાને કરે શરણ
 તે કારણને પ્હોંચાડે ભોગ, કૈવલ્ય સાથે સૌનો ભોગ. ૪૩
- નાસાનો સ્વામી છે મહી, તે ગંધ પ્હોંચાડે વાસના જઈ;
 વાસના લિંગ છે કારણ બણી, મહાકારણ સર્વેનો ધણી. ૪૪

વાસના જીવ તે જીવ વાસના, તે ચેતન્ય ઇશ્વરની આબાસના;
 તે ભોગવે અવસ્થા ચાર, જગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વ્યાપાર. ૪૫

તુરિયાને મળે ત્યારે જીવ ટળે, કૈવલ્ય માંહોં તે ત્યાં બળે;

- તણ અવસ્થાનો સૂયો ભોગ, હવે તેહ તણો કહું છું ભોગ. ૪૬
- જગૃત ભોગવે નેત્રે રહી, સ્વપ્ન ભોગવે પુઠે જઈ;
 હૃદયીન સુષુપ્તિ ભોગવે, ભમર ગુરૂ ! તુર્યાં ભોગવે. ૪૭
- સંત વિવેકી જાણે એહ, દેહ થકે છે તેહ વિદેહ;
 પસકળ ઘટમાં એકજ ઘાટ, સંત કહાવે સમજ્યા માટ. ૪૮
- એ અનુભવ તે સ્વે જાણવો, ઇયાં ઉપાય નથી કરવો નવો;
 આપે આપ પ્રીત્યો જાય, એમાં નથી કોઇ બીજો સહાય. ૪૯
- શરદ્રક્તે જેમ નીતરે નીર, આપે આપનું પામે હીર;
 એ સમજ્યા વિણ બીજો રઅખ્યાસ, ડેણે સ્વરૂપે ના થાયે નાચ. ૫૦
- એ છે પંચીકરણ મહાવાક્ય, તેની કોઇ ન પૂછશે સાખ્ય;
 પોતાનું સમજે જો પોત, જાણે સ્વે હોયે ઉદ્ધોત. ૫૧
- ખટ ઉર્મિ છે દેહને વિષે, કાય દેહ નોંય ઉર્મિ પળે;
 ઉષ્ણ શીત તે દેહ ભોગવે, ક્ષુધા પિપાસા પ્રાણ જોગવે. ૫૨

હર્ષ શોક તે મનના ધર્મ, પટ ઉર્મિનો જાણો મર્મ;
 સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લગે એનો ભોગ, કારણ મહાકારણ રહે અમોઘ, ૫૩
 હર્ષ શોક વળી પુન્યને પાપ, દેવ પિતૃ ગૃહનો આલાપ;
 ગતે જાય કો અવગતિયે જાય, વાસના લિંગ લગી ઉપાય. ૫૪
 વાસના લિંગ માંહે સ્થૂલ લિંગ, વાસના ભંગ તો સ્થૂલનો ભંગ;
 વાસનાની દૃષ્ટિ સ્થૂળ ઉપરે, તહાં લગી ઉપજે ને મરે. ૫૫
 વાસના કારણ સાંભી થાય, દૃષ્ટિ કૈવલ્ય દેહે જાય;
 (જેમ) સંપુટ ઉઘડે જાય ખરાસ, તેમ કૈવલ્યમાંહે હોય સમાસ. ૫૬
 ત્યારે પાછું વળવા કોણ, જેમ સાગરમાંહી ભળ્યું લુણ;
 વાસના લીન થયા પછી રે' દેહ, જેમ પર્વત ઉપર વરસે મેહ. ૫૭
 ભરણું નીર તે ઝરી નીસરે, પાછળ ઉમેરો કોણ જ કરે;
 તેમ ચાલે તે જ્ઞાની કાય, જીવ એ'ન જ્યારે સર્વે જાય. ૫૮
 ઇશ્વર એ'ન ઉપજે કદાચ, તહાં ન પ્હોંચે વૈખરી વાય;
 દેવચરિત જેમ નાવે હાથ, જીવ ન પ્હોંચે તેને સાથ. ૫૯

પરા પર્યંતો મધ્યમા વૈખરી, એમાં લિંગની શક્તિ ખરી;
 કારણ વાસના લિંગને સ્થૂળ, એ' ત્રણ લગે વાણીનું મૂળ. ૬૦
 પરાપારેથી પોખે કારણલિંગ, તે પોખંતાં આવે તરંગ;
 આહરે આવે ઘોષ વેરાય, હિતમ મધ્યમ શબ્દ આપ્યા જાય. ૬૧
 પણ સમજવો છે દેહનો ઠાઠ, બીજાં સાધન માયાનો ઘાટ;
 આદર વોણી પામે મુક્તિ, જો રૂડી પેરે સમજે જુક્તિ. ૬૨
 વૈકુંઠ સુધી એક માંડણી, ત્રૈલોક્ય સુધી જો જો મણી;
 જો ત્રૈલોકનાથ આવે ધરી દેહ, ઠાઠ સકળમાં એહનો એહ. ૬૩
 અવાચ્ય કહાવે કૈવલ્યનામ, તે અવ્યાકૃત માયાનો વિશ્રામ;
 અવ્યાકૃત વિષે કૈવલ્યનું જ્ઞાન, તેજ ધરો ઇશ્વરનું માન. ૬૪

૧. દેહગૃહ પિત્રીસ આલાપ (દ) ૨. વાસના લિંગે મહા-
 સ્થૂલ લિંગ (અ). (ઠ) ત્રણલિંગ વાસના મૂળ. (જ)

તે ઇશ્વરને અવસ્થા ત્રણ, જગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ આવર્ણ્ય;
 ઇશ્વરને જ્યારે સુષુપ્તિ થાય, ત્યારે માયા ઉપહિત નામ ધરાય. ૬૫
 તેને જ્યારે સ્વપ્નજ હવું, ત્યારે હિરણ્યગર્ભ નામ પામવું;
 તે ઇશ્વર જ્યારે જગૃત ભોગવે, ત્યારે વૈરાટ નામ સંભવે. ૬૬
 વિદ્યામાંહી પડ્યો આભાસ, એટલો ઇશ્વર સર્વોવાસ,
 અવિદ્યામાંહી પડ્યો આભાસ, એનો હવો જીવ પ્રકાશ ૬૭
 તેનું નામ ધરાણું જીવ, તે ત્રણ અવસ્થા ભોગવે સદૈવ;
 સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન ને જગૃત, તેનો જીવ સાક્ષી અવિકૃત.^૧ ૬૮
 તે અવસ્થા ભોગવે સાક્ષી રહ્યો, તે ત્રણ આભાસે ભોગી થયો;
 જગૃતમાં જે પડ્યો આભાસ, વિશ્વ નામ તેહનું પ્રકાશ. ૬૯
 તેને જ્યારે સ્વપ્નજ હવું, તૈજસ નામ ત્યારે અનુભવ્યું;
 તેને જ્યારે સુષુપ્તિ હતી, પ્રાણ સંજ્ઞા ત્યારે અનુભવી. ૭૦
 આભાસ ભોગવે છે એ ત્રણ, પણ પોતે સાક્ષીવત્ રહ્યો અન્ય;

સત્તર તત્ત્વની ઇશ્વર કાય, પંચ પ્રાણ દશ ઇન્દ્રિય થાય. ૭૧
 મન બુદ્ધિ સહિત એ સત્તર તત્ત્વ, સૂત્રાત્માનું તે મહાસત્ત્વ;
 અપંચીકરણની ઇશ્વર દેહ, પંચીકરણની જીવ કહાવી તેહ. ૭૨
 પંચીકૃતનું જીવ શરીર, પંચભૂત દશમાંહી સમીર;
 અપંચકર્મ પંચઇન્દ્રી જ્ઞાન, પંચ તન્માત્રા વિષેનું માન. ૭૩
 મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકારને માય, ચૌદે દેવ તેના અધિષ્ઠાય;^૧
 સર્વ મળી ઓગળુપંચાસ, હવે કહું દશ વાયુ તણો પ્રકાશ. ૭૪

પ્રાણ વાયુ ઉચી ગત્ય કરે, અપાન વાયુ તે નીચો સંચરે;
 ઉદાન જળને તાણે કંઠ, બ્યાને સકળ શરીરની ગંઠય. ૭૫

૧ અવિકૃત. (અ) (૨) પુત્રાત્મા. (અ) ૩ કર્મેન્દ્રિય જ્ઞાનેન્દ્રિય જ્ઞાન. (અ)

સમાન સરખા વેંચે રસભાગ, દેવદત્ત રહે ત્વચાને લાગ;
 કૂર્મ રહ્યો ધરણીને ધરી, નાગ રહ્યો કુંડળી આવરી. ૭૬
 ધાવન, ગમન, ધનંજય કરે, સકળ સાંધામાં કુર્કટ ફરે;
 એ દશવિધ વાય કૃત્યને નામ, હવે પંચકોશ કહું જીવનો ઠામ. ૭૭

અન્નમય કોશ એકનું નામ, પ્રાણમય કોશ ખીખનું ઠામ;
 ત્રીજો કોશ મનોમય એહ, ચોથો કોશ વિજ્ઞાનમય તેહ. ૭૮
 પંચમ છે આનંદમય કોશ, 'તેહનું' નામ ધરે જીવ સર્વેશ;
 ત્રણ વિશેષણ ઈશ્વર તણાં, સત, ચિત્તને આનંદ કરીને ભણ્યાં. ૭૯

તેજ વિશેષણ જીવને વિષે, નામ ફેરે કરી નવ ઓળખે;
 અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ ત્રણ, એક એકતાનું કહું આચર્યું. ૮૦
 અસ્તિ એ સદાસત્નું નામ, ભાતિ કહેતાં ચિહ્નને ઠામ;
 આનંદ તે જે પ્રિય જાણવો, એમ જીવ ઈશ્વર એકતા અનુભવો. ૮૧

ઊંઠ હાથ નામ જીવને વિષે. ચૌદ લોક ઈશ્વર ઓળખે;
 તે માટે જીવ ઈશ્વર જે, જેહ વિષે સૂત્રાત્મા રહે. ૮૨
 સુષુપ્તિ ભોગવે હૃદયે રહી, સ્વપ્ન ભોગવે કંઠે જઈ;
 જાગ્રત્ તે નેત્રે ભોગવે, તૂણાંનુસ્થૂત સહુને જોગવે. ૮૩
 જીવેશ્વરની સરખી વર્ત્ય, ઈશ્વરશું હોયે એક સુરત્ય;
 જીવભાવના જીવથી જાય, ત્યારે અનુમંત્રાન ઈશ્વરનું થાય. ૮૪

એટલો જો રહે અભ્યાસ, તો સાતોકયે પૈકુંઠવાસ;
 વિશ્વાભિમાન વિરાટ શું મળ્યું, રથૂતપણું રથૂત માંહે બળ્યું. ૮૫

તેજસને ૨' સ્વમ અભિમાન, હિરણ્યગર્ભમાં થયું એકસાન;
તેજ ઇશ્વરતણું છે સ્વમ, તેમાં તેજસ પામ્યો પતન. ૮૬
સામીપ્ય મુક્તિ તેનું નામ, પ્રાણાભિમાની સુપ્રભિને ઠામ;

માયા ઉપહિત પ્રાણજ મળ્યો, સારૂંધે એકતામાં બળ્યો. ૮૭
ગુર્યાવસ્થા ઇશ્વરતણી, સાયુજ્ય મુક્તિ તેની બણી;

સૂત્રાત્મા સહિનું સંધાન. જીવેશ્વર બેઠિનું નિદાન. ૮૮
જીવેશ્વર કે'વા નવ રહ્યો, જ્યારે ૧અપંચીકરણને પારે ગયો;
એ પ્રપંચ કહ્યો કીધો સમાસ, સદા નિરંતર તે છે સાવ. ૮૯
પરા પશ્યન્તી મધ્યમા વૈખરી, પિંડ બ્રહ્માંડ વિષે ચારે ખરી;
સોહં શબ્દ વૈરાટને વિષે, એક સૂત્ર પિંડમાંહી લખે. ૯૦
લેતાં શ્વાસ થાયે સકાર, મુકે શ્વાસે થયો હકાર;
સકાર હકારનો હોયે લોપ, ત્યાં ઝોંકાર રહે વણુ ઝોપ. ૯૧
તે ઝંકાર ૨અવ્યાકૃત અંકાર, તે ત્રિધા થાય અવાચ્યને જોર;
૩પરા તે અવ્યાકૃત છે માય, પશ્યંતી વિષ્ણુ સત્ત્વ ગુણુ થાય. ૯૨
મધ્યમા બ્રહ્મા રજોગુણુ ૩૫, વૈખરી ૩૬ ૪સંહારણુ ભૂપ;
ચારે વેદને ચારે વાણ્ય, સકળ ૫શબ્દ તણું એ મંડાણુ. ૯૩
મન્ત્રજન્ત્ર સર્વ શબ્દનો ઘાટ, શબ્દે બાંધ્યો સધળો ઠાઠ;
ઝોણીપેરે જે શોધે આપ, ત્યારે મટે અહંતા થાય. ૯૪
ચૌદે લોકે એકે વૈરાટ, તેમાં ચાર ખાણુના ઘાટ;
૬ઉંબર વરખ થડ સુધી ફળે, મૂળે ટોચ સુધી ફળ નીકળે. ૯૫

૧ અપંચી કૃતપારે ગયો. ૨ અચિત્ય (જ) ૩ પરાતે અવ્યક્ત છે માત્ર, (અ). પરાતે વ્યક્ત છે પશ્યંતી માંચ, વિષ્ણુ સર્વો ગુણુ વાય (ફ). ૪ સાધારણુ ૫ સૃષ્ટિતણું (ફ) ૬ જેમ ઉદંબર વૃક્ષ થડથી ફળે (અ)

તેમ ચૌદ લોક સુધી ૧ સા જાંત ૨એમ વિરાટ કુળ્યો છે તંન;
 એ વિરાટ કહાવે બ્રહ્માંડ, એવાં કુળ અસંખ્યાતા ઇમંડ. ૯૬
 સ્થૂળને જોતાં નાવે પાર, અનાર ઉતરે લાઘે સાર;
 એ લેખે દેહાભિમાન, જીવેશ્વરનું ટાળો ભાન. ૯૭
 એ પંચીકરણ મહાવાક્ય, એણે થાય અનુભવ પરિપાક;
 ૪જગતપણું જેને છે સત્ય, ૫તેણે એનું કરવું નિત્ય. ૯૮
 વેદતણા વચન છે એહ, નિઃસન્દેહ થાય શોધે તેહ;
 જીવન-મુક્ત તે તેનું નામ, જેણે સાંભળ્યું મૂળગું ધામ. ૯૯
 ને અવતરિયા સરખો તેહ, જેણે એમ નવ સંભાળી દેહ;
 ૧તેને મુક્તિનોયે અભિમાન, જ્યાં જ્ઞાતા નહીં જોયને જ્ઞાન. ૧૦૦
 ત્રિપુટી રહિત તે છેજ અવાચ્ય, તત્ત્વમસિ પદ ૭સાધ્યું સાચ;
 શાસ્ત્રારથ તે જાણે જ્ઞાન, આત્માનુભવનું હવું વિજ્ઞાન. ૧૦૧
 મહાપદ માંહે કદ્યુંતું દૈત, તે સમજ્યાથી થયું અદૈત;
 અહંબ્રહ્મ છે શબ્દજ વિના, ૮એમ સમજે વેત્તા અખા આપના. ૧૦૨

૧ વિધિ (અ) ૨ એમ વિરાટ કુળે છે માંહીનો તંન (દ)
 ૩ માં. ૪ જાંનપણું (અ) ૫ તેણે એનું કરવું નિત્ય. ૬ મુક્તિ બંધનું
 નહીં અભિમાન (અ) ૭ શોધ્યું (અ). ૮ એ સમજે અખા વેત્તા આપના.

(૩)

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ.

પ્રથમ ખંડ-ભૂતના બેદો.

દોહરા.

- ગુરુચરણે શિષ્ય આદરે, પ્રેમે કરી પ્રણામ;
પદપંકજ પાવન સદા, નમો નમો પરધામ. ૧
- તપત થયો મહારાજ હું, ભવતાપ અંતર્બહુલ;
તમ કૃપારૂપી વચન જે, તે વહી આવીયો મુજ તૂલ. ૨
- મંદ બુદ્ધિ હું પૂછવા, સામર્થ્ય નહિ ગુરુ રાય;
પ્રભુ પધારો અન્તરે તો, માંડે સાર્યક થાય. ૩
- ગુ૦—ભલે ભલે શિષ્ય ઉત્તર બુદ્ધિ, મહા આશય તું વીર;
હું જાણું તું જ બોલતાં, તું પરંપદ પૂછીશ ધીર. ૪
- શિ૦—સત્ય સત્ય સ્વામી ગુરુ, તમે હાર્દે લલ્યું હરિરૂપ;
પરમ પદ તે મુજને કહો, ટળે પ્રપંચ અંધ કૂપ. ૫
- ગુ૦—ગુરુ કહે શિષ્ય પરંપદના, રસનાયે નહિ થાપ;
કરે ગ્રહી નથી આપવા, તે સમજે સન્મુખી આપ. ૬
- પ્રકૃતિ પુરુષનો વિવેક એ, જે બુદ્ધિ ગોચર થાય;
તો જન્મમરણ સંશય ટળે, મન તુર્યાતીત ઠહેરાય. ૭
- વિધિ વિવેકે પ્રીછતાં, દીસે આપાપું અલગ;
આત્મ અર્ક ઉદે હવો, ત્યાં તેજ છે તત્ત્વ સળંગ. ૮

ચોપાઈ.

- આત્મગ્ઝાન તણો જે વિવેક, એક અનંત અનંત મળી એક;
તેહતણા જ્યાં જન્મને બેદ, સત્ય શાસ્ત્ર તે કહે છે વેદ. ૯

જેમ સૂર્ય ને સૂર્યનાં કિર્ણ, એ સમજી દશાન્તે વીણુ;
 અર્કસ્થાની કહિએ વસ્ત, જેને નહીં ઉદે ને અસ્ત. ૧૦
 અકળ અનુપમ સર્વની આઘ, કેમ હોય મન બુદ્ધિ સાધ્ય;
 અર્વાચીન પ્રપંચ તે થકે, તે તેને જાણી કેમ શકે ? ૧૧
 જાણ્યા વિના પ્રપંચ ન ટળે, ભણે કોટ જન્મ્યો આશ્ને;
 શુક સનકાદિ નારદ વ્યાસ, શેષ શિવ વસિષ્ઠ બુદ્ધિ રાસ. ૧૨
 જ્ઞાનતણા તે કહિયે અર્ક, સઘ શાસ્ત્ર જેના છે તર્ક;
 તેજ અનુભવ તત્ત્વનું જ્ઞાન, જેણે તત્ત્વનું લહિયે માન. ૧૩
 તત્ત્વ જાણ્યા વિણુ ચેતન જેહ, સમ્યક્બુદ્ધિમાં નાવે તેહ;
 જ્યાંલગી નોંયે વસ્તુ ભોગ, પ્રપંચ દીર્ઘ તે ન ટળે રોગ. ૧૪
 તે માટે તત્ત્વજ સર્વથા, થાશે ગોચર સૂણજે કથા;
 ગુરુ ગોવિંદ શાસ્ત્ર સંતે કરી, બુદ્ધિ પ્રમાણે જે મેં લહી. ૧૫
 એજ જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ, એજ દાન તપ તીરથ ત્યાગ;
 જે ચેતન શું સમરસ હોય, પૂર્ણકામ નર બાણિયે સોય, ૧૬
 તત્ત્વ ઉધરી અજગાં કરે, શેષ ભાગ ચેતન ઉગરે;
 તે ચેતન નિજ જાણ્યું આપ, ત્યારે સેહજે ટળિયા તાપ. ૧૭

દોહરા.

શિ૦—ભેદ કહો મહાભૂતનો, જેમ બુદ્ધિ સમજે મર્મ;
 ચેતનમય દીસે સકળ, જેમ સમજું હું અનુક્રમ. ૧૮

ત્રોપાઈ.

ગુ૦—પરબ્રહ્મ પ્રપંચ સમ રહે, પંચ વિશેષણ શ્રુતિ કહે;
 ત્રય વિશેષણ વસ્તુતણાં, અને જે તે પ્રપંચનાં ભણ્યાં. ૧૯
 અસ્તિ કહેતાં સદા સ્થિત જેહ, આઘ અંત્યનું કારણ તેહ;
 જગત જેવડે જગતી રહું બીજું વિશેષણ ત્યાં એ કહું. ૨૦
 સર્વે પ્રિય લાગે જે માટ, દુઃખ ટાળી સુખ ધાત્રે ધાટ;
 પરબ્રહ્મનાં વિશેષણ ત્રણ, જે પ્રપંચનાં સૂણજે કણ. ૨૧

ઉપજે તેનું રૂપ બંધાય, રૂપ થયું તેનું નામ ધરાય;
 ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લે તે થાય, નામ રૂપ આવે ને જાય. ૨૨
 તે પંચ વડે કહિયે સંસાર, જે સમજે તે પામે પાર.
 પેલાં ત્રણુ તે તું નિજ આપ, અને બે ક્યાં તેનો ટાળે થાપ. ૨૩
 પંચ ભૂતનાં જાણે અંગ, ભુતોનાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ ત્રિંગ;
 મહાનુભાવ એમ સમજી રહ્યા, તે પ્રપંચ પારંગત થયા; ૨૪
 સાંભળ શિષ્ય ભૂતનો ભેદ, જેણે કરી ઉપજે નિર્વેદ;
 ભૂત કલ્પેલ જાણે જે કાય, સ્વયં આત્મા બાણિયે સોય. ૨૫
 કહ્યું વસિષ્ઠ સુણિયું રામ, પંચ ભૂતથી રૂપને નામ;
 ઉપર ભૂતજને બિલ સર્ગ, પંચ ભૂતનો જાણે વર્ગ. ૨૬
 છક્રો કાંઈ પદાર્થ નથી, મુનિજને મન જોયું મથી;
 હું તું એમ જાણી રહ્યા સંત, તો કહે થું ને થું બોધ રત. ૨૭
 તે માટે શિષ્ય સાંભળ વાત, તત્ત્વ લેહે છે જે સાક્ષાત;
 એ સમજાયે અન્ય નવ રહ્યું, હતું તેમ જથારથ રહ્યું. ૨૮
 અવિગતથી નભ ઉપનું સાર, નભે પવનનો હવો વિસ્તાર,
 પવને તેજ હુવું ઉત્પન્ન, તેજ તણું તે પાણી તન્ન. ૨૯
 પાણીથી મહી પ્રગટ હોય, જેમ ઉત્પત્તિ તેમ લે તું જોય;
 તેહતણી હું કહું વિધિ જેહ, એક મને સાંભળજે તેહ.
 પંચ પંચમાં વરતે સદા, સાક્ષીવત આત્મા રહે તદા;
 એક એકમાં વરતે ચાર, સમરસ ત્યાં સે'જે વ્યાપાર. ૩૧
 અવની જહાં ધરે અવકાશ, ત્યારે જાણુ' સત્ય આકાશ;
 જ્યારે જ્યાં ભૂકંપન થાય, ત્યાં અવનીમાં વરતે વાય. ૩૨
 રત્નાદિક હીરા કહેવાય, તે ધરતીમાં તેજે થાય;
 પ્રત્યક્ષ જળ દીસે છે ધરા, એકમાં ચાર વર્તે તે ખરા. ૩૩
 હવે જળમાં વર્તે છે ચાર, તેહ તણો કહું છું નિર્ધાર;
 અંબુમાં જે જમણુ શક્તિ, તે અવનીની જાણે વ્યક્તિ. ૩૪
 જળપણુ જે જાડે છે માંચ, અંતે તેજ વરતે છે પ્રાય;
 વીચી જે વણુસે છે મધ્ય, તે મારુતની જાણે વૃષ્ય. ૩૫

ગગન તણો ગુણ એ જળવિષે, જે આવે તેને રાખી શકે;
 એજ ચતુર્ગુણ ધરે છે વાર, હવે કહું જે તેજે ચાર. ૩૬
 તેજ વિષે એ જણો મહી, જે વિદ્યુતમાં લોહ ઉપજે સહી;
 અગ્નિ વિષે જળ એ કે'વાય, જે લાગે વન્હિ સે'જે ઓલાય. ૩૭
 અગ્નિ દાહ અગ્નિથી ટળે, તેજમાંહી જળ શોષ્યું મળે;
 તેજમાંહી ચંચળતા જેહ, વાયુતણું ત્યાં લક્ષણ એહ. ૩૮
 દીપ સરખા પ્રકાશે દેહ, એ આકાશ મહા પુરુષ કેહ;
 અગ્નિમાં'યલાં એ તત્ત્વજ ચાર, મારુતનો કહું હું વિસ્તાર. ૩૯
 ધારક શક્તિ ધરે સમીર, એ મેદિનીનું જણે હીર;
 અહિ જોગીની ટાળે તૃષા, એ મારુતમાં જણો વૃષા. ૪૦
 વાયુ શોષણ શક્તિ ધરે, તેજતણો ગુણ એ પરવરે;
 અણુસંગીને અરૂપજ હોય, એ ખંડેરૂં લક્ષણ જોય. ૪૧
 હવે કહું ઘૌ લક્ષણ સાર, અંતર તત્ત્વો વર્તે ચાર;
 અહંકાર ધરતીનું રૂપ, ચિત્ત તે આપતણુંજ સ્વરૂપ. ૪૨
 તેજ સ્થાની તે કહીએ બુદ્ધિ, મનમાં વાયુતણી છે શુદ્ધિ;
 એ અંગરનું લક્ષણ કહ્યું, જે ગુરુ ગોવિંદ સતે લહ્યું. ૪૩
 ભૂતભેદ કલ્પે સારોદ્ધાર, પાંચેને ચેતન આધાર;
 ચેતનની લહેરો મહાભૂત, લહેરોનું પ્રતિબિંબ અદ્ભૂત. ૪૪
 ભૂત ઉપજે વરતે શમે, કાષ્ઠ કાળે મહાભૂત આથમે;
 ચેતનસાગર જેમ છે તેમ, એકે દ્વંદ્વ નહીં ગુણ કર્મ. ૪૫
 દત્ત કહે પડઆનન ! સુણો, થોડા માંહે અર્થ જ ધણો;
 તત્ત્વમસિ વાયકનો ભેદ, એ આઘે દૈ બોધ્યા વેદ. ૪૬
 આત્માનું પ્રતિપાદન કર્યું, તત્ત્વપણું અજગું ઓધર્યું;
 મહાજળમાં જેમ ભમરા વળે, વારી માંહી આવી ભળે. ૪૭
 આવૃત્તિ ભમરાનું નામ, પંચભૂતકેરૂં તે ઠામ;
 નેતિ નેતિ કહે છે વેદ, ભૂતનો'યે વસ્તુનો ભેદ. ૪૮
 શિષ્યને ગુરુ કહે સુણુ વાત, વરતે રહેને તું સાક્ષાત;
 શિવના તનપ્રત્યે કહે દત્ત, મહાઉપદેશ માન તું સત્ય. ૪૯

इति श्रीगुरुशिष्यसंवादे भूतभेदो नाम प्रथमस्कन्धः ॥१॥

દ્વિતીયખંડ-જ્ઞાન નિર્વદ યોગ.

ચોપાઈ.

- ચુ૦—પંચભૂતની આકૃતિ જેહ, વસ્તુ સિંધુમાં દીસે તેહ;
 નેતિ નેતિ જે વેદે કહ્યું, તેનું કારણ મેં તો કહ્યું. ૧
 ભૂત નોયે એ વસ્તુ જ વસ્ત, કહે નિગમ ઉંચો કરી હસ્ત;
 આર્ય શિષ્ય પ્રીછી લે મર્મ, આગળ બોલ્યો જે અનુક્રમ. ૨
 યત્ કિંચિત્ પદારથ જેહ, ભૂત ઉપાધિ જાણે તેહ;
 એણે વિવેકે તત્ત્વ ઉધરે, શેષ ભાગ ચૈતન્ય ઉગરે. ૩
 કારણ જાણ્યાનો એજ ઉપાય, જે કારજ બુદ્ધિગોચર થાય;
 ત્યારે બુદ્ધિ કારજમય ટળે, વસ્તુ થૈ વસ્તુમાં ભળે. ૪

દાહરા.

- શિ૦—આ લોક ચૌદ લગી પ્રભુ મેં, જાણ્યો ભૂત કલ્સોળ;
 યણુ પરમાત્મા પ્રીછ્યો નહીં, છે સંશય અંશે સોળ. ૫

ચોપાઈ.

- તત્ત્વ કલ્યાનું કારણ એહ, ચક્ષણ વક્ષણ દીસે છે દેહ;
 તેમાં જીવ ધરે છે આપ, તે જાણી કલો જીવનો વ્યાપ. ૬
 ભૂતઉપાધિ ઉપજે પિંડ, પિંડ તેમ જાણે બ્રહ્માંડ;
 ભૂતભેદ ઉડે આકાર, આકારે કલાવે સંસાર. ૭
 ત્રણ સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, ચૌદ લોકની જેજે ભાળ;
 ભૂતવિનાનો પદારથ નથી, પેરે પેરે જોયું મથી. ૮
 નામરૂપ મહાભૂતે ધર્યા, બહુ વિષે કરીને વિસ્તર્યા;
 જહાં રૂપ ત્યાં વાસના ત્રિંગ, એહભૂતનું જાણે અંગ. ૯
 તત્ત્વ સાગરે બુદ્ધ બુદ્ધ પિંડ, સચરાચર દીસે બ્રહ્માંડ;
 સેંજે ઉપજે સેંજે ખપે, અણુછતો જીવ થૈ હું જપે. ૧૦
 કરતા કારવતા નહિ કોય, ભોગ ભોગ સૌ સેંજે હોય;
 વસ્તુ વિષે નૈ ઉપજ્યું શમ્યું, મનનું કારજ મનથું રમ્યું. ૧૧

પરમાત્માની પેર કાણુ કરે, જે પરપંચ અગોચર રહે;
 શબ્દે કરીને જે કહેવાય, તે આકાશતણે મહિમાય. ૧૨
 આકાશ તો મહત્ત્વથી થયું, તેથી ચેતન આગળ ર'યું;
 મહત્ત્વ સૌ શ્રવ્યેથી હોય, પ્રકૃતિ શ્રવ્યે કલ્પિત સો'ય. ૧૩
 કલ્પના માત્ર કલ્પે સંસાર, તે શું જાણે વસ્તુ નિરધાર;
 શબ્દ વિના જે જાણી રહે, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લે કાણુ કહે ? ૧૪
 સોના જેવું છે હું છેક, વાણી વિચાર વિના નહિ એક;
 સુણે કાણુ ને કોને કહે, આપ વિના આપ સમજી રહે. ૧૫
 પદમાં રહી જન જે જેમ કરે, વાંછિત ભોગભોગ આચરે;
 પદ પ્રિછયાનો એહજ મર્મ, નથી ઉપાધિ ધર્માધર્મ. ૧૬
 જે ઈશ્વરપદ ભેદી વટયો, કાળ માયા એ તે ને' નટયો;
 અણુદિગી નવ દીસે આપ, ત્યાં કેમ લાગે પૂજ્યને પાપ. ૧૭

દાહરા.

શિ૦—અન્ય શાસ્ત્ર સુણતા પ્રભુ, મારું ધુ'ચાણું મન;
 અહં ટળે જે અહં રહે, તે મહાભાવ મહાજન. ૧૮
 કૃપા કરીને તે કહો, જેણે અહંભાવ સઘ જાય;
 મહા સામર્થ્ય મનમાંહી પ્રગટે, તનમન શીતળ થાય. ૧૯

ચોપાધ.

ગુ૦—સાંભળ શિષ્ય કહું હું સાંખ્ય, સન્મુખ થૈ સમને રાખ્ય;
 ગીતામાંહી કહ્યું શ્રીકૃષ્ણ, જે જે અર્જુને પૂછ્યાં પ્રશ્ન. ૨૦
 કૃષ્ણ અર્જુનને કે' સુણ વીર ! તે ગુરુ શિષ્યને કે' સુણધીર;
 જેને અહંતા નથી લગાર, તેને નવ લેપે સંસાર. ૨૧
 જગત્ નિયન્તા હોય જે જન, તોય પરાભવ નહિ તે તન;
 કર્તાથકો અકર્તા તેહ, જેને અહંભાવ નહિ દેહ. ૨૨
 કહે અચ્યુત અર્જુન સુણવીર ! તત્ત્વ દર્શીને નથી શરીર;
 ગુરુ કહે છે સુણ શિષ્ય ! તાત ! હરિએ અર્જુનને કહી વાત. ૨૩

એતો સદ્ગુરુનો ગુરુભાગ, શુદ્ધ શાસ્ત્રનો નહિ ત્યાં વાદ;
કાંડ ચૌદમેં જોડ્યા વેદ, તેનો જાણે વિરલા બેદ. ૨૪
શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું, તે દત્તાત્રેયે નિવલ્યું;
રધુપતિ પ્રત્યે કહ્યું વસિષ્ઠ, તે ઉદ્ધવ પ્રત્યે કરે ધૃષ્ટ. ૨૫
કહું અવનિને અવનિ મા જાણુ, ઉદ્ધે નોહે ઉદ્ધ નવાણુ;
તેજને રખે જાણુ તું તેજ, પવન તે પવને નોહે એજ. ૨૬
આકાશ તે નોયે આકાશ, વસ્તુ દૃષ્ટિનો થાય વિનાશ;
શુદ્ધિબેદે ભાસ્યું વિપરીત, ત્યારે લીધી અવળી રીત. ૨૭
આત્મગુરુ જે આપે દૃષ્ટ, ત્યારે શુદ્ધિ બને ઉત્કૃષ્ટ;
તે શુદ્ધિતું વિચરણ અલગ, ચિહ્ન વિલાસે છે સર્વ સળંગ. ૨૮
ભવિં ચેતન, ચેતન આપ, ચેતન અનળ અનિશ્ચનો વ્યાપ;
ચેતન વ્યોમ અવ્યક્ત બ્રહ્મ સદા, તે જાણે ટળે દૈત આપદા. ૨૯
વકરી દૃષ્ટ્યે દીસે ભૂત, વસ્તુ વિચારે છે અદ્ભુત;
વસ્તુ વિચારે વસ્તુજ વસ્ત, તહાં કો કહે ઉદે ને અસ્ત. ૩૦

દોહરા.

શિ૦-શિષ્ય કહે છે રે પ્રભુ! એ સંશય મુજ મન;
વકરી દૃષ્ટ તે કોણુ તણી, જે વસ્તુ વિના નથી અન્ય. ૩૧
ગુ૦-ગુરુ કહે છે વસ્તુતી, હે વત્સ! છે મોટી વાત;
પ્રપંચ નામ તેણે પડ્યું, જે લઘુ લાઘવ છે તાત! ૩૨
પર કે'તાં પરબ્રહ્મ હરિ, અને પંચ કે'તાં પંચભુત;
એ પ્રપંચ નામ જુઠા તણું, એમ પ્રગટયો વંખ્યાસુત. ૩૩

ચોપાઈ.

મિથ્યા પુરુષ મિથ્યા થો છતો, ચાહ્યો જાય પ્રકૃતિનો વતો;
મિથ્યા રૂપ અને મિથ્યા નામ, મિથ્યા માંડ્યું મિથ્યા જામ. ૩૪
તેને ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન, ધર્મ, અર્થ, ને મોક્ષનું જ્ઞાન;
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તેને હોય, હાનિ વૃદ્ધિ જ્યાં ત્યાં જોમ. ૩૫

- બાળક જોખન વૃદ્ધતા તેહ, સુખ, દુઃખ, ખટ છર્મી છે છેદ;
 મૃષા પુરૂષ માયાનો પુત્ર, જીવ ઇશ્વર માંડ્યાં બે સૂત્ર. ૩૬
- જીવેશ્વર કહાવે સંસાર, વિદ્યા અવિદ્યા ચાલી દાર;
 કર્મ વિકર્મ તે સર્વે સત્ય, જો આપોયું માન્યુ નિત્ય. ૩૭
- નિત્ય અંધન જીવે કેવાય, તે ભજવા ઇશ્વરને જાય;
 ઇશ્વર ભજતાં જીવજ દો, નહિ તો સંસારે રમે. ૩૮
- એમ અજાનું ચાહ્યું જાળ, વસ્તુ વિચારે આળ પંપાળ;
 જીવેશ્વર બે માયાએ ધડયા, સ્વામી સેવક થૈ રડ વડયા. ૩૯
- કલ્પના-માત્રજ કરીએ આજ, ચારે ખાણે તેની પ્રજ;
 વસ્તુ વિષે એકે નહિ દંદ, જે દીસે તે માયા દંદ. ૪૦

દોહરા.

- શિ૦-સ્વામી ! માયા એવી બળવતી, તે કોણે કરી ગુરુદેવ;
 કે સ્વેં સમર્થ છે અજ, કહો મુજને તેનો બેદ. ૪૧

ચોપાઈ.

- ગુ૦-આરજ ! માયા સ્વેં બળવતી, તે મિથ્યા હુતી થૈ છતી;
 નામે તો છે પણ નહિ રૂપ, મોહ્યા મુર દાનવ મુની ભૂપ. ૪૨

દોહરા.

- શિ૦-હરિ, હર, અજ, દાનવ, મુનિ સરખા મોહ્યા માય;
 તો શો આશરો માહરો, એ સંશય મનમાં થાય. ૪૩

ચોપાઈ.

- ગુ૦-જે પેરે માયા જાણી જુડી, ત્યારે પંચની છૂટે મૂડી;
 બુધની ધારો ટાળો કુડી, અનુભવાનંદ આવે હુડી. ૪૪
- જ્યારે અનુભવ જાગ્યો કિરણી, ત્યારે કરશણને તુડી ભરણી;
 નિરાલંબ વસ્તુ આદરણી, પદ પ્રાપ્ત દીસે ન ધરણી. ૪૫
- તજ્ય મગન ન દીસે વેહેરો, બ્રહ્મકવચ જાણીને પેહેરો;
 દત્તાદૈતનો પરવાહ હેરો, દો બ્યે-ધ્યાતાનો ચેહેરો. ૪૬

સંશયપણે સંસાર સવાયો, નિઃસંશ નહિ મૂળ ન પાયો;
 નહિ હૃંતું કોણે કોણુ ગયો, એમ સમજે સંસાર શ્રમ્યો. ૪૭
 જ્યાં કેહવા ને સુણવા નથી, ત્યાં કલ્પના થાપી અણુછતિ;
 તે કલ્પનાએ કર્યો સંસાર, પ્રકૃતિ પુરુષ કેરો વિસ્તાર. ૪૮
 વાચારંભણુ સાચું થયું, જ્યાં આપોપું વિસરી ગયું;
 જ્યારે આપ સાંભળ્યું નરે, ત્યારે મુક્તિ પામ્યો વણુ મરે. ૪૯
 હોય આકાશમાં અંધકાર, ત્યારે ભાંગે ચક્ષુ વ્યાપાર;
 તે અન્ય પ્રપંચ કેમ દેખે મંડય, જે પોતાનો ન દેખે પંડય. ૫૦
 મનોમય સઘળું મંડાણુ, મનોમય પંડિતની વાણુ.
 મનોમય આ ચૌદે લોક, મને રચિત તે સર્વે દેક. ૫૧
 મનવડે પંડિત બાંધે પ્રંથ, મન વડેજ દર્શનને પંથ:
 મનવડે જોગી સાધે જોગ, મનવડે ભોગી માને ભોગ. ૫૨
 મનથી ઇશ્વર મન થકી જીવ, મન જેમ ઘાટ ઘડે ચક્રીવ;
 મનમાં મન જ્યારે ગયું શમી, ત્યારે તદ્રૂપી પ્રકૃતિ આથમી. ૫૩
 મઘપાની જે મધુ પી છેક, અણુછતો પ્રપંચ દેખે બંકે;
 માદક ઉતર્યો પાછો વળી, ત્યારે મદ રૂપી પ્રકૃતિ ટળી. ૫૪
 તેમ મન તે માયા માયા મન, વહિ જરાળા જરાળા તે અગ્નિ;
 અગ્નિમાંહી અગ્નિ ગયો શમી, શિખા તેજ માયા આથમી. ૫૫
 તે માટે સત્યે સર્વથા, મન મરે પામે નહિ વ્યથા;
 એમ જાણી જે શીડી જાય, કોણુ બીજો જે પુંડે ધાય. ૫૬
 ત્યારે શિષ્ય પૂર્વપક્ષ કરે, સ્વામી મન અવતર્યું અવતરે;
 ગુરુ કહે જે પરંપરા તન, ત્યારે અગ્રજ થાશે મન, ૫૭
 તે ઉપર કહું તુજને સાખ્ય, દત્ત બોલ્યા તે હૃદયે રાખ્ય;
 મહાનુભવનો અનુભવ જેહ, સમજી લેતાં ટળે સંદેહ. ૫૮
 મનવડે મોક્ષ બંધ મનવડે, મનવડે માનવ નામજ પડે;
 જેવી જાયા તેવી દુહિતા, આલિંગનમાં પતિને પિતા. ૫૯
 જાણે અર્થ સુભાષિત એહ, હવે કહું દત્ત બોલ્યા તેહ;
 જગનાકાર થાય જે જન, તો સર્વમાં મુખ્ય માનવું મન. ૬૦

મન પરમાત્મા થેને રહે, મન પરમાર્થ સર્વે લહે;
 તે માટે મનનું કૃત્ય તાત, મન-અમન એ મોટી વાત. ૬૧
 તું કહે છે પરમાત્મા સત્ય, મન તો તેની સત્તા વૃત્ય;
 સૈધવ સત્તા સિંધુ તણી, તેમ મન સત્તા હરિ તે ધણી. ૬૨
 લવણુ લવણુને રૂપે રહે, સિંધુપણું તે તે કેમ લહે;
 ન્યારે મીઠું ગયું ઓગળી, કાણુ કહે મને વસ્તુ મળી. ૬૩
 પાંડિતજને કર્યો નિર્ધાર, મન વિના ક્યાંથો સંસાર.
 મન કારણુ એ સર્વે તણું, જીવો વિચારી આપ આપણું. ૬૪
 એ સાનને સમજે સંતજન, ચિત્ર વિચિત્ર જે દેખે મન;
 તે મન ન્યાં સુષુપ્તિમાં શમે, એતન ત્યહાં સદોદિત રમે. ૬૫
 મન લેખે છે અવસ્થા ચાર, સજે ત્યહાં સેહજે સંસાર;
 ન્યારે મન વિચિત્ર મુડી રહે, ત્યારે અમન એની સંજ્ઞા વરે. ૬૬
 અમનતા પામ્યું જે મન, જેમ સાગરને તટસ્થ જન;
 તે સાગરને દેખે તોય, ભૂવિકારથી અવળો નો'ય. ૬૭
 કહું દૃષ્ટાન્ત તેનું વળી સાર, કોષક જન જે જીડ્યો વાર;
 જહતા પામ્યો મૃત્યુ કરી, તેમ મનને સંસૃત્ય વીસરી. ૬૮

હાહરા.

શિ૦—સ્વામી! એ સંશય મોટા મુજને, સંસૃતિ વિરમે જન;
 તેને દેહધારી સમ દેખીએ, તે કેમ ચાહે તન. ૬૯

ચોપાઈ.

ગુ૦—વાસનાલિંગ જેનું ન્યાં ગળ્યું, તેને ત્યાં અવલંબન ટળ્યું;
 સ્વેચ્છાચારી પોતે થયો, મુક્તિ બંધ તેનો ત્યાં મયો. ૭૦
 જે સંસ્કારે થયું તું તન, તે ઈચ્છા થે વિસર્જન;
 થયો અણલિંગી કહું વૃતાન્ત, તે સમજે જે હોય ધીમંત. ૭૧
 જેમ મુંડું પત્ર તરુથી ખરે, પવન જોગે પૃથ્વી પર ફરે;
 પવન થાંભે તો તે સ્થિર ચાય, ને તો જળ થળ વાયે જાય. ૭૨

આપ મુક્ત નહિ ને નહિ બંધ, જેમ રે દ્વૈતાદૈત કબંધ;
 તેમ તજ્યને અન્ય ન સ્પુરે, જગત જાણે જે બોલે કરે. ૭૩
 જેમ સ્ફટિક નિકટ બહુ રંગ, તે પ્રતિબિમ્બે મણિને અંગ;
 મણિ મધ્યે એકે નહિ વાન, જોગ મળે બાસે પ્રતિબાન. ૭૪
 તજ્ય સ્ફટિકની પેરે સદા, લિંગવિનાશ્યે લાગે દધા;
 વસ્તુમાં ઉત્પત્તિત્રય નો'ય, લક્ષાલક્ષ વિવર્જિત હોય. ૭૫
 इति श्री गुरुशिष्यसंवादे ज्ञाननिर्वेदयोगो नाम द्वितीय
 खण्डः ॥२॥

તૃતીય ખંડ-મુક્ત મુમુક્ષુનાં લક્ષણ.

દોહરા.

ગુરુ—વસ્તુ વૈરાગ્ય હવે વર્ણવું, જેણે જાણે દૈત;
 જીવ-ધર્મર પ્રીછતાં, સ્વેં બાસે અદૈત. ૧
 જીવ કશેા ધર્મર કવણુ, કવણુ વિશેષણુ તેહ;
 શિષ્ય એ સ્થળને પ્રીછતાં, ટળે સર્વ સંદેહ. ૨

ચોપાઇ.

સાંભળ સંમત કહું તુજ અંગ! શંકરબાળ્ય તણો જે રંગ;
 તીવ્ર બુદ્ધિએ કરજે મહણુ, મહાપુરુષ બોલ્યા જે વચણુ. ૩

દોહરા.

જીવ-ધર્મર ત્યાંએ કલાં, હવે કહું પરબ્રહ્મ;
 શિષ્ય એ સ્થળને પ્રીછતાં, દીસે જેમ છે તેમ. ૪
 સુલભ મારગ સંતનો, જહાં કાય કલેશ ન કાય;
 સમજણુ સાધન સાધતાં, સ્વયં પ્રકાશજ હોય. ૫
 મહા અનુભવ મંહતનો, જે જીએ જંત વિચાર;
 જેમ સેજે સુવર્ણ ઉપજે, પારસને પ્રતિકાર. ૬

ઓપાધ.

- કાર્યોપાધિતણું નામ જીવ, કારણોપાધિ ધશ્વર સદૈવ;
 જીવેશ્વરનું કારણ જોહ, પરબ્રહ્મ ત્યાં કહીયે તેહ. ૭
- હેતુ વિના બ્રહ્મ કારણ સદા, નભ વરતે ઉતરે બહુ દ્ધા;
 ધૂળધૂત્ર ધન ઉપજે શ્રમે: નભ આકાશ વિના ક્યાં રમે. ૮
- વ્યોમ વિષે સંભવે નહિમાન, કારણ બ્રહ્મ તે એમ નિદાન;
 એ ઉપરે દષ્ટાન્તજ સાર, એમ ગણુવો વસ્તુ નિર્ધાર. ૯
- રવિકિરણે જળ ઉચું ચડે, મેઘ મિદુ થઇ પૃથ્વી પડે;
 જોતાં તે દિનકર પ્રપંચ, સેજે ધશ્વર સૂર્યનો સંચ. ૧૦
- પણ કિરણે આદર નૈ કશે, સત્તાભેદ તે માંહી વશ્યો;
 જીવ ધશ્વર બ્રહ્મને વિષે, વ્યોમચિત્ર માયા રહી લખે. ૧૧

દોહરા.

- શિ૦—જીવ ધશ્વર પદ પ્રીછતાં, વિધિ આવી સઘ હાથ;
 વળા વિશેષે કહો મુજને, જે સંશે પડે સહુ સાથ. ૧૨

ઓપાધ.

- ગુ૦—કાર્યોપાધિ કહીયે જાંત, કારણ ધશ્વર એ વેદાંત;
 જીવ વિષયનો વ્યસની ધણો, સાધે ધશ્વર ઉપાધિ ધશ્વર તણો. ૧૩
- ભોગ ભાવના ધમ્મે બહુ, ધશ્વર અધિષ્ઠાન માન્યું સહુ;
 સદા જાંતુની એની રીત, તેણે ચાલ્યું જાયે દૈત. ૧૪
- ભોગ ભાવના જ્યારે ગણે, ત્યારે દૈત આશ્રિયે પળે;
 ટળે ઉભયથા તોએ બ્રહ્મ, વસ્તુ જાણુવા એ અનુકમ. ૧૫
- પતિત પુરંજન કર્મજ કરે, વિદ્યા અવિદ્યાને અનુસરે;
 પ્રત્યક્ષ આપ ન દેખે વસ્ત, જેને નહીં ઉદે ને અસ્ત. ૧૬
- તે ચિદ્રૂપ અવસ્થા ફરી, જ્યારે અવિદ્યા અજગી કરી;
 વળા વળા જે કરે ઉપાય, જેણે જીવ જાડેરા થાય. ૧૭

દોહરા.

- શિ૦—એ સંશય સહયુરુ મને, જે છે જીવ ચિદ્રૂપ;
 તો કાં અવિદ્યાએ આવર્યો, ભિક્ષુક કાં થયો જૂપ. ૧૮

ચોપાઈ.

- શુ૦—આરજ ! એ મોટો આલોચ, એજ સ્થળે ઉદયો છે શાય;
 ઘણી સંગ જળવણી પુત્ર ! તેથી વસ્તુ પ્રીછે સૂત્ર. ૧૯
 વસ્તુ વૈરાગ્ય હોય જો મન, તો વસ્તુ પ્રીછી લે જન;
 અંતે સૂક્ષ્મ સમજવી તાત ! તેજ બુદ્ધિ હોય સાક્ષાત. ૨૦
 પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ન દેખે તેહ, જેને દૃશ્ય ઘણી છે દેહ;
 દૃશ્ય નિવારે તો છે રામ, સ્વેપદ આપ તુરીયા ધામ. ૨૧

દોહરો.

- ૩૫ વસ્તુ વૈરાગ્યનું, સાંભળ કહું તુજ તન,
 અચળ્યું આપ વિચારતાં, નામ ટળે પુરંજન. ૨૨

ચોપાઈ.

- અચળ્યું આપ જાણી જે એહ, પિંડ બ્રહ્માંડ ન દીસે દેહ;
 સોહં લગી જે છેઅધ્યાસ, જેવો અપુષ્પનો વાસ. ૨૩
 જહાં અહંભાવ નહિ લવલેશ, આપ વિના ત્યાં શો ઉદ્દેશ ?
 ગર્ભ નથી કોઇ આવ્યો જન, તેનું શું કદ્યે કહો મન. ૨૪
 તજ્ય તણો લક્ષ એવો હોય, સ્વપર ભાવથી નહિ ત્યાં લોય;
 વણુ સંકલ્પે લક્ષ્યે નિત્ય, ન્યાં નહિ કાળ કર્મની વૃત્ય. ૨૫
 તેહ તણું તુજ કહું દૃષ્ટાંત, જુઓ વિચારી મન શું સંત
 જેમ નર એક બેટો મહાતમ, તે નિજ દેહ ન દેખે જેમ. ૨૬
 બુધણુ બુધિત સધળું અંગ, અશન વસન નાના વિધ રંગ;
 તે બુદ્ધ નેત્ર છે વર્દમાન, પણ કોઇ ન દેખે રજમાન. ૨૭

દોહરો.

- શિ૦—તજ્ય તણું ત્યાં વપુ અશું, ન્યાં ચળ્યું ન દીસે આપ;
 બીજો નહિ હોય તેહને, તો કોણુ કરે નિજ ચાપ. ૨૮

ચોપાઈ.

- શુ૦—તજ્ય તણી તે વાત અગ્રાધ, સ્વરૂપ બુધ્યે તે નાવે સાધ,
 કુસામ્ર બુધ્યે કરીને તાત, સ્થિત-પ્રગની સાંભળ વાત. ૨૯

પદારથ પદ્ધતી નહિ બિન્ન, નહિ સમાધિ ન મળે મન;
તેને વાક્ય બોલતો ગણો, તે ઉપરજ દષ્ટાન્ત જ સુણો. ૩૦
મહા સુભટ લણ્યા હોય ભોમ, હિંકવાનાદ રહે તે બ્યોમ;
જદપિ કાળ અતિક્રમ મધ્ય, તોય સ્થુળ મહીમાં કે વધ્ય. ૩૧
અણુલિંગીનું એવું ધામ, પ્રપંચ પ્રલય કરે નહિ કામ;
સમ્યક્ કાડી ન શકે કોય, વસ્તુ રૂપનો મહિમા જોય. ૩૨
વસ્તુ વૈરાગ્યનું એ ત્યાં રૂપ, જે વેત્તા તે વસ્તુ સ્વરૂપ;
વસ્તુ વૈરાગ્ય ન રોપ્યું અંગ, હવે કહું તેં જે પુછ્યું વ્યંગ. ૩૩

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી ! તમો એમ ઓચર્યા, સાંખ્ય વાશિષ્ઠ સહિત;
જે છઠ્ઠું કાંઈ મળે નહીં, સર્વે પંચભૂત અદ્વૈત. ૩૪
તો સ્વામી ! વૈકુંઠને, કેમ બેસાડ્યું ઘાટ;
કેમ પંચભૂત જાણી કહું, જેમ પ્રભુ દેખાડો વાટ. ૩૫

ચોપાઈ.

ગુ૦—આરજ ! તુજને સ્યો સંદેહ, શબ્દે ફરી બોલી જે જેહ;
મન સંકલ્પી શકે જે વસ્ત, મન મરતે તે પામે અસ્ત. ૩૬
મન મારીને જોને તાત, પછી કે'જે મને તેની વાત;
શિષ્ય કે' વાચારંભણ તણું, ગુરુ કહે વાત વિચારે ઘણું. ૩૭
સાંભળ તુજને કહું વૈકુંઠ, જ્યારે મન ભાગી ઉત્કંઠ;
નૈરાશી મન નિર્લિંગ નિરાળ, જહાં ન લાગે કર્મને કાળ. ૩૮
કાળ ન લાગે તે નિજ ધામ, બાહર વાચારંભણ નામ;
જગત જાણે તે વૈકુંઠનો'ય, તહાં તો ગુણની વૃત્તજ હોય. ૩૯
જો જયવિજય જ્યાંથી પડ્યા, તે જીવ થૈ પૃથ્વી રડવડ્યા;
સાથે હરિએ ધર્યો અવતાર, જોઇએ ત્યાં લિંગ તણો વ્યાપાર. ૪૦

દોહરા.

શિ૦—હે સ્વામી ! સદ્ગુરુ તમો, અન્તર જામી રામ;
લિંગ તે શું ? લિંગ કેમ ટળે ? તે દેખાડો મુજ કામ. ૪૧

ચોપાઈ.

- ગુ૦—શિષ્ય ! હવે સુણી લે તું વિચાર, એ કથતાં લિંગ કહીયે ચાર;
 ઉત્ર બુધ્યે જે ગ્રહે છે તેહ, વેદે આડ્ય કરી છે જેહ, ૪૨
 કારણને મહાકારણ લિંગ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ એ ચાર પ્રસંગ;
 કહું એક સમરસરે' મળી, ઉત્ર બુધ્યે ભિન્ન કાઢે કળા. ૪૩
 મહાકારણ કેવલ્ય દેહ સદા, જેને અસિપદ વેદે વદા;
 કારણદેહ ઇશ્વર તું જાણ, જે પરમાત્મા નામ પ્રમાણ. ૪૪
 સૂક્ષ્મ દેહ જીવાત્મા નામ, જેને ધર્માર્થ મોક્ષને કામ;
 ચોથું કહીયે સ્થૂળ શરીર, જે ક્ષણભંગ પ્રમાણે ધીર. ૪૫
 ચારે દેહ સમજે ધીમંત, સમજે આવે લિંગનો અંત;
 પંચીકરણનો જાણો સંચ, પ્રીછ પડીને પડ્યો પ્રપંચ. ૪૬

દોહરા.

- શિ૦—મંદબુદ્ધિ મહારાજ હું, અને એતો વાત અગાધ;
 વિધે કરીને વિકાસયે, કાંઈ હોય બુધ્ય સાધ્ય. ૪૭

- ગુ૦—ભલિ પેરે મેં તુજને કહું, હું જાણું છું તે તેં લહું;
 બીજે પક્ષે કહું છું વળી, ઉત્ર બુધ્યે લે જે સાંભળી. ૪૮
 પહેલો કલ્પો જે કેવળ દેહ, તેજ સ્વતંતર નિઃસંદેહ;
 પરમ ચેતનની શી કહું જુક્તિ, ઇશ્વર દેહ તેની સહજ શક્તિ. ૪૯
 ઇશ્વર દેહ તે ચેતન અંગ, તેની છાયા વાસના લિંગ;
 વાસનાથી તે ભૌતિક પિંડ, જે નાના વિષ દીસે ખંડ. ૫૦
 પંનર તત્ત્વની ભૌતિકકાય, નવ તત્ત્વે વાસના લિંગ થાય.
 ચૈતન્ય માત્ર તે ઇશ્વર વપુ, ષડ્વિંશક મહા વિજ્ઞા જપું. ૫૧
 મહાકારણ પરમ ચૈતન્ય દેહ, વાણી મારી ન આવે તેહ;
 પરાત્પરતર પરબ્રહ્મ અગાધ, કેમ હોય મન બુદ્ધિ સાધ્ય. ૫૨

દોહરા.

- શિ૦—ચાર દેહે એક દેહ જે તે, તમો દેખાડી વિધ્ય;
 આપે આપ જાણે નહીં, એ શું પ્રગટ્યું મધ્ય. ૫૩

ચોપાઈ.

- ગુ૦—હવે શિષ્ય તું તત્પર થા, વસ્તુ વિચાર તણે ઘેર જા;
 વિના વિચારે રે'છે આડ્ય, થા તત્પર ને સંશય કાઢ્ય. ૫૪
- વસ્તુ તણી પક્ષેથી કહું, જેવું હું બુદ્ધિમાને લહું;
 આ મારે તો જગતજ નથી, તો અજ્ઞાન કેને કહું કથી. ૫૫

દોહરા.

- શિ૦—ઠીકપણે કરીને કહું, બાળક બુદ્ધે પ્રશ્ન;
 અનુભવ સાગર રાય છો, ત્યાં ટાળવા હોંડુ ઉશ્ન. ૫૬
- ગુ૦—પૂછી પુત્ર નિઃશક થા, શંકે કાં તું વીર;
 મહા અનુભવ ઉપજે જો કહિયે સુણીયે વીર. ૫૭
- શિ૦—રાય! કહો છો તહાં નથી, જગત તણો લવ લેશ;
 તો શિષ્ય ગુરુ ક્યાં થા થયા, ક્યાં થો ફળ્યો ઉપદેશ ? ૫૮

ચોપાઈ.

- ગુ૦--પહેલો જે વંધ્યા સુત કહો, તે શું તુજને વીસરી ગયો;
 મિથ્યાને માન્યું છે સત્ય, તેણે તને ઉકલે છે જુકત. ૫૯
- સોજે અંશે જૂઠો થાય, અન્ય ન રે'તો ક્યાં મન જાય;
 મિથ્યાને થયું મિથ્યા સત્ય, તેને અનોખું માન્યું નિત્ય. ૬૦

દોહરા.

- શિ૦—મિથ્યાની જે મન વિષે, ખરી બંધાણી જાડ્ય;
 પ્રભુ પધારી અંતરે કાંઈ, કૃપા કરીને કા'ડ્ય. ૬૧

ચોપાઈ.

- ગુ૦--સંત જનોનો કરતાં સંગ, સાહસપણું બહુ ઉપજે અંગ,
 સાધુ પુરુષની સંગત સાર, મનવૃત્તિ હોય બ્રહ્માકાર. ૬૨
- જ્ઞાતાને સંગે નિર્ધાર, ઉજ્જવળ બુધ હોય વણ પ્રતિકાર;
 લોભ મોહાદિક મજે છે જેહ, ઉજ્જવળને તાં ન છમે તેહ. ૬૩
- શીતતણી વ્યાપત હોય ઘણી, સંગત કીજે વહ્નિ તણી;
 તો હિમે કંપે નહિ અંગ, એમ કરે સજ્જનનો સંગ. ૬૪

તજ્જ તણો સાંભળ મહિમાય, કીજે સંગ તો થું થું થાય;
 ખટ ધાતુ પારસને મળે, મૂળ રૂપ તેનું નવ ટળે; ૬૫
 હલકે મૂલ્ય હતું જે લોહ, કુંદન તણો દેખાણો મોહ;
 કઠણ લોહ જે ભયાનક હતું, તે સર્વાંગે થયું શોભતું. ૬૬
 જેમ પારસ તેમ ચાતા જન, મૂળમાં તે મુકાવે ચેન;
 જીવ ટાળીને સ્વેં શિવ કરે, તજ્જ પુરુષ તે મહાતમ ધરે. ૬૭
 જે કરે આપ સરીખો તાત, એ બ્રહ્મવેત્તાની મોટી વાત;
 તે માટે કરવો સત્સંગ, તો સમજી લે વસ્તુ પ્રસંગ. ૬૮

દોહરા.

શિ૦—તજ્જ પુરુષ તે કહો ક્રિયા, અને તજ્જ તણી કાંઈ જાત;
 શે એંધાણે ઓળખું, તેની કયા ચિહ્નની ભાત. ૬૯

શુ૦—તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની, નાત નોંય નોંય વણું
 પ્રપંચ પક્ષે પેખતાં, જુદી ન પામે ધણું. ૭૦

આપાઈ.

જેશે એંધાણ જે દેહ તંજાં, તો તું બટકીય ધર ધણાં;
 દેહધારીને ચિહ્નજ ધટે, મૂકી બ્રહ્માંડ તજ્જ આધો વટે. ૭૧
 પ્રપંચને યોજતાં પુત્ર, નહિ પામે ચાતાનું સૂત્ર;
 સંસાર ઉપજે વળી તે દાખ્ય, એ ઉપર કહું તુજને સાખ્ય. ૭૨
 શિષ્ય જેને શુક જેગી હવા, તત્ત્વદર્શી મહા મોક્ષ પાકવા;
 કૃષ્ણ ભોગીમાં પહેલા ખરા, તત્ત્વદર્શી તે ચયા ઉકરા. ૭૩
 રામ જનક જે કરતા રાજ, તત્ત્વદર્શીનાં કીધાં કાજ;
 કર્મકાંડમાં મુખ્ય વસિષ્ઠ, તત્ત્વદર્શીમાંહી તે શિષ્ટ. ૭૪
 ગુરુ કહે શિષ્ય ! સાંભળ તાત ! પાંચેની જે વિચારી વાત;
 લક્ષ એકને વિચરણુ અલગ, થાય ધીમંત તે ગ્રહે સંગ. ૭૫
 તજ્જ નામ તે માટે વીર, જેને લક્ષમાં નથી સરીર;
 સ્વપ્ન માત્ર જ્યાં નથી પ્રપંચ, ત્યાં તેને ક્યમ લાગે અંચ ? ૭૬

તેહતણું કહું હું દષ્ટાંત, જે તું મન આણે એકાંત;
 ગૌર સ્થામ પાંડુ વર્ણો પુરુષ, તેની છાય નો'ય દેહ સદશ. ૭૭
 વસ્ત્ર અલંકૃત છે બહુ રંગ, પણ છાયાનું એકજ અંગ;
 છાયા તેમ જાનીનો લક્ષ, લક્ષણા કરી શકે કોઈ દક્ષ. ૭૮

હોહરા.

શિ૦—મહાનુભાવ મહંત ગુરુનો, કરવો જે સત્સંગ-
 તેનાં કાંધ લક્ષણ નહીં, તો કેમ મળે પ્રસંગ ? ૭૯
 ગુ૦—સત્સંગને કાંધ શિંગ નોહ, યાં તો અડવો યોજ;
 સંત શાસ્ત્ર સદ્ગોષ્ઠી, જાણી લેજો યોજ. ૮૦

ચોપાઈ.

તે ઉપર દષ્ટાંત અહ્ભુત, જે કેમ નિપન્યા દત્ત અવધૂત;
 તેણે ચોવીથ ગુરુ કર્યા હતા, નિજ બુદ્ધિથી અડેતા જતા. ૮૧
 વિચાર કરતાં લાધી વસ્ત, દૈત સકળ ત્યાં પામ્યું અસ્ત;
 યાગવલ્ક્ય બ્રહ્મજાની હવા, તેણે પ્રતિબોધ કીધા નવા. ૮૨
 ભણ્યા વેશંપાયન સૂરજ કને, શું ગીત ભણના નહિ તે કને;
 તે માટે શિષ્ય સાંભળ વચ્છ ! થૈ મુમુક્ષુને ભીડવો કચ્છ. ૮૩

હોહરા.

શિ૦—સ્વામી કહો છો તજજને, ચિહ્ન નહિ લવ લેશ.
 પણ ઉદ્ધવ પ્રત્યે ઓચર્યા, લક્ષણ ત્રીથ દેવેશ. ૮૪
 તે સ્વામી ! કેને કહ્યાં, તેજે લક્ષણ ત્રીથ;
 તે વિધ વચને પ્રીછવો, જેમ પામું પદ જમદીશ. ૮૫

ચોપાઈ.

ગુ૦—મુમુક્ષુને સર્વે એ કહ્યું, જેને કંઈ પામવા રહ્યું;
 પણ તજજનું છે પદ આરઠ, તેને અન્તર ભાવ ન ગૂઢ. ૮૬
 જે જનને ઉતરવું પાર, નાવ નાવિકનો કરે નિર્ધાર,
 જ્યારે નર પારંગત થયો, ત્યારે જળનો સાજ ત્યાં રહ્યો. ૮૭

મુમુક્ષુને સર્વે એ ઘટે, જેનું મન પામવા રટે;
 વણુ પામ્યો નહિ શીતળ હોય, તેણે ઉપાય કરવો સહુકોય. ૮૮
 હવે પદાર્થનું કહું દૃષ્ટાન્ત, તે ચિત્ત દૈ સાંભળજે શાંત;
 જેમ ખત્રીશ લક્ષણનો જન, તેને પગલે પગલે ધન. ૮૯
 સ્વતઃસિદ્ધ ઉપન્યો ધનવંત, એને ભોગ તણો નહિ અંત;
 શાને કાજે કરે ઉપાય, રહ્યો ચરણે લક્ષ્મી ધર થાય. ૯૦
 ભોગે ભયો રહે દિનરાત, તે કેમ લહે દરિદ્રની વાત;
 તેણે દરિદ્ર દીઠું ન સાંભળ્યું, જ્યાં ત્યાં મન ભોગે ભળ્યું. ૯૧
 તે ઉપાય કરે નહિ કશો, ધન દેખીને જાગે નહિ ધસ્યો;
 એમ પદાર્થ પદને વિણે, મગ્ન થયો તે અન્ય નવ લખે. ૯૨
 તે મન દરિદ્ર નહિ કોઈ વળી, મહા ભોગે મત જેની ઢળી;
 ચિદ્રૂપને અન્યજ નથી, સુણુ તું મુમુક્ષુનું કહું મથી. ૯૩
 મુમુક્ષુ તે સાધારણ જન, તેને આતુરતા ઉપની મન;
 લક્ષણ ત્રીસ ધરીને તાત, જેમ તેમ લેવું પદ સાક્ષાત. ૯૪
 જે જન જાણે છે સંસાર, હું બંધાણો છું નિર્ધાર;
 તે જાણે મન છૂટું સહિ, વારંવાર એ અવસર નહિ. ૯૫
 એ અજ્ઞાની કલો ન જાય, જ્ઞાની નહિ જેવો રઘુરાય;
 તેને શાસ્ત્ર તણો અધિકાર, શોધી ને ઉતરવો પાર. ૯૬
 સન્ત તણાં સુણુ લક્ષણ તાત, જે અનુભવતાં થાય સાક્ષાત;
 આદરતાં ત્રાંણુ હેમ થાય, લક્ષણ ગ્રહતાં બદલી જાય. ૯૭
 તે માટે એ લક્ષણ સાર, જે સાધે તે પામે પાર;
 પેલું તે સત્ ભાવણુ કહે, બીજું ક્ષમા મન માંહી ધરે. ૯૮
 ત્રીજું લક્ષણ દ્રોહ બુદ્ધ ટાળ, ભૂત ઉપર કરી કૃપા ન્યાળ;
 આત્મભાવ હૃદેને વિષે, સમાન દ્રષ્ટે સૌને લખે. ૯૯
 પ્રિય અપ્રિય કેને નવ ગણે, સર્વ ભૂત પર કરુણા ધરે,
 ધીર બુદ્ધિ હોયે તે જન, કામ ક્રોધ પરાભવ નહિ તન. ૧૦૦

- લોહું સુવર્ણ ન ગણે લેશ, જેનું મન ટળ્યું છે શેષ;
બાહ્યાભ્યન્તર અતિ પવિત્ર, એકાદશ રાખે એ સૂત્ર. ૧૦૧
- કામળ લાવ હૃદને વિષે, પ્રાપ્ત ભોગ આવે તે ભખે;
નૌકા તે ભવસાગર તણું, રહિત વિકારે મન આપણું, ૧૦૨
- નિષ્કંચન જાણવા જન, મુક્તિ સંગે ઇચ્છા થે મન;
અહ્યયર્થ હરિ સેવે સદા, અદ્વય આહાર સંતોષી મુદ્દા. ૧૦૩
- લેલીન હેય દેહે વૈરાગ, જાણે સકળ તત્ત્વના ભાગ;
સ્થિર ભાવે હરિ ચરણે રહે, શીતળ શુદ્ધ અન્તઃકરણ વહે. ૧૦૪
- મતપણું નહિ અતિ દીનતા, ઉદ્ધી કેરી ગંભીરતા;
મરાળ કેરી મન આતુરી, પય ગ્રહી નીર દીપે પરહરી. ૧૦૫
- ખટ ઊર્મિ લેખી નવ શકે, નિરભિમાની સહુ ભૂતને વિષે;
નિજ આત્મ દેખે સહુ માંય, કલ્પદ્રુમના જેવી છાંય. ૧૦૬
- દુઃખ હરે શરણે આવ્યાનું, નિજ જ્ઞાન આપે આધ્યાનું;
આત્મ સુખ આપે તે સંત, મિત્ર ભાવ જાણે ભગવંત. ૧૦૭
- અલ્પભાવ કરુણા મન ધરે, સંગી બાહ્ય અસંગી ફરે;
ફળ નહિ ઈચ્છે હરિને ભજે, અનન્યભાવે પામે વિજે. ૧૦૮
- તે સમદર્શી કહાવે જન, જેને રાગદ્વેષ નહિ તન;
ઘરમાં ન રહે વન ન જાય, લેંલીન થેને સમે સમાય. ૧૦૯
- નિશ્ચળ ધ્યાન એવું તે ધરે, સમ યુદ્ધે ભક્તિ આદરે;
લક્ષણ ત્રીસ કહ્યા ભગવંત, તે ગ્રહી લેજે એકે ચંત. ૧૧૦
- મુક્ત મુમુક્ષુનું લક્ષણ કહ્યું, જેવું મેં યુધમાને લહ્યું;
વળી ઉપજે તો પૂછે પ્રશ્ન, કહીશ હું જો કે'વરાશે કૃપણ. ૧૧૧

इति गुरुशिष्यसंवादे मुक्तमुमुक्षुलक्षणनाम तृतीयः खण्डः ॥३॥

ચતુર્થખંડ-તત્ત્વ જ્ઞાન નિરૂપણ.

ઢાહરા.

ગુ૦—ગુરુ કહે છે શિષ્ય! સુણો, ખંડ કલ્યા મેં ત્રણ;
તે તારા ચિત્તમાં વસ્યા, સુણી લીધું કાંઈ કર્યું. ૧
ગુરુ કૃપાળુતા મન ધરી, શિષ્યે વિચાર્યું મન સાથ;
કાંઈ ભાગ્યવાન નહિ મુજ સમો, જે સદ્ગુરુએ સાચો હાથ.

શિ૦—શિષ્ય કહે છે મહન્ત ગુરુ! મારે સર્વસ એહ;
તેમાં કહો હું સાંભળું, જેથી ટળે સર્વ સંદેહ. ૩
મારે સર્વસ રાય છો, તીર્થ વ્રત પુણ્ય દાન;
પ્રભુ કહો હું સાંભળું, તમે મૂતિમંત ભગવાન. ૪
સ્વામી! એટલું સાંભળાને, પદ્ધતિ લઈ પ્રભુરાય;
હવે કૃપાનાથ કૃપા કરો, તો કાંઈક સમજાય. ૫
સ્વામી સંશય મોટો મને, જે છે આ પંચભૂત;
તેજ સરખાં બાસે ખરાં, તે તમે કલ્યાં અદ્ભુત. ૬
જે દ્રષ્ટે મહાનિધિ તમે, જોઈ કહ્યું મહારાજ!
તે દષ્ટિ આપી પ્રીછવો તો, સઘ સમજું હું આજ. ૭

ચોપાઈ

ગુ૦—દૃષ્ટિ શી તુજ આપું વીર! સમજે સાર કહું જે ધીર;
ચોવીશ તત્ત્વ તુજ મુજ દેહ, તેમાં જો ન કરો સંદેહ. ૮
જે શુદ્ધિવડે કહું છું હું, તે શુદ્ધિવડે મહે છે તું;
જે મનવડે તેં માન્યો ગુરુ, તે મનવડે હું ઉત્તર કરું. ૯
માથે તો માને છે બે, મનવોણું કાંઈ જુદું છે;
તું શિષ્ય હું મૂઢી દે માન, મને ન જાણીશ ગુરુ નિદાન. ૧૦
બે માનિનતા બેથી ગધ, ચેતનતા ત્યાં મૂળગી રઈ;
તે ચેતનતા જે છે તેહ, એમાં નથી કરો સંદેહ. ૧૧

શિ૦—સ્વામી ! ધ્યાં તો બોલવા નથી.

શુ૦—મેં એમાંથી વાણી કથી,

શિ૦—તો સ્વામી ! હું તું ત્યાંનો'ય.

શુ૦—એમ એક માંડે ફરે છે સોય.

૧૨

દોહરા

શિ૦—એ તો વાત આઘી પ્રભુ, ધન્ય, ધન્ય, ધન્ય, મહારાજ !

કોણ કહે મહાગુરુ વિના, સહજ બોધ એ આજ. ૧૩

શુ૦—તેં જે કહ્યું કૃપા કરો, પણ વચન તણું નહિ ઠામ;

એતો આરોપી બોલવું, પણ સે'જે છે રામ રામ. ૧૪

શિ૦—પ્રભુ એ વાતને ગ્રીછવા, મેં કીધા અનન્ત ઉપાય;

મહાનુભાવ અંતરથકી, કીણી કૃપા ગુરુરાય. ૧૫

એ પક્ષે શ્રી ગુરુ તમો, ચિદ કલાં પંચભૂત;

ચમત્કારની વારતા, જેમ હદે તમાઈ હેત. ૧૬

કે'તાં સુણતાં અતિ ધણું, આજ લગે ગુરુ દેવ;

તેજ વાતે મહાનિધે કાંધ, અળગો પ્રગટયો ભેવ. ૧૭

શુ૦—કેમ કહે છે મહંત તું ? મહાન ગતિ અતિ જીવ;

તુજ મુજમાં અન્તર કશો, જેમ દીવેથી પ્રગટે દીવ. ૧૮

ચોપાઇ

પાંચ ભૂત દીસે ચિદ્રૂપ, ત્રણ ભુવન ભાસે તદ્રૂપ.

મહાજ્ઞાન હવું મુજને આજ, તેણે ચિદ્રૂપ દીડું મહારાજ. ૧૯

કિયાં જાઉં ને ક્યાં હું રહું ? શેને ત્યાગું ને શું હું ગ્રહું ?

આત્મા ભરભરી પૂરી રહ્યો, કદપાન્તે એકાણુંવ થયો. ૨૦

અંજી વિના દીસે નહિ અન્ય, આત્મા વિણ ભાસે નહિ મન,

એમ વશિષ્ઠને બોલ્યા રઘુનાથ, શિષ્ય કહે સાંભળો ગુરુનાથ !

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી ! જે દીસતું જેમ હવું, તેમાં પડિયો ફેર;

જેમ ભવ પ્રગટે અભિનવો, તેમ ફેર અનુભવની લે'ર. ૨૨

ગૃહની અથલતા ઉપજે જેમ, માદક ભક્ષણે ભૂર;
સ્થા સરખું મહારાજ ! છે, શું ચઢી આવ્યું પૂર ! ૨૩

ચોપાઈ.

ગુ૦—નો'યે શિષ્ય અથલતા પુત્ર ! જાણી લે એ આત્મ સૂત્ર;
જીવબુદ્ધિનો થયો વિનાશ, આત્મતાનો થયો પ્રકાશ. ૨૪
અણુ હવો હોય જેમ અવતાર, તેની પ્રકૃતિ રહે તે ઠાર;
ન્યારે પ્રગટયું અનુભવ અંગ, ત્યારે ફરીયા સંઘળા રંગ. ૨૫
શરદ ઋતુનો હવો પ્રકાશ, ત્યારે નિર્મળ જળ આકાશ;
દષ્ટિતત્ત્વ પ્રગટયું ન્યાં જ્ઞાન, ત્યાં ટળ્યું પ્રકૃતિનું માન. ૨૬

દોહરા.

શિ૦—દષ્ટિતત્ત્વ સ્વામી કહો, દષ્ટિતત્ત્વ શું નામ ?
દષ્ટિતત્ત્વ પ્રગટયે હોય શું ? જેમ બુદ્ધિ ખેસે ઠામ. ૨૭

ચોપાઈ.

ગુ૦—દષ્ટિતત્ત્વ કહું તે જાણ, તારી દષ્ટિતણું એ'ધાણ;
જહાં જહાં વિચરણુ જેવી વિધ, સર્વે ચિદ્રૂપ દીસે નિધ. ૨૮
અગમ અગોચર કહે છે વેદ, તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે વેદ;
પંડિત કહે પ્રકૃતિને પાર, તે દેખે આ દષ્ટિ ખાર. ૨૯
ત્રિલોકી રંગભૂમિ સદા, ચિદ્રૂપી નટ નાચે મુદા;
નાના ગુણુ કર્મ રૂપ નામ, સચરાચર સ્વે' આતમરામ. ૩૦

દોહરા.

કલ્યામાંહોં આવે નહિ, તો હું શું કહું હરિરૂપ;
જેમ છે તેમ એ વસ્તુ છે, આડ્ય સ્વરૂપી કૂપ. ૩૧
તેં પુછ્યું જે દષ્ટિ તત્ત્વ કહો, તેનો ઉત્તર એહ;
દષ્ટિતત્ત્વ એનું નામ શું ? તેનો ટાળું હવે સંદેહ. ૩૨

ચોપાઈ.

દષ્ટિતત્ત્વ તે એનું નામ, જે દેખીજે દષ્ટે ધામ;
દષ્ટે દેખે તેજ અસત્ય, બાકી તે અનુમાને નૃત્ય. ૩૩

ખંતે ભાતનું કહિયે જ્ઞાન, સાંભળ કહું તેનું નિદાન;
 એકજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, બીજું તે અનુમાને જાણ. ૩૪
 તે ઉપર કહું હું દષ્ટાન્ત, ધાર્યે મનને કરી એકાન્ત;
 આયુધ પડ્યાં દેખીને જેમ, મન વિચાર આણીજે તેમ. ૩૫
 આ છે જુદા તણાં હથિયાર, અહિંયાં કોઈકે હશે નિર્ધાર;
 ઉપકરણ દેખી કદ્યે અનુમાન, એનું નામ અનુમાની જ્ઞાન. ૩૬
 એવું જ્ઞાન ધણાને વિષે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તે થોડા લખે;
 દેખી ઈશ્વર આવ્યો વિશ્વાસ, અનુમાન જ્ઞાની કહીયે દાસ. ૩૭
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સુણ કહું વાત, હસ્તામળ દીસે સાક્ષાત;
 હસ્તે કંકણ હાટક તણું, અવલોકતાં શોભિત ધણું. ૩૮
 શેનું હશે એમ ચિત્તે ચડ્યું, એટલે સુવણું દષ્ટે પડ્યું;
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જાણ્યે એહ, કારજ સંબંધી ન મળે દેહ. ૩૯
 પ્રત્યક્ષ અનુમાનનો ભેદ કલ્પો, કે'જે સંદેહ સમૂળો ગયો.

શિ૦—શિષ્ય કહે ગુરુ મહારાજ ! ત્રીજી પ્રશ્ન ચરચો તમો આજ. ૪૦

ગુ૦—ગુરુ કે' શિષ્ય ! સાંભળ જે ખરૂં, ત્રીજી પ્રશ્નનો ઉત્તર કરૂં.
 તેં કહ્યું દષ્ટિ તત્ત્વ પ્રગટે શું થાય ? હવે કહું તે ગ્રહેજે મનમાં. ૪૧
 ન્યારે પ્રગટ્યું અદષ્ટિ તત્ત્વ, શૂન્ય કેરૂં કહિયે એ સત્ત્વ;
 પરાત્પર પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય જેહ, વસ્તુ નામ ત્યાં કહિયે તેહ. ૪૨
 વસ્તુતા પ્રગટે જે અંગ, ત્રણ દૈતનો તેને થાય ભંગ;
 પ્રાયે વસ્તુનો છે સ્વભાવ, ટળે દૈતને થાએ સાવ. ૪૩

દાહરા.

શિ૦—ત્રણ દૈત સ્વામી ! કલ્પાં, ત્રણ દૈત શું નામ ?

અને તે ટળ્યે તે હોય શું ? તે દેખાડો ઠામ. ૪૪

ગુ૦—હું તો બાપ કહીશ ખરો, મોટી વાત અગાધ;

મોટાનો અનુભવ મહા, તે નહિ છીલરને સાધ્ય. ૪૫

ચોપાદ.

- પહેલું તે ભાવાદૈત નામ, ખીજું ક્રિયાદૈત છે નામ;
 દ્રવ્યાદૈત નામ ત્રીજા તણું, સુણ લક્ષણને વિચારી ભણું. ૪૬
- એકમેવ અદ્વતજ બ્રહ્મ, કાયાભાવે જીજ્ઞવાં કર્મ;
 ખરો અધ્યાસ ભિન્ન ભિન્ન થયો, કલ્પા પૂછ્યાનો ઉત્તર રહ્યો. ૪૭
- ત્રણ દૈતનો કહું વિસ્તાર, ધરીશ તો તે બેસશે ઠાર;
 દ્રવ્ય કે'તાં તે પંચ મહાભૂત, લોક ચૌદ નાના અદ્ભુત. ૪૮
- સચર અચર ચોરાશી લક્ષ, દ્રવ્ય સ્વભાવે જીજ્ઞવી પક્ષ;
 મનુષ્ય દેવ પશુ-પક્ષી બહુ, એક કે'તાં જાણવાં સહુ. ૪૯
- વિચરણ સમાધિ નહિ એક રીત, એનું નામ તે દ્રવ્યાદૈત;
 ભાવાદૈતની સુણ કહું વાત, સમગ્રી લે જે મર્મે ધાત. ૫૦
- ભાવાદૈત જાણ્યે તું પુત્ર! જે પિંડ સકળ નો'યે એક સૂત્ર;
 પશુ પંખી યક્ષ કિન્નર નાગ, પિંડ સ્વભાવે જીજ્ઞવા રાગ. ૫૧
- હેતુ વિનાનાં કારણ વેર, સહજ સ્વભાવે જીજ્ઞવી પેર;
 મૂષક માર્ગર વ્યાધ ગૌતણે, શેજો સર્પ હસ્તી સિંહ હણે. ૫૨
- પ્રીત્યાદિકની જાણે પેર, સહજ સ્વભાવ ન કારણ વેર;
 માનવ દાનવ તિર્યક જાત, સકળ પિંડે નોહે એક ભાત. ૫૩
- ભાવાદૈત એ સમજ એ તાત, ક્રિયાદૈતની કહું હું વાત,
 કોઈ જળચર કોઈ ચળચર ઠરે, કોઈ પંખી આકાશે ફરે. ૫૪
- કોઈ ભણે બળતા અંગાર, કોઈ દષ્ટ હ તણો કરે અહાર;
 શાખામૃગ શાખાએ રમે, અનળ આકાશે મીન જળ ભમે. ૫૫
- તેમ માનવમાં ક્રિયા જીજ્ઞવી, કોઈ કેની ન શકે અનુભવી;
 પંખી ગત પશુએ નવ થાય, પશુગત દ્રુમે કરી નવ જાય. ૫૬
- વૃક્ષ પૃથ્વીથી આકર્ષે તોય, માનવ દેહે તે નવ હોય;
 પ્રત્યેકે ક્રિયા છે જીજ્ઞવી, વછ! વિવેકે જે અનુભવી. ૫૭
- ત્રણ દૈત દેખાડ્યાં તાત! વળી ઉપજે તો પૂછે વાત;
 ચિત્ત દે જોતાં દીસે તેહ, મહા અનુભવથી ભાગે તેહ. ૫૮

દોહરા.

શિ૦—શિષ્ય કહે છે હે પ્રભુ ! સંશય મને મહારાજ;

કૃપા કરો તો દાખલું, એ સંશય ટાળો આજ. ૫૯

સ્વામી મેં સાંભળી હતી, કોઈકને મુખે વાત;

જોગ સિદ્ધિ પ્રગટે થકે, અસંભાવ્ય કત થાય. ૬૦

તે અન્ય દેહનાં કૃત્ય કરી શકે, તો ગયું ગણી જે દ્વૈત;

તેને કૈવલ્ય પરઠવો તે, કેવો પ્રભુ ! અદ્વૈત. ૬૧

ચોપાઈ.

ગુ૦—કેવલતા પરડી નવ જાય, પરડી જે તે સર્વે માંય;

સિદ્ધિ સકળ માયાનું રૂપ, મુરદાનવ મોહા મુનિ જૂપ. ૬૨

વ્યસન જીવ માયા વશ પડ્યો, કરે ઉપાય સંકલ્પે ચડ્યો;

સંકલ્પે ચડિયું મન જેહ, પરપંચો દેખે બહુ તેહ. ૬૩

એક બે વાર કાંઈક તે થાય, ચટક દેખાડી સર્વે જાય;

જેમ વેશ્યા નિર્ધનને તજે, વંડી તે પુનરપિ નવ ભજે. ૬૪

સિદ્ધિ સાધકનો કરે એમ અન્ત, માટે સંત ન ધારે ચંત;

ખીજો પ્રકાર કહું સુણ વીર ! મૂળ મરમ સમજે એમ ધીર. ૬૫

એકમેવ અદ્વૈત કહે વેદ, જ્યાં ખીજો ત્યાં ભેદાભેદ;

વાસના લિંગ વિના નોંય કૃત્ય, કૃત્યે થાય વાસના સત્ય. ૬૬

સત્ય વાસના જીવ કેવાય, ભરમે ભ્રમણ કરે ભવમાંય;

તે-માટે મિથ્યા અધ્યાસ, કેવલતામાં સર્વે નાશ. ૬૭

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી ! હું એમ જાણતો, જે છે એમજ તે સિદ્ધિ;

કેવલતા જે તમો કહી, એ તો છે મહાનિધિ. ૬૮

સ્વામી ! એટલું મેં લલું, જે નામરૂપ પરપંચ;

કાળ કર્મની પ્રેરણા, તે માયા સંચ. ૬૯

જ્યાં રહ્યા બાસે સકળ, મિથ્યા રૂપને નામ;

જે સ્થૂળ કાંઈ કહી શકે, તો તે દેખાડે ઠામ. ૭૦

ઓપાઈ.

- ગુ૦—લક્ષાલક્ષ વિવર્જિત જેહ, પક્ષાપક્ષ વિવર્જિત તેહ;
 મન વાણી પામે વિશ્રામ, કોણ કેને દેખાડે ઠામ. ૭૧
 હું નહિ તું નહિ ત્યાં છે તેહ, જ્ઞાન નહિ જ્ઞાતાને જોય;
 જ્યાં કાંઈયે કહ્યું નવ જાય, ઝંકારાદિક વર્ણુ સમાય. ૭૨
 તે ગુરુ શિષ્યને શું કરી કહે, મનવાણીથી અગોચર રહે;
 મન કદ્યે તે બીજું થાય, મને ત્યહાં હું કહ્યું ન જાય. ૭૩
 માટે શિષ્ય કહું સુણ વાત, સમસ્યાથી તું સમજે ધાત;
 એક વસ્તુ બીજું કાંઈ નથી, હું છું એમ કેને કે' કથી? ૭૪
 સામું ત્યાં પ્રતિબિમ્બ નવ મળે, વેત્તા વિણ કોણ કેને કથે?
 પોતે કહે ને કહે હું સત્ય, શિષ્ય કરી જો એનું નૃત્ય. ૭૫

દોહરા.

- શિ૦—હું ને તમો ક્યાંધયે નથી, જેમ છે તેમનું તેમ;
 શું થૈ શું દેખી કહું જે, આ વાતનું તે કેમ? ૭૬
 જેમ છે તેમ એ મહાનિધિ, પરાતપર પરિષ્કલ્પ;
 અણુછતો હું તો માનતો, જેમ થયું હતું તેમ. ૭૭
 એમ કહી શિષ્ય લય થતો, પ્રેમે કરે પ્રણામ;
 હું હુંને પ્રણમી કહું, નમો નમો નિજ ધામ. ૭૮
 મહા અનુભવ મહા પૂરુષનો, સાર ગ્રહી કર્યો ગ્રન્થ;
 પરમપદ છે તે વિષે, જે આલે એ પંથ. ૭૯
 સંસાર દીર્ઘ રોગને, ટાળવા હીંડે જેહ;
 તેને ઔષધ આ ધટે, હોય જીવ-મુક્ત વિદેહ. ૮૦
 મોહ કળણે કબ્યો કંઠ લગી, મનની તજવા ધાંખ;
 તેને હરિ હીંડે કાઢવા, તો તેને એ પાંખ. ૮૧
 અજ્ઞાન અણુવે માનવી, કુખ્યો ભટકે જૂર;
 હીંડે નિજ ગૃહ પામવા, તો તેને આ સૂર. ૮૨

અન્તર આશય મુગતનો. મુમુક્ષુને ઉપાસ્ય,	
મૂરખને કાંઈ એ નહીં, શ્રીફળ વાનર પાસ.	૮૩
ગુરુ-શિષ્યનામે ગ્રંથએ, જેમાં ખડ છે ચાર;	
હરિ ચરણે જેને વાસ કરવો, હોય તે સુણો નરનાર.	૮૪
અન્તર જામીએ જે કહ્યું, તે અખે કીધો વિવેક;	
દૂષણ-ભૂષણ હરિ ભણી, એંસી ઉપર વળી એક.	૮૫

इति श्री गुरुशिष्यसंवादे तत्त्वज्ञाननिरूपणसप्तम चतुर्थ

खण्डः ॥४॥

(૪) અનુભવખિંદુ

આ પ્રકરણ મને લાગે છે કે અખાના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યા-
સનના ફળ રૂપે છે. તેમાં છત્રીસ છાપામાં અખાએ ‘બ્રહ્માત્મ અનુભવ
કેવો હોય છે, અને તેની ખુમારી કેવી રહે છે. તેનું વર્ણન કર્યું છે.
ચાર છાપામાં ફલસ્તુતિ છે. અને એકંદર ૪૦ છાપા છે.

“ એ છપા છત્રીસ; દીસે છે મર્મની સાનો;

ચાર કલા ફલ સ્તુતિ, વેશ તે બ્રહ્મજ્ઞાનો.

આ પ્રકરણને “ખિંદુ” નામ આપવામાં અખાએ ઉપનિષદોનાં
નામનું અનુકરણ કર્યું છે. અથર્વવેદનાં કેટલાંક ઉપનિષદોમાં અમુક
વિષયનું એકીકરણ કરી ગંભીર અર્થ ટૂંકામાં જણાવે છે, તેવાં ઉપ-
નિષદોને ખિંદુ એટલે કેન્દ્રભાવને પામેલો વિચાર-એવું નામ આપવામાં
આવે છે, જેમ કે ધ્યાનખિંદુ, અમૃતખિંદુ, નાદખિંદુ. પાછળથી વેદના
શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જેમાં એકત્ર થયું છે એવા પ્રકરણને ખિંદુનામ
આપવામાં આવે છે, જેમકે શંકરાચાર્યની “દશસ્તોત્રી” ઉપરની મધુસૂદન
સરસ્વતીની ટીકાને “સિદ્ધાન્તખિંદુ” કહે છે. અખાએ શ્રવણકાળે આ
ગ્રંથોનાં નામ સાંભળેલાં તે ઉપરથી પોતાના પ્રકરણને “અનુભવખિંદુ”
એવું નામ આપ્યું જણાય છે. ખિંદુ એટલે ટપકું નહિ, પરંતુ
ગંભીર વિચારનું જ્યાં એકીકરણ છે એવો ગ્રંથ સમજવાનું છે.

કુંડલિયા

પરધામ પરમાત્મ હરિ પ્રથમ કઈ પરણામ,
પરમજ્યોતિ પરબ્રહ્મ સદા, જ્યાં નહિ રૂપને નામ.
ત્યાં અણુછતો, થૈ પરણમું, વર્ણવું વાક્યવિલાસ;
જ્યાં મન વાણી પહોંચે નહીં, ત્યાં શું કહી સ્તવે દાસ.

નિર્ગુણમાં ગુણ છતા, આરોપી અખે ઓચર્યું,
સત્ય સત્ય પરમાત્મા, ત્યાં નહિ એવી સ્તુતિ કરું.

૧

છંદપદ્ય

નિર્ગુણ ગુણપતિ નામ, ધામધર ગુણને આલે;
સ્તુતિ અંબરાલીત, દ્વૈત નિર્લિંગી નરાળે.
ત્યાં આરોપ્યા ગુણ ઇશ, શીશ દળે જેને ચંમર;
નિકટ રહે અષ્ટ સિદ્ધિ, નિષિ નવને બહુ અંમર,
સુર વિણાધર તે થકે, ચિદ શક્તિ મહા સરસ્વતિ;
જમલો જાણી અખો સત્ત્વે, સર્વોત્તીત સર્વનો પતિ.

૨

અનુક્રમે કહું એહ, જેહ છે પ્રપંચ પારે;
તત્ત્વમસિ પદ જેહ, તેહ કહું વાણી ઉચારે.
કૈવલ્ય ઇશ્વર જીવ, બેવ કહું વિવિધ વિચારે;
અંબરવત મન થાય, જાય ગુણ તત્ત્વજ ધારે.
જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય ધર, બોલે અખો વાણી અમળ;
એ ભાષા બ્રહ્મવિચારવિધિ, સમજે તો નર જળકમળ.
જાણીને જગદીશ, શીશ સદ્ગુરુને નામી;
અવસર છે આ વાર, સાર શ્રીપતી ભજ સ્વામી.
તે જાવું નથી દૂર, ઉર અંતર અવલોકી;
ટાળ અસત અહંકાર, ચાર રથળ રહ્યો ધરોકી.

૩

ચરણકમળ ગુરુદેવનાં, સેવતાં સદ્દ હરિ મળે;
જેમ અર્ક તણા ઉદ્ભોગથી, અખા અંધકાર સેજ ટળે.

૪

મહાપદ તેજ મહંત, સંતશ્યાણા જાણે;
ન્યાં લઘુ બુધનો નહિ લાગ, વાક્ય વિચિત્ર વખાણે.
મનસા વાચા કાયા, પાય વણ પંચ વિચરવો;
સગુરો જાણે સંચ, પંચપર અનુભવ ધરવો.
લિંગ ચનુષ્ઠ્ય વિષ્ણુ અખ, ચિદ્બોનિ ચહુ દિશ્ન ભર્યો;
નિરાલંબ નરનામ સુર, અલગ રહ્યો સત આવર્યો.

૫

નહિ તેજ ને તોય, દોય નહિ અવનિ વાએ;
 આકાશથી આધું જેહ, નિગમ ત્યાં નેતિ ગાએ.
 ત્રિગુણ નહિ તે શન્ય, પુન્ય નહિ પાપ ન ધારે;
 રક્ત પીત નહિ શ્વેત, શ્યામ નહિ નીલ વિચારે.
 ગતિ અવગતિ તે ત્યાં નહીં, તો કહો વિચાર કઈ પેર વહે;
 અંબરવત્ તે ઈશ્વરે, ઓળખ અખા સદ્ગુરુ રહે. ૬

દેશ વિદેશ ન ભાત, જાત નહિ વર્ણ વિચારે;
 x દશ ષષ્ટ અષ્ટ ને એક, છેક પરપંચની પારે.
 ભાનુ ભુવન મધ્ય વાસ, ઉજાસ અંબરથો આપે;
 એ જગત્ જળ જાંજળ, કાળ માયા શિર થાપે.
 આપ અંબુ અંબુજ વિધ, અલગ રહો જળથી અકળ;
 સહેજ વિદ્વાસ શ્રીહરિ તણો, સમઝ અખા વરતે સકળ. ૭

મહાપદનો એ મરમ, ચરણ વિણ ચિદમાં દિસે;
 અવલોકે બહુ લોક, જેમ મુખ વિના અરીસે;
 જેમ દીપકનો એક દેહ, તેહથી થાય અનંતા,
 તેમ વસ્તુથી વિશ્વ ઉત્પન્ન, અન્ય નહિ આપ નિયંતા;
 ચૌદ લોક લગી વિસ્તર્યું, અંબર આધું એમ લલ્યું;
 અખા આપ વિસ્તાર વિધ, જગત્ બેદ જાણી કહ્યું. ૮

હવે અવનીનો કહું અર્થ, વૃથા રહે અવસર ખોતા;
 સેહેસે જે સમઝાય, કાય મન સ્થિર કરી શ્રોતા;
 ભુત ભુવન વૃક્ષ ધાત, -સાત^૧ વાસ્નાદિક રૂપે;
 સ્થાવર જંગમ જાત, ભાત સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અનુપે;
 સુર નર નાગ વૈકુંઠ લગે, દષ્ટે દીસે જે સહુ;
 અખા અવની એક તેમ, આત્મા વ્યાપી રહો બહુ. ૯

* ચોવીસ તત્ત્વો, પ્રકૃતિ આદિ ૨૪. અને પચ્ચીસમો પુરુષ.

૧ સાત ધાતુ.

વળી કહું એક દષ્ટાન્ત, શાંતિ મન સુણતાં પામે;
પુરૂષે કરીયું શયન, ઘેન જેમ જાગત વામે;
વધ્યો સ્વપ્ન સંસાર, પારણે પોઢ્યો રાજે;
હય હસ્તી નહિ પાર, ચાર પ્રિયપુત્ર બિરાજે;

લક્ષ કોટિ રૂપે અખા, જંત જેમ એક વિસ્તર્યો;
સર્વાંતીત એમ આત્મા, એ પેરે સજરો ભર્યો.

૧૦

જેમ વારિધિ કેરૂં વારિ, સકલ દિશામાં ચાલે;
પૃથ્વીપર પથરાય, વનરાજ સહુ પુલે ફાલે;
ઉગરતું રહે અંબુ, સર્વ ઢળી આવે ઢાળે;
તે નામ નદીનું ધરાય, ના'ય સહુ મહિમા બાળે;

ગર્વ ભરી ગાજે અખા, સરૂં ને લહે સરિતા સહી;
જેમ સાગર તેમ શ્રીહરિ વસે, જીવ નદી ચર્ધ હું વહી.

૧૧

જીવ થતાં જંજળ, કાળ માયા વશ પડિયો;
પિતૃ ઋણુ ગ્રહ દેવ, સેવની વણજે જડિયો;
ધન દારા સુત માત, તાન જીવિકા વશ વરતે;
અધિક ન્યૂનતા જોઈ, તોય છુટે નહિ મરતે;

અણુ સમઝે અહમેવ વશ, મર્મ ન સમઝે મંદમતિ;
પ્રપંચમાંહી પચ્યો અખા, જેમ સર્પ પરશે વણશે દધિ.

૧૨

અકસ્માત ઉદ્ધાળ કાળ જોગે દેહ કરણી;
તેમ આત્મા ઉદ્ધોત, જ્યોતિ મધ્યે આવરણી;
ન્યારે ઉપજે ભાવ, સાવ સ્વતંત્ર થાવા;
પ્રગટે ભક્તિ વિરાગ, મારગ જડે નિજ ધર જવા.

ચરણકમળ ગુરુદેવને, શરણુ જતાં ચિહ્ન ઉપજે;
સદ્ગુરુ પરમ શોધતાં, અખા પામી લે વર વિજે.

૧૩

સાન સમી કહે સંત, જંત હરિ દેખે જમલો;
ઉજ્જવલતા જેમ થાય, જાય જો કાશળ કમળો;

અહમેવ વર્જિત અંગ, લિંગ લિન થાયે લેખે;
 શમી જય સકળ વિચાર, પાર મન પામે પેખે;
 આલોચે અંખર વિષે, લીન થાયે લક્ષે કરી;
 જનંત જય નિજ આલયે, અખા જળ સર્વે પરહરી.

૧૪

જેમ વર્ષા ઋતુ જય, શરદ ઋતુ રૂડી દીસે;
 દામિનિ દોડી પળાય, વાય મન લગવા હીસે;
 ચહુ દિશ ચમકે ચંદ, દંદ બૌ મનનો ભાગે;
 તેમ ભાંગે ભવબ્રાંતિ, કાંતિ જેમ દિતીયા આગે;
 વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુરંગિંગ દેખી લહે;
 ચિદાકાશ ચિનમય અખા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે.

૫૧

જેમ દીપક તે વહ્નિ, વહ્નિ દીપક નહિ દોયે;
 તેમ સેવક સ્વામી જાણુ, વાણી કે'વાની હોયે;
 જેમ સુરજને કિરણ, ચરણ સંમુખ જેમ દેહે;
 તેમ છે આ વ્યવહાર, પાર જડે જુવે તેહે;
 જીવન્મુક્ત કહેવાય અખા, વચન ન લાગે તે સ્થળે;
 ગુરુ ગમે આલોચતાં, સહજપણે સરવે કળે.

૧૬

ક્યાંથો ક્યાંયે જય, કાંઈ નહિ કશોજ કે'વા;
 વચન તહાં ન સમાય, જય કોણુ કેને લે'વા;
 ક્યાં છે તે વણુ ઠામ, ધામથી દુર કે નેડો,
 ક્યાં છે ઉચ કે નીચ, ક્યાં છે મધ્યે કે છેડો;
 કાંઈ અવકાશ નહિ તે વિના, અધિક ન્યૂન નહિ શું કરું,
 સ્થાથી શું કાઢું અખા, શ્યામાં શુ લાવી ભરું.

૧૭

કેને કહું હું મર્ત, તર્ત જો જીવત દેખું;
 કેને કહું હું સ્થૂત, મૂત જો સૂક્ષ્મ પેખું;
 કેને કહું હું મહાભાગ, લાગ નહિ હીણો કે'વા.
 કેને કહું હું નીચ, ઉચ સ્થળ નહિ કોઈ રે'વા;

વેતા વિણ વિજ્ઞાન વિના, કોણ અખા કેને કહે;
જ્યાં નહિ શબ્દ ઉચ્ચારવિધિ, ચિદાકાશ ચિદ્માં લહે.

૧૮

નહિ લેનારો કોય, દોય નહિ દિલમાં ધરવા;
એવું અચરજ એહ, છે નહિ પંથ વિચરવા;
જ્યાં નહિ શબ્દોચ્ચાર, સાર છે ત્યાંહાં જના;
ઉપાય ઉપાયાંતર નહીં, તહાં છે કાંઈક સાંવા;
આપ મરતાં એ અખા, સહેજે સહજ સરામએ;
લેખે લિંગ લાગે થકે, વણુ બોલે શું ગાઇએ.

૧૯

જેમ રુદ્ધ રણમાંય, કરે ત્યાં કો કોણ વારે;
તેમ જાણવાં કર્મ, ધર્મ સહુ અર્થજ સારે;
તિમિર ભરીને પાત્ર-ચક્રી જન રહ્યો ઉલ્લેચે;
જેમ કુસુમ આકાશ, તાસ લહી ધરધર વેચે;
તેમ અધ્યાત્મ જ્ઞાન વિના, કૃત્ય સકળ જાણે અખા;
મંદમતિ માની રહ્યા, કરતા દીસે પપ્પ પખા.

૨૦

કે કરતા દીસે ગાન, તાનને સાધન માને;
કે વર્ણાશ્રમ અભિમાન, વાન અસમજસ બાને;
કોય સાધે અષ્ટાંગ; સાંગ કાયાકૃત જાણે;
કો કરે પૂર્વજ દેવ, સેવ અધિકતા આણે;
એ સર્વે કાય કલેશ છે, મન મલિનતા એ સહી;
અખા તકના પાનથી, અંગ તાપ ઉપજે નહીં.

૨૧

કેં ષડ્દર્શનના જ્ઞાન, વાત જિહ્વાની અગ્રે,
કેં ઈશ્વર થૈ પૂજાય, ગાય જશ્ન નગ્રે નગ્રે;
કોય કવીશ્વર થાપ, પાય પૃથ્વીપતિ લાગે;
કોય થાય દાનેશ, ઈશ કર્ણોદિક આગે;
તહાં લગી જાણે અખા, ન શમી સધળી વાસના;
લિંગનો ભંગ થયા વિના, સર્વે મનની ઉપાસના.

૨૨

- ભૂત ભવિષ્યની વાત, સંત કાય કેને આલે;
કો કહાવે ત્રિભુવન નાથ, હાથ મુખ ખીડી ધાલે;
કોષક સુર તેત્રીશ, ઇશ ને અજ દેખાડે;
કો કરે પ્રોઢી કાય, અંડટાહજ દાડે;
તોએ તે જાણો અખા, માયાએ મર્કટ કર્યા;
વાસના દોરી કંઠમાં, કાળ નાટ્ય સાથે કર્યા. ૨૩
- માટે જન તું જાણુ, વાંણી લે વિવિધ વિચારી;
તેનોય કવિતને ગીત, દૈતનું મૂળ સંસારી;
જે કાપે નિજ અંગ, ભંગ કરે ચતુર દેહનો;
તે છે ખાંડું એહ, છેહ જે જીવે તું તેહનો;
ગુરુ તણી દષ્ટે જોતાં અખા, ધેન તે સરવે વામીયે;
આજ્ય તણું તે પારખું, તે ખાંડ થું ખાતાં પામીએ. ૨૪
- સર્વે માયા જાણુ, આણુ મન મુળગે ઠામે;
આપથી ખીજું તેજ, વિવન રે'છે નિજ ધામે;
જેમ રાજપુત્રનો ન્યાય, ઉપાય ત્યાં તેમજ કરવો;
જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠક બ્રાત, તાંત લગ વાંછે મરવો;
તે માટે અભ્યાસ તું, કરી લે અખા એ વિધે,
દૈત તણો આયાસ છે, તે ટાળે તમ કે વિધે. ૨૫
- જો દેખે ત્રિભુવન ઇશ, તોય વિશ્વ વિશ્વા માયા,
જો દેખે સિદ્ધિવંત, અંત નહિ અમર કાયા;
જો તું દેખે સ્વર્ગ, વર્ગ જાણુ માયાનું.
ઉત્તમ મધ્યમ વાત, શાંત એ કૃત કાયાનું;
પસંદુ સર્વ સંકલજે, મને માન્યું મિથ્યા યજે;
અખા એજ આલોચતાં, સુરત સહજ તનમાં હશે. ૨૬
- મોટા મંદિર ખહાર, ચાર દિશ કાચો ઢાળ્યા;
નીલ પીત બહુ રંગ, ઢંગના બેદો બાળ્યા;
ઉગ્યો શશિ કાં સુર, દુરથી અતિશે ઝળકે;
દેખાડે બહુ રૂપ, ધૂપ વિવિધ પેર ચળકે;

અખા ઉપર અવલોકતાં, તહાં તેમનું તેમ છે;
તેમ ત્રિલોકી જાણુજે, એક વસ્તુ વડે એમ છે.

૨૭

નવ ભુલીશ તું ધાટ, નાટ સૌ જાણે ખોટું;
પિંડ તેવું બ્રહ્માંડ, છાંડ સૌ નાનું મોટું;
સૂક્ષ્મ તેવું સ્થૂળ, સ્થૂળ સૂક્ષ્મ નહિ અંતર;
નારી કુંજર ચીર, ધીર થૈ જીએ પટંતર;
પૂતળિ જોતાં બહુલતા, પૂતળિકા દષ્ટે પડે;
હસતી તેમ વિરાટ અખા, દિસે બહુલતા એ વડે.

૨૮

એથી આથો ચાલ, ધાલ હામ આપજ ખાવા,
છાંડ પિંડ બ્રહ્માંડ, સ્થૂળ નથી કો ગાવા;
જીવને ઈશ્વર દોય, કોય નથી એણે હામે;
સ્ત્રીકુંજર દષ્ટાન્ત, જાંત ઇશ્વરને ધામે;
કૈવલ્યમાં કોઈ અખા, બુદ્ધિબળ પહોંચે નહીં;
એ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ દષ્ટાન્તને, કોઈ ધીમંત શંકે ગ્રહી.
જેમ પર્વતની મોઢ, દીસે તેની તે-માટે;
હોય કોશ દશ વીશ, તોયે નિકટ એમ નાહે,
તે વડે દીસે તેહ, એહ મરમ પરબ્રહ્મે;
નહીં બોલવા લાગ, પણ છમે નહિ કર્મે;

૨૯

તું એવું જાણી રહે અખા, લિંગ ભંગ સહેજે હશે;
અન્ય ઉપાય જાળજા છે, તે ટાળ્યે પ્રોટું થશે.

૩૦

સાધન સર્વ વિચાર, બુદ્ધિથી જોને શોધી;
હું નહિ તું નહિ તેહ, નહીં ધર મૂક વિરોધી;
ગુરુ થા તારો તુંજ, નથી કોઈ બીજો ભજવા;
આલ્લ સુરતને ટાળ્ય, વાળ્ય અંતરમાં સજવા;
જેમ છે તેમનું તેમ, અખા થયું ગયું કાંઈ નથી;
આપે આપ આનંદધન, સ્વસ્વરૂપ જોયું નથી.

૩૧

એ અનુભવ પરમાણુ, જાણી જે રાખે હૃદયે;
સમઝતાં સમઝાય, જાય નિશિ અરકને ઉદિયે;

એ અનુભવ ભાખ્યો ધરા, શીશ નમી પૂછ્યું ઉમિયા;
 એ અનુભવ કહ્યો વશિષ્ઠ, તુષ્ટ થૈ રઘુપતિ બનિયા;
 એ અનુભવ શુકદેવને, જનક વિદેહે ભાખ્યો;
 એ અનુભવ નારદે અખા, વેદવ્યાસ પ્રતિ દાખ્યો. ૩૨

એ અનુભવ કહ્યો હંસ, બ્રહ્મ સનકાદિક પ્રીત્યા;
 એ અનુભવ કહ્યો કપિલ, દિવ દેવકુંડિ ધર્યા;
 એ અનુભવ કહ્યો વેદ, ભેદ જે યૌદ્ધમે કાડે;
 એ અનુભવ કહ્યો શુકદેવ, ભેદ જે સુણ્યોબ્રહ્માંડે;
 એ અનુભવ પરિપૂર્ણ છે, ઠામ ન ઠાણું હરિ વિના;
 સુર અસુર માનવી અખા, એ સમગ્રયા વિણ નિર્ધના. ૩૩
 એ અનુભવ કહ્યો કૃષ્ણ, પ્રશ્ન પૂછ્યો જો અર્જુન;
 ગીતા અમૃત પાન, જ્ઞાન ગંગાજળ મજજન;
 એ અનુભવ કહ્યો ભીષ્મ, ધરમ પ્રત્યે પર્વ શાંતે;
 એ અનુભવ કહ્યો અવધૂત, શિવ સુત પ્રતિ એકાંતે;
 અખા એજ અનુભવ ખરો, જેણે મહાજન નીપના;
 ત્રિંગલંગ થયા વિના, સૌ સાધન કાળની સેવના. ૩૪

એક અઝાનું દોળ, ભોજ્ય ધૃત નાવે શતથી;
 જેમ પુલીનો આહાર, ફાર દીસે બહુ વતથી;
 જેમ બદ્ધોનો વેપાર, સાર શું ઉગરે તેહને;
 જેમ ઝાકળની વૃષ્ટિ, અર્થ શું આવે મે'ને;
 એમ અણત્રિંગી અનુભવ વિના, સાધન જે સર્વે કહ્યાં;
 આકાંતું ફળ શોભે અખા, પણ તૂટ થઈ ઉડી ગયાં. ૩૫

પારસનો ધનવંત, અંત જેમ ધનનો નાવે;
 તેને વરતું નહિ દુષપ્રાપ, ખાય પેરે જ્યમ ભાવે;
 જેમ રવિરથ એસે કાચ, તેહ તો સર્વે દેખે;
 જેમ પંખી મળે લખ કાટિ, જોડીયઃ નહિ અનળજ લેખે;

x શતપથ બ્રાહ્મણના યૌદ્ધમાકાંડમાં.

તેમ મહા અનુભવ આગળ અખા, કૃત્ય સકળ લેખો નહી;
પરબ્રહ્મની પ્રૌઢતા, તે રસના શું શકે કહી. ૩૬

એજ છપ્પા છત્રીશ, ઇશ અઝનું છે જીવન;
એજ સુધારસ પાન, દેવઅંશીનું પીવન;
તત્ત્વજ્ઞાન ઉપદેશ, લેશ લહી તેહજ ધારે;
જે હરિનો અવતાર, સાર ગ્રહી તેહજ તારે;
જેમ ઘટ મધ્યે આકાશરે' તેમ સંસારી મધ્યમાં;
એ આરોપી કહે અખો, જે જાણો તો અવધ્યમાં. ૩૭

જાણ્યો નહી કોય જાંત, તન શું કાળું ગોરું;
કેનો કોં તાત માત, જનમ જ્યાં ન મળે છોરું;
છતે અણુછતી વાત, ઘાટ આવે તો આવે;
વાંઝય તણો સુત જેહ, તેહ જીતી રણુકાવે;
અખા એ જ અકથ કથા, સમજી નર સમજી જશે;
મહા અનુભવ આકાશવત, પણુ ખેતર સરખો ઉગશે. ૩૮

જે સુણુશે નરનાર, સાર વસ્તુ તે રહાશે;
બ્રહ્મ હેમાળો જેહ, દેહ ગળી જળમાં જશે;
જેમ પવને જાય બરાસ, આડય કીધા વણુ ઉડે;
તેમજ બ્રહ્મ વિચાર, સાર પામે સત ગૂઢે;
જે જાણે તે જાણુજો, બુદ્ધિ મને એમ ઓચર્યું,
નિમિત્ત માત્ર અખો કહે, જે જાણે તેણે કર્યું. ૩૯

આઘ અંત ને મધ્ય, બુદ્ધિથી જુઓ વિચારી;
તે તે કેવલ્ય બ્રહ્મ, શ્રમ ન લે નર ને નારી;
એ છપ્પા છત્રીશ, દીસે છે મર્મની સાંતો;
ચાર કલા ક્ષણસ્તુતિ, વેશ તે બ્રહ્મદશાનો,
સર્વ મળી ચાળાસ અખા, સમજીને ઉરમાં ધરે;
ચિદાનંદ ચિદ રૂપ તે, શ્રીહરિ મુખથી ઉચ્ચરે. ૪૦

પંચીકરણ ઉપરની ટિપ્પણી.

પૃ. ૮૭ “સળંગસૂત્ર દીસે પરિશ્વલ.”

પંક્તિ ૬ પરશ્વલ જ્યારે ભૂતમાત્રા અને તેનાં પરિણામોમાં પ્રવેશ પામેલું સમજાય છે ત્યારે તે મણિઓની માળામાં જેમ સૂત્ર પેટેલું અનુભવાય તેમ “સળંગસૂત્ર” જેવું સમજાય છે. આ સળંગસૂત્રને સૂત્રાત્મા અથવા હિરણ્યગર્ભ-એવું શાસ્ત્રીય નામ આપવામાં આવે છે.

પૃ. ૮૮ “અનુભવ ન વધે સમજ્યા પખે”

પંક્તિ ૧૭ ઈન્દ્રિયોના વિભાગ અને વ્યાપાર જાણ્યા વિના અપરોક્ષજ્ઞાન ઉદય થતું નથી. સમજણ એટલે પરોક્ષજ્ઞાન અનુભવ એટલે અપરોક્ષજ્ઞાન.

પૃ. ૯૯. “હવે કહું અંતઃકરણનો ભેદ”.

પંક્તિ ૧૧ ભેવ=વિભવ, વિગત.

પૃ. ૮૯ “ખેલી ઉત્પત્તિ પાછળ લે.”

પંક્તિ ૧૯ પ્રથમ ઉત્પત્તિ અથવા વિકાસક્રમ, પછીથી લય અથવા સંકોચક્રમ. ભે=લય.

પૃ. ૯૦ “વાસનાનું કારણ ચૈતન્ય સુચંગ...સમજી રહેતો થાય વિદેહ”

પંક્તિ ૯-૧૦ દેહના ચાર પ્રકાર ઉપર કહ્યા છે:- (૧) કૈવલ્યદેહ, (૨) કારણદેહ (દેહચૈતન્યધામ), (૩) વાસના લિંગદેહ, (૪) સ્થૂલદેહ. આ ચારે દેહમાં સળંગ મૂલ પરમચૈતન્ય નવા નવા રૂપમાં પ્રકટ થાય છે, અને તે રૂપોમાં કાર્ય કારણનો નિયમ પ્રવર્તે છે. જો આપણામાં લિંગશરીર પોતાની ગુણકર્મની વાસનાથી રંગાયેલું ન હોય તો સ્થૂલરૂપ કાર્યમાં આપણે આવવું ન પડે; વળી વાસનાથી ભરેલું લિંગશરીર જો અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન બીજ ન હોય તો લિંગ રૂપે

પ્રુટતું નથી, એટલે કે ચૈતન્યના આભાસવાળું અજ્ઞાનખીજ (તેને “દેહ ચૈતન્ય ધામ” અખો કહે છે) ન હોય તો વાસનાના અંકુરો ઉગે નહિ; છેવટે જો કૈવલ્યદેહમાં વાસ કરી રહેનાર ધનુષ્ય ચેતન ન હોય તો પ્રત્યેક પિંડમાં અજ્ઞાનખીજ રહેલું છે તે સ્પુરણવાળું અથવા આભાસ-વાળું થાય નહિ. આ પ્રમાણે ઉંડામાં ઉંડું ધનુષ્ય ચૈતન્ય, જેને સમજણ સારૂ માત્ર કૈવલ્યદેહવાળું કહીએ છીએ, તે પ્રથમ દેહચૈતન્ય રૂપે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનના અણુમાં જીવ રૂપે ભાસે છે; તે સવાસન લિંગદેહનો વિકાસ કરે છે; તે લિંગદેહ સ્થૂળદેહના ઘટક અણુઓમાં પ્રવેશ પામી જન્માદિ વિકારોને પ્રકટ કરે છે. આ પ્રમાણે કારણદેહ (દેહચૈતન્યધામ), વાસનાલિંગ એટલે સૂક્ષ્મદેહ, અને સ્થૂળ-દેહ—આ ત્રણેમાં મૂલ પરમચૈતન્ય એકધારાની પેટે (સુચંગ) ઉતરી આવે છે. ધનુષ્યચૈતન્યની પીઠમાં રહેલું કાર્ય-કાર-ણભાવ વિનાનું શુદ્ધ પરમચૈતન્યને જોઓ અનુભવે તેઓ સદેહ છતાં વિદેહ છે.

દેહ ભાવના વડે, પૂર્વાપર વિચાર કર્યા વિના, ધન્દ્રિયો અને મન વિષયસંસ્કારને એકદમ પકડે તેવા ચિત્તના વક્ષ-ણને વાસના કહે છે. આ વાસનાઓ કર્મના સંસ્કાર રૂપે હોય, રાગાદિ કલેશના સંસ્કાર રૂપે હોય, અથવા જ્ઞાનના સંસ્કાર રૂપે હોય. કર્મસંસ્કારો કર્મેન્દ્રિયોને ગ્રેરે છે, કલેશસંસ્કારો ચિત્તનો ક્ષોભ કરી સુખદુઃખ ઉપજાવે છે, અને જ્ઞાનસંસ્કારો સ્મૃતિઓને જગવે છે. કર્મ, કલેશ અને જ્ઞાનના સંસ્કારો અથવા વાસનાઓથી રંગાયેલું ચિત્ત સંસારી દશાને ટકાવી રાખે છે. વાસનાયુક્ત લિંગશરીર હોય ત્યાં સુધી જન્મ મરણની પરંપરા અટકતી નથી, ન્યારે “અણુલિંગી” ચિત્ત બને ત્યારે સદેહ હોષએ તોપણ વિદેહભાવ અનુભવાય છે.

પૃ. ૯૦. “પંદર તત્ત્વોનો દેહ તે સ્થૂલ, નવ તત્ત્વનું વાસનાલિંગ મૂલ.”
 પંક્તિ ૧૫ પાંચ મહાભૂતના અણુઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને કર્મેન્દ્રિયોના અણુઓ મળી પંદર તત્ત્વો વડે સ્થૂલદેહ ધડાય છે; પંચભૂતની અપચીકૃત પંચતન્માત્રાઓ, અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર મળી ચાર અંતઃકરણો મળી એકંદર નવ તત્ત્વો વડે વાસનાલિંગ શરીર ધડાય છે, ચૈતન્યમાત્રા વડે ત્રીજો કારણદેહ ધડાય છે, અને શુદ્ધ કૈવલ્યરૂપ તે ચોથું શરીર જેમાં નારાયણનો વાસ છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલમાં પંદર, લિંગમાં નવ, કારણમાં એક, અને મહાકારણમાં એક મળી એકંદર ૨૬ તત્ત્વોનો વિન્યાસ અખો આ સ્થાને કરે છે.

પૃ. ૯૦ “વાસના છે તે ચૈતન્ય વડે, તે તે સર્વ કૈવલ્યને ચડે”
 પંક્તિ ૨૨ દરેક ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને મદદ આપે છે, અને તે વડે ઇન્દ્રિયો સંસ્કારોને વાસના પુરીમાં લાવે, અને વાસનાપુરીમાં સુતેલો “પુરુષ” તે બોક્તા થઈ ભોગવે, અને જો તે કૈવલ્યને પોતાના સ્વરૂપે આળખે તો તે બોક્તાના અભિમાનવાળો ન થાય, અને સંસ્કારનાં પુલો મૂલ ચૈતન્યને અર્પે. ઉદાહરણ તરીકે ત્વક્ ઇન્દ્રિયનો સ્વામી અધિદેવ વાયુ તે સ્પર્શજ્ઞાનને ઉદય કરી સ્પર્શના સંસ્કારને અપચીકૃત પંચભૂત માત્રા પૈકી સ્પર્શતન્માત્રામાં વાસના રૂપે સ્થાપે; આ વાસના પ્રત્યક્ચૈતન એટલે જીવને પહોંચાડે, અને તે સર્વ કૈવલ્ય લાવવાળા શુદ્ધચૈતન્યને પહોંચે. “ચૈતન્ય વડે વાસના છે”—એટલે કે પુરુષના-પ્રત્યક્ચૈતનના-જીવના પ્રયોજનને અર્થે એટલે ભોગ અર્થે સ્પર્શવાસના છે એમ સમજવું. જો ભોગવાસના જીવનની છૂટી જાય તો આ સંસ્કાર ઇશ્વરાર્પણ થાય અને તેથી તે કૈવલ્યને ચઢે”—એમ કહેવાય. કર્તૃત્વાભિમાન

વિનાનાં કર્મો બોકતૃત્વ અભિમાન પ્રકટ કરી શકતાં નથી, અને ઈશ્વરાર્પણ થાય છે.

પૃ. ૯૧ “તુરીયાને મળે ત્યારે જીવટળે, કૈવલ્યમાંહી તે ત્યાં બળે.”
પંક્તિ ૯ જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળું આપણું રૂપ છે આ ભાવ ન્યાં સુધી કાયમ રહે ત્યાં સુધી જીવત્વ ટકે છે; પરંતુ આ ત્રણે અવસ્થાથી પર ચોથી જૂમિકામાં સાક્ષી પદે સ્પુરતું ચૈતન્ય તે હું છું એવું જ્ઞાન હૃદય થાય ત્યારે જીવત્વ ટળે છે, અને કૈવલ્યપદમાં વાસ થાય છે.

પૃ. ૯૧ ત્રણ અવસ્થાનો સુધો જોગ.....
પંક્તિ ૧૦-૧૨ભમરગુરુ તુર્યાં ભોગવે.

આપણી જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, અને તુરીય અવસ્થા-ઓની વિશેષ અભિવ્યક્તિ અનુક્રમે-(૧) નેત્રમાં, (૨) કંઠના પૃષ્ઠ ભાગમાં (૩) હૃદયમાં અને (૪) બ્રમ્હ્યમાં થાય છે. આ પિંડનાં સ્થાનોમાં અભિમાન વિશેષસ્પૃટ તે તે દશાનું થાય છે. યોગમાર્ગે ધારણા કરનારને આ વિશેષ ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ થતી સમજાય છે. સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રાણીઓને જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થા અનુભવમાં આવે છે. પણ ન્યાંસુધી જાગ્રત્માં જાગ્રત્, જાગ્રત્માં સ્વપ્ન, અને જાગ્રત્માં સુષુપ્તિ-એવી ત્રણ પેટા અવસ્થાઓ લૌકિક જાગરણમાં અનુભવાતી નથી, ત્યાંસુધી તુરીય અવસ્થાની કલ્પના સરખી પણ હિંદી શકતી નથી. આ કારણથી તે તે અવસ્થાનાં ધારણાનાં સ્થાનો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેમાં વેદાંત શાસ્ત્રે યોગ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે.

પૃ. ૯૨ “ગતે જાય કો અવગતિએ જાય.....”

પંક્તિ ૪-૫ વાસનાના સ્વરૂપની સમજણ સારૂ જુઓ પૃ. ૯૦ પંક્તિ ૯-૧૦. ઉપરની નોટ. વાસના એટલે કર્મ, કલ્પેશ, અને

જ્ઞાનના સંસ્કારો જે આશ્રયમાં અથવા આલયમાં રહે છે તેને લિંગ કહે છે. આ લિંગનો અહિર્મુખ પ્રદેશ સ્થૂલદેહ પ્રતિ વળતો છે, અને અંતર્મુખ અથવા મૂલ પ્રદેશ કૈવલ્ય તરફ ઢળતો છે જ્યારે વાસનાયુક્ત લિંગ અહિર્મુખ વેગવાળું થાય ત્યારે જન્મમરણ થાય; જ્યારે તે અંતર્મુખ વેગવાળું થઈ કૈવલ્ય પદમાં સમે ત્યારે મોક્ષ થાય. જેમ ખરાસની ડાબલી ઉઘાડીએ એટલે ખરાસ ઉડી જાય, તેમ મૂલ ચૈતન્ય લિંગાત્માની પીઠમાં રહેલું ઉઘડે ત્યારે વાસના ઉડી જાય, એટલે અંધજનક જન્મમરણ ન પ્રકટાવે.

પૃ. ૯૨ “ભરણું નીર તે ઝરી નીસરે પાછળ ઉમેરો કોણુજ કરે.”
 પંક્તિ ૧૧ વાસનાને લય થયા પછી મુક્ત પુરુષનો દેહ જીવતો વ્યાપાર કરતો રહે છે, પણ તે વ્યાપાર ખપી જવા અર્થે હોય છે, નવી આવૃત્તિના એટલે નવા દેહના પ્રકટીકરણ કરાવવા અર્થે હોતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કાચા ઘડામાં ભરી રાખેલું પાણી ઝરી બહાર નીકળી જાય અને અંદર કોઈ નવા પાણીનો ઉમેરો કરે નહિ તો પુનઃ પાણી તે ઘડામાંથી મળતું નથી, તેમ વર્તમાન દેહનો નિર્વાહ કરનારી વાસના સરી જાય અને લિંગ શરીરમાં નવી વાસનાઓ ભરાવા પામે નહિ તો પુનર્જન્મને અવકાશ રહેતો નથી.

પૃ. ૯૨ “ઈશ્વર્યેન ઉપજે કદાચ, તહાં ન પ્હોંચે વૈખરી વાચ”
 પંક્તિ ૧૩ મુક્ત પુરુષનો દેહવ્યાપાર વાસનાલય પછી ચાલે છે, અને તેની પ્રવૃત્તિમાં કેટલાંક ઈશ્વરનાં ચિન્હ એટલે ઐશ્વરી શક્તિ પ્રસંગે ઝળકે છે. આ ઐશ્વરી ચિન્હ શી રીતે પ્રકટે છે તેનું વર્ણન વૈખરી વાણીથી થઈ શકતું નથી.

પૃ. ૯૨ “પરાપરચંતી મધ્યમા વૈખરી, એમાં લિંગની શક્તિ ખરી
 પંક્તિ ૧૫-૧૮ બહાર આવે ઘોષ વેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ આલ્યા જાય.”

અક્ષરચૈતન્ય અર્થ રૂપે અને શબ્દરૂપે વ્યક્ત થાય છે. તેમાં શબ્દઅક્ષર વાચક બને છે, અને અર્થઅક્ષર વાચ્ય બને છે. શબ્દઅક્ષર પ્રાણીમાત્રમાં બીજ રૂપે વિઘ્નમાન હોય છે અને અક્ષરચૈતન્યને બહાર કાઢવા અથવા વિસ્તારવા મથે છે. આ શબ્દઅક્ષરના વાચક બળને વાક્ અથવા વાણી નામ આપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વાણી અથવા શબ્દને આપણે કેવળ ધ્વનિ અથવા નાદ રૂપે સમજીએ છીએ. પરંતુ ધ્વનિ અથવા નાદ જ્યાં સુધી વાચક એટલે કોઈ પણ અર્થનો બોધક થાય નહિ ત્યાં સુધી તે કેવળ અવાજ ગણાય છે. જ્યારે બોધક થાય ત્યારે તે ધ્વનિ વાચકશબ્દનું રૂપ પકડે છે. આ વાચકશબ્દની ચાર અવસ્થાઓ હોય છે. (૧) પરાવાણી જેમાં શબ્દ (વાચક) અને અર્થ (વાચ્ય) સંયુક્ત દશામાં હોય છે. આ વાણી એક ચણાના દાણા જેવી કહીએ તો ચાલે. જેમ ચણાના દાણામાં બે દળ છતાં એક છાંડમાં બંને ગુપ્ત રહે છે, તેમ પરાવાણીમાં વાચકઅંશ અને વાચ્યઅંશ સંયુક્ત દશામાં હોય છે. આપણાં ઘણાં જોયો આ પરાવાણીમાં ગુપ્ત રહે છે, અને તેથી તે વાણી જ્ઞાનવાણી દશાના ઉંબરાથી ઉંડી હોય છે. (૨) આ વાણી જ્યારે બુદ્ધિના મથનથી ક્ષોભ પામે છે ત્યારે જેમ બીજ ભૂમિમાંથી ઊગી નીકળે અને બે અંકુર કાઢે તેમ શબ્દ અને અર્થ એવા બે દળમાં પ્રકટ થાય છે. એટલે જીવ વાચકશબ્દ અને વાચ્ય અર્થને બુદ્ધિમાં સમજી શકે છે. આ વાણીને પશ્ચંતીવાણી કહે છે જેમાં શબ્દ સાથે અર્થનું સ્પુરણ થાય છે. (૩) આ વાણી આગળ વધી પ્રાણના વેગ વડે મુખનાં વાણીનાં સ્થાનને અંદરથી ક્ષોભ આપે છે, અને અર્થમય વિચારને જીવ અંદરથી ઉચ્ચરિત શબ્દના રૂપ વડે સમજે છે. આ વાણીને મધ્યમા વાણી

કહે છે. (૪) ત્યાર પછી મધ્યમાવાણી અંતઃસંજ્ઞનું રૂપ બદલી બહારના માણસ સમજી શકે તેવી વર્ણ, પદ, અને વાક્યના રૂપમાં કંઠાદિ સ્થાનો સાથે અથડાઈ વૈખરી રૂપે બહાર આવે છે. આ વૈખરીવાણીમાં ઘોષ એટલે નાદ વેરાય છે અથવા ખરે છે.

આ પ્રાણ વડે પ્રકટ થતી વૈખરી વાણી મન સાથે જિદ્ય પામતી મધ્યમા વાણી અને ભુદ્ધિ સાથે સ્ફુરતી પશ્યંતી વાણી, અને શબ્દાર્થના સંમિશ્રણરૂપા પરાવાણી જ્યાંસુધી લિંગશરીર હોય ત્યાંસુધી જીવ સાથે જોડાયેલી હોય છે. આ ચાર પ્રકારની વાણીના વેગ પાંચ તન્માત્રાના દ્રવ્યમાં અને ચાર અંતઃકરણમાં વહે છે, અને તેથી લિંગની તે ખરી શક્તિ છે. જીવના કારણ શરીર સાથે પશ્યંતી, વાસનાલિંગ (સૂક્ષ્મ) સાથે મધ્યમા અને સ્થૂલ શરીર સાથે વૈખરી જોડાયેલી રહે છે. મહાકારણ શરીર સાથે જોડાયેલી પરાવાણીની પારથી એટલે શુદ્ધબ્રહ્મચૈતન્યના જ્યોતિર્મય વેગ વડે કારણ લિંગ પોસાય છે, અને તેના પોષણથી વિચારના તરંગો ઊછળે છે. આ વિચારના તરંગોનું વહન કરનાર નાદ અથવા ઘોષ છે. તે અકારાદિ વર્ણનું રૂપ પકડી પદરૂપે અથવા વાક્ય રૂપે વૈખરી વાણીમાં પ્રકટે છે, અને તે દ્વારા આપણે અન્યને આપણા બાવો જણાવી શકીએ છીએ. આ વૈખરી વાણી અનેક પ્રકારનાં પદો અને વાક્યોને રચે છે. આ શબ્દબ્રહ્મનો વિસ્તાર નાનાજીવથી તે ઠેઠ વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુ-પર્યંત એકજ નિયમ વડે થાય છે. ટુંકામાં ઇશ્વરથી માંડી ક્ષુદ્ર માટી જેવા પદાર્થોનો જોષ વાણીદ્વારા થાય છે.

૫. ૬૨ “અવાચ્ય કહાવે કૈવલ્ય ધામ, તે અવ્યાકૃત-માયાનો વિશ્રામ.
 ચંકિત ૨૪ ૨૪ અવ્યાકૃત વિષે કૈવલ્યનું બાન, તેજ ધરો ઇશ્વરનું માન.”
 પરાવાણીની પારનો પ્રદેશ તે અવાચ્ય. તેમાં શુદ્ધ અથવા

કેવલ બ્રહ્મ ચૈતન્યનું ધામ છે. તે વિકાર નહિ પામેલી (અવ્યાકૃત) માયા જેમાં નામ, રૂપ, અને કર્મગુણ બીજરૂપે રહેલાં હોય છે તે ચૈતન્યના આભાસને પકડી રાખે છે. શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્ય માયામાં વિશ્રામ પામી તેને વ્યાકૃતાકાર કરવા મથે છે, અને તેજ અવ્યાકૃતને વ્યાકૃત કરનાર ચેતન તે ઈશ્વર કહેવાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ અથવા પરબ્રહ્મ વાણીથી પર છે, ત્યારે સગુણ બ્રહ્મ અથવા અપરબ્રહ્મ વાણી વડે વ્યક્તિ થાય છે.

૫. ૯૩ “ ઈશ્વરને ન્યારે સુષુપ્તિ થાય ત્યારે માયા ઉપહિત નામ પંક્તિ ૨ ધરાય ” આ અને પછીની પંક્તિઓમાં ઈશ્વરના અને જીવના મતભેદ, અવસ્થાભેદ, અને કર્મભેદ જણાવવામાં આવ્યા છે. માયારૂપ ઉપાધિમાં જે ચૈતન્ય મર્યાદિત થાય તે માયા ઉપહિત ચેતન કહેવાય. માયા ઉપહિત ચેતનમાં પરમેશ્વરની યોગનિદ્રા અથવા સુષુપ્તિ; તેવી અવિદ્યા ઉપહિત ચેતનમાં જીવની ભોગનિદ્રા અથવા સુષુપ્તિ. જેવો બ્રહ્માંડનો લય માયામાં થાય, તેવો પિંડમાં આપણા મર્યાદિત વિશ્વનો લય અવિદ્યામાં થાય; જેવો બ્રહ્માંડનો ઝાંખો ઉદય થાય, તેવો પિંડમાં આપણા મર્યાદિત અનુભવોની છાયા સ્વપ્નમાં પ્રકટ થાય; જેવો બ્રહ્માંડનો સ્થૂલ ઉદય થાય, તેવો પિંડમાં ઇન્દ્રિયોવડે સ્થૂલ વિષયાનુભવ જાગ્રતમાં થાય. આ પ્રમાણે બ્રહ્માંડમાં અને પિંડમાં ઈશ્વર અને જીવને સમાન નિયમો લાગુ પડે છે. સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન, જાગ્રત—એ ત્રણ દશામાં માયા ઉપહિત ચેતન ઈશ્વર, હિરણ્યગર્ભ, અને વિરાટ નામ ધરે, ત્યારે અવિદ્યા ઉપહિત ચેતન પ્રાણ, તૈજસ અને વિશ્વ એવાં નામ ધરે. તુરીયપદમાં ઈશ્વર ચૈતન્ય અને જીવચૈતન્ય જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓના વિભ્રમથી વિખુટું પડી સાક્ષી ચેતનનું સ્વરૂપ ભોમવે છે, અને તે સ્થિતિમાં અદ્વૈતાનુભવ જાગે છે.

૫. ૯૩ બ્રહ્માંડના લિંગ શરીરના અધ્યક્ષ ચેતનને સૂત્રાત્મા કહે છે; પંક્તિ-૧૪-૨૦ અને તે મહાસત્ત્વ અથવા મુખ્ય જીવ કહેવાય છે.

પરમેશ્વરની કાયા પાંચપ્રાણ, દશધન્દ્રિય, અને મન તથા બુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વની ઘડાયેલી હોય છે. આ દ્રવ્યો અપંચીકૃત અવસ્થાનાં હોવાથી સર્વ સ્થૂળ પદાર્થોમાં તેના વ્યાપારો ચાલી શકે છે.

જીવની કાયામાં ૪૯ તત્ત્વો પ્રવેશ પામે છે; અને તે તત્ત્વો પંચીકૃત અવસ્થા વડે મિશ્ર ભૂમિકાનાં હોય છે.

૫ મહાભૂતનાં અણુઓ, ૧૦ પ્રાણો, ૫ કર્મેન્દ્રિયો, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ૫ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ, ૪ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણો, ૧ સર્વને પોતામાં ગર્ભરૂપે રાખનારી ઈશ્વરની માયા શક્તિ, અને ૧૪ ધન્દ્રિયો-દસ જ્ઞાન અને કર્મની, અને ચાર અંતઃકરણ મળી ચૌદ ધન્દ્રિયગણના અધ્યક્ષ દેવો-મળી ૪૯ તત્ત્વો જીવના પિંડમાં ગણાવ્યાં છે.

૫. ૯૩ પંક્તિ ૨૧-૨૨ } પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, અને
૫. ૯૪ પંક્તિ ૧-૪ } સમાન-એ પાંચ મુખ્ય પ્રાણો છે.
નાગ, કૂર્મ, કૃકર, દેવદત્ત, અને ધનંજય
એ પાંચ ગૌણ પ્રાણો છે.

પ્રાણાદિ મુખ્ય પ્રાણોનાં સ્થાનો હૃદય, ગુદ, સર્વશરીર, કંઠ, અને નાભિ એ પ્રમાણે અનુક્રમે છે. નાગાદિ ગૌણ પ્રાણો દેહની અમુક ચેષ્ટા પ્રસંગે પ્રકટ થાય છે. ઉદગાર વખતે નાગની કલા જાગે છે, અને તે પ્રાણ પૃષ્ઠવંશનાં છેડામાં રહેલી ગુપ્ત કુંડલિની શક્તિને વળગી રહેશે હોય છે; કૂર્મ નામનો પ્રાણ આંખોને ઉઘાડવાનો વ્યાપાર કરે છે. અખો તેનું સ્થાન મૂલાધાર એટલે પૃથ્વીના ચક્રમાં ગણે

છે; ફક્ત પ્રાણને અખો “કુર્કટ” કહે છે, અને તેનો વ્યાપાર ક્ષુધાને ઉત્પન્ન કરવાનો છે. આ ક્ષુધાનો વેગ સમગ્ર શરીરનાં અણુઓમાં ફેલાય છે તેથી અખો તેને સકળ સાંધામાં ગણે છે. દેવદત્તપ્રાણ બગાડું ખાવાના વ્યાપારમાં પ્રકટ થાય છે, અને સમગ્ર ત્વચામાં તેની વ્યાપ્તિ ગણવામાં આવે છે. ધનંજય પ્રાણ સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપી રહેલો હોય છે, અને મરણ પછી પણ તેની સ્થિતિ દેહમાં કેટલોક સમય રહે છે. ધનંજયની ઉપયોગિતા દોડવા વિગેરેમાં જણાય છે.

પૃ. ૬૪ પંક્તિ ૧૩ ઊંઠ = સાડાત્રણ.

પૃ. ૬૪ પંક્તિ ૧૬ “તુર્યાનુસ્યુત સહુને જોગવે.”

તુરિય અવસ્થા ખરી રીતે જાગૃત. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણેમાં, તથા તે ત્રણનાં નેત્ર, કંઠ અને હૃદય-એ ત્રણ અભિવ્યક્તિનાં સ્થાનોમાં પેટેલી અથવા ગુંથાયેલી (અનુસ્યુત) હોય છે.

પૃ. ૬૫ “જીવેશ્વર કહેવા નવ રહ્યો,

પંક્તિ ૬-૭ જ્યારે અપંચીકરણને પારે ગયો.”

ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે જીવની કાયા પંચીકૃત તત્ત્વોની છે અને ઈશ્વરની કાયા અપંચીકૃત તત્ત્વોની છે. એ બંને ભાવો વિલાય છે, ત્યારે “અપંચીકરણ”ની પારે ચૈતન્ય પહોંચું કહેવાય. જ્યારે જીવ ઈશ્વરપદમાં સાયુજ્ય પામે ત્યારે પંચીકરણની પારે ગયો કહેવાય; જ્યારે ઈશ્વર પદમાંથી સાક્ષીપદમાં કૈવલ્યભાવે રહે ત્યારે અપંચીકરણને પારે ગયો કહેવાય.

પૃ. ૬૫ “તે ઝંકાર અવ્યાકૃત અંકાર”.....

પંક્તિ ૧૩ જુઓ અખેગીતા કડવું ૭.

પૃ. ૬૫ પંક્તિ ૧૬ “ચૈદ્ર લોકે એકે વૈરાટ, તેમાં ચાર ખાણના ધાટ.”

સાત પાતાલ, તથા જી, જીવરૂ, સ્વરૂ, મહરૂ જન, તપ

અને સત્ય એ સાત લોક મળી ચૌદ લોકમાં વિરાટ પુરુષ વસે છે. તેના શરીરમાં જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્બિન્નજ એવી જીવના દેહોની ઉત્પત્તિની ચાર ખાણો છે.

પૃ. ૬૬ “સ્થૂલને જોતાં નાવે પાર, અનાર રતરે લાધે સાર.”

પંક્તિ ૩ વિરાટ રૂપી મોટા ઉખરડા જેવા વૃક્ષને જોયે તો પાર આવે એમ નથી, પરંતુ જેમ અનેનાસનાં ફળ ઉતારી લઈ સ્વાદ લઈએ, તેમ આ વિરાટના વ્યાપક શરીરમાં ચૈતન્યની એટલા સમજી લઈએ તો આ બ્રહ્માંડને લગતું જ્ઞાન મેળવવાની મહેનત સફળ થઈ ગણાય. “અનાર”ને બદલે “અંતર” પાઠ મળે છે તે વધારે ઉચિત લાગે છે.

પૃ. ૬૬ “ત્રિપુટી રહિત તે છેજ અવાચ્ય,

પંક્તિ ૧૧ તત્ત્વમસિ પદ સાધ્યું સાચ.”

જ્ઞાતા, જ્ઞાન, અને જ્ઞેય-એ ત્રિપુટીથી પરવાણીથી વર્ણવી શકાય નહિ તેવું જીવન્મુક્તનું પદ છે. તેવા જીવન્મુક્ત પુરુષેજ તત્ (તે) એટલે ઇશ્વરપદ, અને ત્વમ્ (તું) એટલે જીવપદ એ બેનો અભેદ જે અસ્તિ (છું) ક્રિયાપદથી જણાવવામાં આવે છે, તેનો અનુભવ કર્યો કહેવાય.

પૃ. ૬૬ “મહાપદ માંહે કદ્યું તું દૈત, તે સમજ્યાથી થયું અદૈત,

પંક્તિ-૧૩-૧૪ અહંબ્રહ્મ છે શબ્દજ વિના, એમ સમજે વેત્તા અખા આપના.”

શુદ્ધ બ્રહ્મવસ્તુમાં અધ્યારોપ વડે જે વિશ્વનું દૈત પ્રકટ થયું હતું, તે સત્ય સમજણ વડે-એટલે અપવાદ વડે-દૂર થવાથી અદૈતપદ પ્રકટ થાય છે. આ અદૈતપદનો અનુભવ વાણીમાં “હું બ્રહ્મ છું” એમ આપણે માત્ર બોલી દેખાડીએ છીએ, પરંતુ ખરી રીતે અનુભવી પુરુષ આવા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યા વિના મૌનપણે અનુભવ કરી શકે છે. આપના એટલે પોતાના સ્વરૂપના વેત્તા એટલે જાણનારા શબ્દનો આશ્રય લીધા વિના બ્રહ્માદૈત અનુભવે છે.

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ-ટિપ્પણી.

પૃ. ૬૭ “મન તુર્યાતીત ઠહેરાય ”
 પંક્તિ ૧૮ આપણું મન સામાન્યરીતે જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિમાં જ આવ કરે છે; અને તેમાં આત્મપદની છાયા ઉતરે છે. આ ત્રણ અવસ્થાના મનને “સમના” સ્થિતિ કહે છે. આ ત્રણ અવસ્થાથી પર પદને તુરીય એટલે ચોથી અવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થામાં આપણા સાક્ષીસ્વરૂપનું જ્ઞાન રહે છે. આ સ્થિતિના મનને સમની અને ઉન્મની વચલી અવસ્થાવાળું ગણવામાં આવે છે. આ ચોથા પદથી પણ ચઢીઆતું પદ તે “તુરીયાતીત” કહેવાય છે, અને તે પદનું મન તુરીયાતીત ઠર્યું ગણાય છે. આ પદમાં જીવચેતન અને ઇશ્વરચેતનનો ભેદ સર્વેશે અજાણ છે; અને તેમાં મન કેવલ ઉન્મની ભાવવાળું હોય છે; એટલેકે તે ભેદભાવના કોઈપણ પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ વિનાનું થઈ જાય છે.

પૃ. ૬૮
 પંક્તિ ૨ “અર્કસ્થાની કહિએ વસ્ત”=અક્ષવસ્તુ સૂર્યને સ્થાને સમજવી.
 પૃ. ૬૮. “તત્ત્વ ઉધરી અગમાં કરે, શેષભાગ ચેતન ઉગરે.”
 પંક્તિ ૧૫ પાંચ તત્ત્વને ખાતર કરવામાં આવે તો તેમાં પહેલા પુરુષ-ચેતનનો અંશ બાદબાકીની રીતે શેષ રહે; અને તે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એમ સમજાય.

પૃ. ૬૯. “જૂન કલ્લોલ જાણે જે કોય, સ્વયંઆત્મા જાણીએ સોય.”
 પંક્તિ ૮ આ જાગ્રત્ પાંચભૂતના તરંગો છે એવું જે કોઈ સમજી જાણે, તે પોતાના આત્માના નિરાળા સ્વરૂપને સમજી શકે. જ્યાંસુધી ભૂતના વિકારોથી આત્માનો વિવેક ન થાય ત્યાં સુધી અનાત્માને આત્મા માનવાનું થાય; તેવો વિવેક ઉદ્ભવ્યા પછી અનાત્મા તે ભૂતવિલાસ, અને આત્મા તે આપણું શુદ્ધ રૂપ એવી સમજણ ઉદ્ભવે.

પૃ. ૬૯ “ઉપર ભૂતળને બિલ સર્ગ, પંચભૂતનો નાણે વર્ગ.”

પંક્તિ ૧૦ આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળ-એ ત્રણ લોકમાં જાણીતી
સૃષ્ટિ તે પંચભૂતનાં વિશિષ્ટ કાર્યો (વર્ગ) જાણવાં. બિલ=
પોકળ, ગુહા, પાતાળ.

પૃ. ૬૯ “અવિગતથી નભ ઉપન્યું સાર.”

પંક્તિ ૧૫ અવિગત=અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત. જે દ્રવ્યમાં નામરૂપનું
પૃથક્કરણ થયું છે તેને વ્યાકૃત કહે છે. અવ્યાકૃતનું બીજું
નામ અવ્યક્ત અથવા મૂલ પ્રકૃતિ, એટલે ત્રિગુણના સામ્ય-
વાળું કારણદ્રવ્ય. અખો તેવા દ્રવ્યને “અવિગત” કહે છે.
તે અવ્યાકૃતનું અપભ્રંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ છે.

પૃ. ૬૯ “પ્રત્યક્ષ જળ દીસે છે ધરા, એકમાં ચાર વર્તે છે ખરા.”

પંક્તિ ૨૪ પંચીકૃત રથૂલ પૃથ્વીઆદિમાં પોતપોતાના મુખ્ય ધર્મ
ઉપરાંત બાકીના ચાર તત્ત્વોના ઔણધર્મો અનુભવમાં આવે
છે. પૃથ્વીના પડમાં જ્યાં બખોલ પડે ત્યાં આકાશનો અંશ
સમજવો; જ્યાં પૃથ્વીનો કંપ થાય ત્યાં વાયુનું પરિણામ
સમજવું; જ્યાં પૃથ્વીની ખાણમાં હીરાવિગેરે રત્નો જણાય
ત્યાં તેજનું પરિણામ સમજવું; પૃથ્વીના ગોળા ઉપર પોણા-
ભાગમાં પાણીનું આવરણ તો ઉધાડું એટલે પ્રત્યક્ષ છે-એ
રીતે પૃથ્વીમાં બાકીનાં ચાર તત્ત્વોના ધર્મો સમજવા.

પૃ. ૬૯ “અણુમાં જે જામણશક્તિ, તે અવનીની જાણે વ્યક્તિ.”

પંક્તિ ૨૬-૨૮ જળમાં જે ખરફના રૂપમાં જામવાની-કઠણ થવાની-
શક્તિ છે તે પૃથ્વીની શક્તિનું પ્રકટીકરણ (વ્યક્તિ) સમજવું;
તે ખરફને ઓગળવાનો (જળપણ) ધર્મ અંદરથી જાગે છે
તે તેજ એટલે અગ્નિની શક્તિ (પ્રાય=મુખ્યત્વે કરીને)
સમજવી; તરંગો (વીચી) અથવા મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે
તે વાયુની વૃદ્ધિ સમજવી.

જળપણ=જળવાપણું, સળગવાપણું.

પૃ. ૧૦ “તત્ત્વકલાનું કારણ એહ, ચલણુવલણુ દીસે છે દેહ.”

પંક્તિ ૧૫ અહીંથી ગુરુનું ઉત્તર શરૂ થાય છે. ઉપરના દોહરામાં શિષ્યનો પ્રશ્ન એવો છે કે ચૌદલોકમાં હું તો ભૂતના વિકારોને જ જોઉં છું, અને પરમાત્મારૂપ વસ્તુ તો જણાતી નથી. ગુરુ ચોપાધિમાં ઉત્તર આપે છે કે જે ભૂતના અંશો દેહના રૂપમાં પલટાયેલા સમન્વય છે, તેમાં ચલણુવલણુ—એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં સ્ફૂરણો જણાય છે તે તત્ત્વનો એટલે ચૈતન્યવસ્તુનો પ્રભાવ છે, માટે હું સર્વત્ર વસ્તુવિલાસ કહું છું.

પૃ. ૧૦૧ “તત્ત્વસાગરે બુદ્ધબુદ્ધિડ, સચરાચર દીસે અહ્માંડ.”

પંક્તિ ૨૩ અહ્મચૈતન્ય તે તત્ત્વનો સાગર, તેમાં પરપોટા જેવા પિંડો અથવા દેહો; આ સઘળા અહ્માંડમાં સ્થાવર જંગમ સર્વ પદાર્થોમાં અહતત્ત્વ અંતર્ગત પેઠેલું જણાય છે.

પૃ. ૧૦૨ “મહત્તત્ત્વ સૌ શન્યેથી હોય, પ્રકૃતિ શન્યે કલ્પિત સૌંય.”

પંક્તિ ૪ મહત્ત્વ એટલે બુદ્ધિતત્ત્વ, જેને આકાશનું કારણ ઉપરની પંક્તિમાં કહ્યું છે, તે સર્વાંશે શન્ય એટલે અવ્યક્તમાંથી પ્રકટ થાય છે; અને તે “પ્રકૃતિશન્ય” અવ્યક્ત પ્રકૃતિ દ્રવ્યમાં ચૈતન્યના કલ્પના અથવા સ્ફુરણના બળથી પ્રકટ થયેલું સોદાય છે એટલે શોભે છે. તાત્પર્ય કે મૂલ પ્રકૃતિ-શન્યમાં કલ્પક બલવડે એટલે સ્ફુરણવડે મધ્યકેંદ્ર મહત્ત્વ અથવા બુદ્ધિનું વ્યક્ત રૂપ ઉભું થાય છે.

પૃ. ૧૦૨ “અણુલિંગી નવ દીસે આપ, ત્યાં કેમ લાગે પુણ્યને પાપ”

પંક્તિ ૨૩ ન્યાં સુધી લિંગ શરીર હોય ત્યાં સુધી પુણ્ય પાપ લાગે, પરંતુ ન્યારે લિંગ શરીરથી પર (અણુલિંગી) સ્વરૂપ સમન્વય ત્યારે પોતાનો પૃથક્કાર એટલે જીવભાવ જણાતો બંધ થાય છે એટલે પુણ્ય પાપને અવકાશ રહેતો નથી. દુંકામાં સલિંગી હોય એ ત્યાંસુધી બેદભાવ અને પાપપુણ્ય;

“અણુલિંગી” થયા પછી બેદભાવનો નાશ, અને પાપપુ-
ણ્યનો સ્પર્શ નહિ-એ તાત્પર્ય છે.

પૃ. ૧૦૨ “તત્ત્વદર્શનિ નથી શરીર. ”

મંકિત ૨૫ પોતાને અક્ષરરૂપે એટલે તત્ત્વરૂપે ઓળખનારને ખરી રીતે
શરીર વળગેલું નથી. દેહ હું છું એવો દેહાધ્યાસ હોય ત્યારે
દેહ અને દેહી; જ્યારે હું અક્ષર છું એવો અનુભવ જાગે
ત્યારે દેહ-દેહીભાવ રહેતો નથી.

પૃ. ૧૦૩ “કહું અવનિને અવનિ મા જાણુ”

મંકિત ૫ પૃથ્વી વિગેરે સાચા પદાર્થો છે એવું મંતવ્ય તે અવળા
બુદ્ધિનું પરિણામ છે. અક્ષરવસ્તુ પૃથિવ્યાદિરૂપે પોતે સ્વયં
વિકાર પામ્યા વિના જાણે છે. જેમ એક ચિત્ર સ્વયં વિકૃત
થયા વિના દષ્ટિકોણ બદલવાથી ત્રણ રૂપ વાળું જણાય
છે, તેમ અવિદ્યાથી હણાયેલી બુદ્ધિવડે અક્ષરચૈતન્ય પૃથિ-
વ્યાદિ માનવામાં આવે છે.

પૃ. ૧૦૩ “વકરી દષ્ટિએ દીસે જૂત, વસ્તુ વિચારે છે અદ્ભુત.”

અવિદ્યાવાળા અવળા (વકરી) દષ્ટિએ પંચજૂત જણાય;
વિદ્યાવાળા સવળા દષ્ટિએ અક્ષરવસ્તુ અદ્ભુત અનુભવાય.

પૃ. ૧૦૩ “પ્રપંચ નામ તેણે પડયું, જે લઘુજ્ઞાન છે તાત.”

પં. ૧૯-૨૧

આ સંસારને “પ્રપંચ” એવું નામ એવા કારણથી પાડવામાં
આવ્યું છે કે તે નામમાં ટુંકા અક્ષરની ચતુરાષ્ટ્ર જણાય.
પર (પ્ર) એટલે પરબ્રહ્મ અથવા-હરિ, અને પંચ એટલે
પાંચજૂત, સાચા હરિ અને જોડું પંચજૂતનું જગત્-એ
એ બેના યોગથી “પ્રપંચ” એટલે જૂડું એવો શબ્દ ઉભો
થયો છે. વંધ્યા સ્ત્રી ખરી અને સુત જોડો-એ બેના
યોગ વડે “વંધ્યાસુત” એ મિથ્યા; તેમજ અક્ષર ખરું અને પંચજૂત
જોડું તે બેના યોગથી પ્રપંચ એટલે વિશ્વ તે મિથ્યા પદાર્થ.

૫. ૧૦૪ “જીવેશ્વર કહાવે સંસાર, વિદ્યા અવિદ્યા ચાલી દાર.”

બ્રહ્મચૈતન્યનાં જીવ અને ઇશ્વર એવાં બે રૂપ ઉપર સંસાર ધકાયો છે; અને તે ચૈતન્યનો જીવભાવ અવિદ્યા ઉપર, અને ઇશ્વરભાવ વિદ્યા ઉપર બંધાયેલો છે—એ પ્રમાણે બેદની પરંપરા અથવા દાર ચાલે છે.

૫. ૧૦૪ “કલ્પના માત્રજ કહિએ અળ, ચારે ખાણે તેની પ્રજા”

પંક્તિ ૯ જીવ અને ઇશ્વરની—સેવક અને સેવ્યની—ભાવના થઈ છે તે માયા વડે થઈ છે. આ માયાનું બીજું નામ અળ છે એટલે કે—નહિ જન્મેલી અનાદિ બ્રહ્મશક્તિ. અળનો બીજો અર્થ બકરી થાય છે, અને તે રંગમેરંગી બકરાં—ઓતે જન્મ આપે છે. આ શ્લેષ ઉપર વિચાર બાંધી અખો કહે છે કે જીવેશ્વરની અને સેવક સેવ્યની ભાવના આ અળએ ઉભી કરી છે, અને તે વડે ઉદ્ભિન્નજ, અંડજ, સ્વેદજ; અને જરાયુજ—એ ચાર ખાણમાં આ અળની પ્રજા એટલે જીવરૂપી બચ્ચાં પાકે છે. આ ભાવનાનું બીજ શ્લેષાશ્ચત્તર ઉપનિષદ અધ્યાય ૪, મંત્ર પમાં છે.

૫. ૧૦૪ “જ્યારે અનુભવ જાગ્યો કિરણી, ત્યારે કરણજીને તુડીબરણી”

પંક્તિ ૨૩ જ્યારે અનુભવરૂપી સૂર્ય (કિરણી) તપે, ત્યારે જેમ બરણી નક્ષત્ર તાપથી છોડને—કરણજીને—ફળ્યું એમ સમજાય છે તેમ સાધકનો પ્રયત્ન સફલ થયો સમજવો.

૫. ૧૦૫ “વાચારંબણ સાચું થયું, જ્યાં આપોપું વિસરી ગયું.”

પંક્તિ ૫ કારણ વસ્તુ સાચી, અને કાર્ય તે વાણીએ સમજાવ્યું અર્થે ઉભો કરેલો પદાર્થ (વાચારંબણ=વાણી વડે આરંભાયેલો પદાર્થ). મૃત્તિકા સાચું કારણ, ઘડો કોઠીયું વિગેરે મૃત્તિકાના વિકારો તે માત્ર “વાચારંબણ” વાળાં કાર્યો. ખરી રીતે ઘડો, કોઠીયું—વિગેરેમાં મૃત્તિકા વિના નહું તત્ત્વ બીલકુલ નથી, પરંતુ નામ અને રૂપ વડે બિન્ન પદાર્થો

છે એમ સમજવામાં આવે છે. જો કારણનું જ્ઞાન ઉપસ્થિત રહે, તો ઘડો, ઠોડીયું-એ વાચારંભણવાળાં કાર્યો પદ્ધતિર્ભવ્ય, અને કાર્યો તે કારણરૂપ હોવાથી સાચાં સમજાય અને તેમનું આપોપું એટલે બિન્નરૂપ વિસરી જવાય. આ પ્રક્રિયા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાંથી લીધી છે.

પૃ. ૧૦૫“મન જેમ ઘાટ ઘડે ચક્રીવ.”

પંક્તિ ૧૩ ચક્રી+ઇવ=કુંભારની પેઠે મન અનેક ઘાટ ઘડે છે. ચક્ર એટલે પેદું જેની પાસે છે તે ચક્રી એટલે કુંભાર.

પૃ. ૧૦૫ “ગગનાકાર થાય જો જન, તો સર્વમાં મુખ્ય માનવું મન”

પંક્તિ ૨૮ જો મનુષ્ય ચિદાકાશ રૂપે પોતાને સમજે તો તે ચિદાકાશમાં પદાર્થોને ઉભા કરનાર મનનેજ સર્વમાં મુખ્ય પદાર્થ માની શકે. સર્વ સર્જન કરનાર મન રૂપ ઉપાધિ છે. તે જો અમન થાય તો સંસાર શ્રમે.

પૃ. ૧૦૬ જ્યારે મન વિચિત્ર મૂકી રહે; ત્યારે અમન એવી સંજ્ઞા વરે.

પંક્તિ ૧૨ જ્યારે મન વાસનાના રંગના વૈચિત્ર્યને ત્યજી શેષ રહે, ત્યારે તે મનને અમન એવું નામ પ્રાપ્ત થાય. નિર્વાસન મન સંસારને દર્શાવતું નથી; સવાસન મન સંસારને દર્શાવે છે.

પૃ. ૧૦૭ “આપ મુક્ત નહિને નહિ બંધ, જેમરે દ્વૈતાદ્વૈત કબંધ.”

પંક્તિ ૧ વાસનાવાળું દિગ શરીર જેનું શરીર ગયું છે, તેવા અનુભવી પુરુષને મુક્ત કહેવો કે બદ્ધ કહેવો ? દ્વૈત ભાવ વડે બંધ અને અદ્વૈત ભાવ વડે મોક્ષ. આ અનુભવી જીવ વ્યવહાર તો કરે છે તેથી જાણે દ્વૈતવાળો છે; તેજે અંદરથી અન્ય પદાર્થ સ્પુરતો નથી તેથી જાણે અદ્વૈતભાવ વાળો છે. કદાચ કોઈ વીરનો માથા વિનાનો દેહ (કબંધ) જેમ યુદ્ધના આવેશથી જીવતો દેખાય તેમ દ્વૈત અને અદ્વૈત જેવો મિશ્ર દેખાવ ઉભો થાય છે.

પૃ. ૧૦૭ “તજસં સ્ફટિકની પેરે સદા લિંગ વિના શે લાગે દધા.”
 પંક્તિ ૫ તત એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપ તેનો જાણનાર તે “તજસ.” તેવો
 પુરુષ સ્ફટિકમણિ જેવો રહે છે. તેવા મણિ પાસે લાલ
 રંગનું અથવા ખીજા રંગનું ડુલ મૂકીએ તો તે મણિ તેવા
 રંગનો દેખાય છે. પણ ડુલ લમ્બ લમ્બએ તો તે પોતાના શુદ્ધ
 સ્વેતવર્ણવાળો જણાય છે. તેમ લિંગ શરીરનો સંબંધ છૂટે
 તો ચૈતન્ય રૂપી સ્ફટિકને શો ડાઘ અથવા
 કંઈજ લાગે નહિ.

પૃ. ૧૦૮ “બોમવિષે સંભવે નહિ માન, કારણ બ્રહ્મને એમ નિદાન”
 પંક્તિ ૬ કેટલાંક કારણો ખરી રીતે ઉપાદાન કારણ હોતાં નથી,
 તેમ છતાં અધિષ્ઠાન અથવા આધાર કારણ હોય છે. જેમ
 આકાશમાં ધૂળકટ થાય, ધુમાડાના ગોટ ઉડે, વાદળો થાય,
 તેમાં આકાશ કંઈ ધૂળ, ધુમાડા. અને વાદળાંનું ઉપાદાન
 કારણ નથી, છતાં આકાશને આધારકારણતા માનવામાં
 આવે છે, તેમ બ્રહ્મ વસ્તુ આ વિશ્વનું ઉપાદાન કારણ નથી,
 છતાં તે અધિષ્ઠાન કારણ (નિદાન) ગણાય છે.

પૃ. ૧૦૮ “ભોગભાવના જ્યારે ગળે, ત્યારે દ્વૈત આકૃષ્ટિએ પળે.”
 પંક્તિ ૨૦ વિષય ભોગ ભોગવવાની વાસના જ્યારે જીવની ટળે,
 ત્યારે દ્વૈતભાવ એની મેજે અળપાઇ જાય છે.

પૃ. ૧૦૮ “પતિત પુરંજન કર્મજ કરે”
 પંક્તિ ૨૨ પુરંજન=જીવ, જીવો “અખેગીતા”ના કકવા ૬, તથા
 ૨૦ ઉપર નોટ. પૃ. ૬૫; ૮૩.

પૃ. ૧૦૮ “વળી વળી જે કરે ઉપાય, જેણે જીવ જાડેશ થાય”
 પંક્તિ ૨૫ કર્મ, ઉપાસના વિગેરે ઉપાયો જીવ સેવે છે, તેના વડે
 જીવત્વ ગાઢ (જાડેજ) થતું જાય છે.

પૃ. ૧૦૯ “અચબ્યું આપ વિચારતાં, નામટળે પુરંજન”
 પંક્તિ ૧૦ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ વિચારતાં જીવપદ ટળે છે.

અચળ્યું=અવાયા વિનાનું, સ્વાભાવિક, અચ્યુત. આપ=સ્વરૂપ; પોતાપણું.

પૃ. ૧૦૯ “સોહં લગી જે છે અધ્યાસ, જેવો ખપુષ્પનો વાસ.”

પંક્તિ ૧૩ હું (અહં) તે (ત્તઃ) છું-એવો અદ્વૈતાનુભવ જગતાં સુધી મિથ્યાત્વનું રૂપ (અધ્યાસ) ચાલુ રહે છે. આ મિથ્યા જગત્ કહેવા માત્ર છે, જેમ આકાશ પુષ્પનો ગંધ કહેવા માત્ર છે તેમ.

પૃ. ૧૧૦ “...તેને વાક્ય બોલતો ગણો તે ઉપર દૃષ્ટાંતજ સુણો
પંક્તિ ૨-૩ મહાસુબટ ભણ્યા હોય ભોમ, હિંકવાનાવ રહે તે બ્યોમ”
જેમ કોઇ પૃથ્વી ઉપર મોટા અવાજથી બણે, અને તેનો પડથો આકાશમાં વ્યાપી રહે, તેમ સ્થિતપ્રજ્ઞનું બોલવું સમજવું.

પૃ. ૧૧૦ “જગત્ જાણે તે વૈકુંઠ નો’ય, તહાંતો ગુણની જ્વલજ હોય”
પંક્તિ ૨૨ સ્વરૂપે સ્થિતિ પામવી તેનું નામ “વૈકુંઠ.” લોક જેને વૈકુંઠ શબ્દથી સમજે છે તે આ વૈકુંઠ (ચિદ્વિજ્ઞોઃ પરમંપદમ્) નથી; લોક પ્રસિદ્ધ વૈકુંઠમાં તો ત્રિગુણની વૃત્તિ અથવા પરિણામો હોય છે; આ વૈકુંઠમાં તેવું ગુણોનું રૂપ પ્રવર્તતું નથી.

પૃ. ૧૧૧ “કહું એક સમરસરે’ મળી, ઉગ્ર જુદયે બિન્ન કાઢે કળા.”
પંક્તિ ૫ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ-એ ચાર દેહ. તેમાં મહાકારણ તે ખરી રીતે કૈવલ્ય પદ છે તેને દેહ શબ્દ ખીજા ત્રણ દેહની સરખામણીમાં લગાડવામાં આવે છે, આ દેહમાં સમરસ ભાવે જે બ્રહ્મચૈતન્ય વસેલું છે તે કુશાગ્ર જુદિવાળા છૂટું પાડી સમજી જાણે છે.

પૃ. ૧૧૨ “પંદર તત્ત્વની ભૌતિક કાય, નવતત્ત્વે વાસનાલિંગ થાય
પંક્તિ ૨૧ ચૈતન્ય માત્ર તે ઈશ્વર વપુ, પડવિંશક મહાવિષ્ણુ જપુ.”
જુઓ પંચીકરણની કહી ૩૮ અને તે ઉપરની નોંટ વળી ૨૬ તત્ત્વો સાથે જુઓ “અખેગીતા” ઉપરની નોંટ. પૃ. ૭૫-૭૬

પૃ. ૧૧૩ “કૃષ્ણભોગીમાં પહેલા ખરા, તત્ત્વદર્શી તે થયા ઉદ્ધરા”
પંક્તિ ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ ભોગી તરીકે પહેલે નંબરે, તેમ છતાં ઉત્તમ
પ્રકારના તત્ત્વદર્શી થાય છે. ઉદ્ધરા=ઉપરાંત.

પૃ. ૧૧૩ “લક્ષ એકને વિચરણુ અલગ, થાય ધીમંત તે ગ્રહે સંગ”
પંક્તિ ૨૪ શુક્રયોગી, કૃષ્ણ ભોગી, રામ અને જનક રાજખટપટમાં
ગુંચાયેલા, અને વસિષ્ઠ કર્મ કરનાર—આ પાંચે દૃષ્ટાંતોમાં
બ્રહ્માનું અનુસંધાન અથવા લક્ષણા એક રીતની અને વિચ-
રણુ એટલે પ્રવૃત્તિ જૂદા પ્રકારની હતી, આ સમજણ
બુદ્ધિમાનને હોય છે, અને તેવા સુદ જન બ્રહ્મ સ્વરૂપના
સળંગ એટલે વ્યાપક સૂત્રને જાણે છે.

પૃ. ૧૧૪ “વસ્ત્ર અલંકૃત છે બહુ રંગ, પણ છાયાનું એકજ અંગ.”
પંક્તિ ૩ બહુ રંગ વાળું વસ્ત્ર હોય, પણ તેની છાયા તો કાળી
એક રંગ વાળીજ હોય છે, તેમ શુકાદિ પાંચે જીવ-મુક્ત
પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું વૈચિત્ર્ય છતાં, સ્વરૂપાનુભવનું લક્ષણ
તેઓમાં સમાન છાયા જેવું હોય છે.

પૃ. ૧૧૪ ... “ચાંતોગ્રહવો ચોજ”,
પંક્તિ ૮ ત્યાંતો લક્ષણા સમજવી.

પૃ. ૧૧૬ ... “અનન્યભાવે પામે વિજે.”
પંક્તિ ૧૬ વિજે = વિજય.

પૃ. ૧૧૬ ... “લેલીન ચૈને સમે સમાય.”
પંક્તિ ૧૮ લયલીન થઇને સમભાવે હરિમાં સમાય છે.

પૃ. ૧૧૯ ગ્રહની ગ્રહલતા = ગ્રહની અસરથી થતો ઉન્માદ.
પંક્તિ ૧

પૃ. ૧૧૯ “જેમ છે તેમ એ વસ્તુ છે, આડ્ય સ્વરૂપી કૂપ.”
પંક્તિ ૨૨ બ્રહ્મવસ્તુ જેવી છે તેવી ને તેવીજ છે; માત્ર વ્યાપક
પ્રવાહમાં કૂવો રચવાથી એટલે મર્યાદા બાંધવાથી બહારના
અને અંદરના પાણીમાં આડ આવી ભેદ પડે છે તેમ
જીવોના ભેદ ઉપાધિવડે થાય છે.

પૃ. ૧૨૦ “વસ્તુતા પ્રકટે જે અંગ, ત્રણ દૈતનો તેને થાયે ભંગ.”
પંકિત ૧૯ જેના અંગમાં વસ્તુ સ્વરૂપ જાગે છે, તેને બાવદૈત ક્રિયા-
દૈત; અને દ્રવ્યદૈત શમે છે. આ બાવ યોગવાસિષ્ઠમાંથી લીધો છે.

પૃ. ૧૨૩ લક્ષાલક્ષ વિવર્ણિત જેહ, પક્ષાપક્ષ વિવર્ણિત તેહ.
પંકિત ૨ લક્ષણાવડે સમજાય તે લક્ષ્ય, લક્ષણાવડે પણ ન સમજાય
તે અલક્ષ્ય. તે બંનેથી રહિત વસ્તુ કેવલ અનુભવથી સમ-
જાય છે, તેવો અનુભવ જાગ્યા પછી આ પક્ષ ખરો, અને
પેલો પક્ષ ખોટો એવો વિવાદ કરવાનો મોહ છૂટી જાય છે.

અનુભવ બિંદુ ઉપર ટિપ્પણી.

પૃ. ૧૨૭ દશ પદ અષ્ટ અને એક, છેક પરપંચની પારે.
પંકિત ૮

$૧૦ + ૬ + ૮ + ૧ = ૨૫$ તત્ત્વો તેમાં મૂલપ્રકૃતિ,^૧ મહત્,^૨
અહંકાર,^૩ પાંચ. તન્માત્રા,^૪ ૮ પાંચભૂતો,^૫ ૧૦-૧૩ પાંચ
માનેન્દ્રિયો,^૬ ૧૪-૧૮ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો^૭ ૧૯-૨૩ મન^૮ ૨૪-મળા
ચોવીસ જડ તત્ત્વો, અને પચીસમો પુરુષ ચેતન. એ
પચીસ તત્ત્વોથી પાર પુરુષોત્તમ અથવા પરબ્રહ્મ છે.

પૃ. ૧૨૭ “ધાત-સાત” = રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, મજ્જા,
પંકિત ૨૧ અસ્થિ અને શુક્ર-એ સાત દેહની ઘટક ધાતુઓ છે.

પૃ. ૧૨૯ હોય = બે, દૈત.
પંકિત ૨૯

પૃ. ૧૩૦ — “વાન અસમંજસ બાને,”
પંકિત ૧૬ વર્ણાશ્રમના અભિમાન વાળો મદમત રહે; બાનમાં અવજો
અયોગ્ય વર્તે. અસમંજસ = અયોગ્ય.

પૃ. ૧૩૦ — “સાંગ કાયાકૃત જાણે.”
પંકિત ૧૭ હકથોગના સાધકને દેહશોધનનાં ૭ કર્મ કરવાનાં હોય છે.

તેનું નામ “કાયાકૃત.” ધૌતિ, નેતિ, અસ્તી, કપાલભાતિ, વળેળી, ત્રાટક વિગેરે કાયાનાં શોધક કર્મો ગણાય છે.

પૃ. ૧૩૧ “સુર તેત્રીસ.”

પ્રકિત ૩ આઠવસુ, અગ્નીઆર રુદ્ર, આર આદિત્ય, ઇન્દ્ર અને પ્રજા-પતિ મળી તેત્રીસ વર્ગ દેવના ગણાય છે.

પૃ. ૧૩૧ “વિશ વિશ્વા માયા.”

પ્રકિત ૧૯ વિશ વસાની ચોક્કસ માયા સમજવી.

પૃ. ૧૩૨ નારીકુંજર ચીર = લુગડાંથી ઢાંકેલી પુતળાઓની હાથણી.

પ્રકિત ૬

પૃ. ૧૩૪ “જોડીઆ નદિ અનળજ લેખે.”

પ્રકિત ૨

જુઓ આ અનળ પંખી અથવા હુમાયુ પંખી સંબંધમાં અખાનો છાંયો:—

“છે હુમાયુ પંખીને પડે, કાચ હેતુવાદ કરશે મા હડે,
અગ્નિકાષ મેલીને પંખ, ઉપર ઉડી નાંખે નિઃશંક;
નિજ ઇચ્છાએ ખાળે કાચ, સ્વાંતણુંદ ફરી પ્રકટ થાય,
એમ અખા હોય અભવિચાર, ઉત્પત્તિત્રય જ્યાં હું તું સાર.” ૫૮૮

परिशिष्ट.

INTRODUCTION.*

The Vedanta Philosophy as propounded by S'ankaracharya in his Prasthāna Traya Bhāshyas, is not a mere speculative system of philosophy as in the west. S'ankaracharya (788-829 A. D.) was not a mere thinker of Adwaitism, but a teacher of practical realisation of the principle of identity between the Individual ego and the Supreme Being. The synthetic unity underlying the ego and God was taught through the mystic proposition "So'ham" which is the natural rhythmic expression of a living being through the normal course of breathing. The proposition, although a natural rhythmic sound, indicating the presence of life, has a mystic interpretation according to the Sanskrit language. The interpretation of the words "So'ham" is: "I am he" that is to say the living personality (Aham-I) is He i. e. God or Supreme Being. The words "So'ham", therefore, convey the sense of *personal* identity of the microcosmic soul with

* मुंबई "गुणराती" प्रेस प्रकट करेवा श्री शंकराचार्य कृत "पञ्चीकरणम्" पुस्तकमांथी.

the macrocosmic soul. The synthetic unity revealed by this mystic proposition was further condensed by the elimination of two consonants "Sa" and "Ha" and the remaining sound "Om" is extracted as the fundamental Logos capable of revealing the full majesty of the Absolute or Brahman if properly used in the manner prescribed in the various disciplines of Yoga system. These disciplines of Yoga based on "Om", otherwise called Pranava* (inasmuch as the said word is "new at every step of the realisation") are four:—Mantrayoga, Layayoga, Hathayoga and Raja-

Four kinds of yoga. In the first method, the Yoga: I. Nature of disciple is required to take auxiliary help of the principal mantra

given to him by his mystic teacher. The mantra evolves from Pranava and disappears in Pranava, and the Pranava becomes the "germ" of revelation of identity of the reciter of mantra and the deity indicated by the mantra. The whole system of mantras^a is based on a deep study of Pranava and its evolution in alphabets (Varna), words (Padas), and proposition (Vakya) which constitute the body of the mantra. The ceremonial

* See my "Evolution of the Conception of Pranava" for further exposition of the Subject.

See Yogatattvopaniṣad-19.

or ritualism connected with mantra is called Tantra, and the external symbol indicating or suggesting the principles is called Yantra.

The second method of Yoga is designated

II. Nature of as Layayoga inasmuch as the Layayoga. human mind performs a mental operation of *involution* after grasping the course of *evolution*. The Pranava is associated with mental activity in a definite line whereby consciousness withdraws itself from external objects or non-ego, and centralises itself in the internal principle *viz*: Self. To all *external* appearance the adept of Layayoga is in a trance of *unconsciousness*, but to an internal seer, he is in a *supra-conscious* state (Turiya), unaffected by sleep, dream or waking.

In the third method called Hathayoga, Pra-

III. Nature of nava is associated with various Hathayoga. kinds of breathing exercises, and the goal of realisation is secured through the control of Prana associated with the maximum exercise of Pranava or "Om".

The Fourth method called Rajayoga involves

IV. Nature of the association of Pranava with Rajayoga. the direct mode of the Absolute Consciousness. The subjective conscious ego establishes a familiar track for a union with the

Absolute Conscious Principle, and the Channel of Communication is neither Logos (Vac), nor mind (manas), nor vital air (Prana), but a flow of consciousness from microcosm (Pinda) to macrocosm (Brahmanda).

What is the *rationale* underlying the fourfold discipline of Yoga advocated in the Upanishads and systematised by S'ankarcharya in his practical handbooks called Parakaranas? It may be noted that the *doctrinal* side of Vedanta is embodied in the Prasthāna Traya Bhāshyas (i. e. Commentaries on Upanishads, Bhāgwadgita and Brahamasutra), but the practical application of Vedanta is taught in Prakaranas or concise treatises on specific subjects. The most pregnant Prakarana of S'ankaracharya on the disciplinary side of his philosophy of Advaitism is known as Panchikarana, which, in size consists of only two pages, but in the depth of thought is equal to an encyclopædia of Advaitic philosophy. The Advaitic teaching is put in the form of Sutras or concise propositions which may be expanded by the teacher according to the capacity of the pupil.

The theory of Vedanta is strictly speaking

Adwaitism and Ekantism or Non-dualism and Monism distinguished. Adwaitic or Non-dualistic, and not Ekantic or Monistic. There is an important difference between Adwaitism (non-dualism)

and Ekantism (monism). The former admits of the *phenomenal* existence of the Universe in the *noumenal* reality of Brahman; while the latter regards Brahman or Absolute as the only principle. The former doctrine involves an empirical reality of the phenomenal world in and through the absolute reality of Brahman; the latter involves an assumption of modes of existence of the Absolute (Brahman). The former is based on Mayavada, and the latter is based on Saktivada. It is out of place here to discuss the relative merits

of the alternative theories of Mayavada and S'aktivada.

Mayavada and S'aktivada both of which find support in the teaching of the Upanishads. Suffice it to say that in the *esoteric* teaching of Vedanta, S'ankaracharya has adopted the Mayavada or the phenomenal *appearance* of the world in and through Brahman which is the noumenal *reality*. The phenomenal appearance of the world is not a mere illusion, but a gradual manifestation of the Divine according to the inherent law. There is a system behind both the appea-

rance and disappearance of the Universe; the former involving the duality of the knower and the known, while the latter involving the unity of the knower and the known. The former cycle is called Creation by the inherent Will; while the latter is called Cessation by the same Will. As the Creation and Cessation of the multiform Universe is not real but phenomenal, the terms used in the Vedantic Doctrine are not "Srishti" and "Laya" but "Adhyaropa" or Positing of the world

Creation by superimposition and cessation by involution of Adhyaropa and Apavada methods with regard to the phenomenal world.

through Nescience and Apavada or Removal of the same through Gnosis. S'ankaracharya wants to emphasize the point by the change of the older terminology of the Sankhyas that there is no extra-cosmic force working

in the appearance and disappearance of the world, but that there is an *immanent* principle of will in Brahman which veils itself and unveils itself. The former condition is called *Avidya* giving rise to dualism; and the latter condition is called *Vidya* giving rise to Adwaitism.

S'ankaracharya in the text of Panchikarana

Manifestation of Creative will of the Absolute in the form of subject and object.

unfolds the practical side of his doctrine. Mere knowledge that Brahman alone is real will not help the seeker after truth in securing freedom from *mundane*

existence; but the individual ego must endeavour to realise this truth by methodical yoga. The ideal ought to be realised in our life time, and should not be put off till we secure another birth in higher place of existence e. g. Brahmaloka. S'ankaracharya holds out a key in the form of Pranava whereby the whole realm of phenomena-
 lity is revealed, and we have a freedom to grasp or comprehend the noumenon (Brahman) remaining as the background of the whole show. Pranava, which, as has been already explained, is a mystic mono-syllable extracted from the proposition "So'ham" सोऽहम् i. e. "I am Brahman," is taken as the basis of this Yoga.

The mono-syllable has three analytic sounds (Aअ, Uउ. Mम्,) which are phonetically combined in the form of "Om". (ओम् or ॐ). This synthetic form of Pranava takes half the time in pronouncing, and is nasal in utterance. It is, therefore, called Ardhamatra partly connected with the lower sounds of Aअ. Uउ. Mम्. and partly connected with the upper sounds of Bija (seed), Bindu (germ), and S'akti (potency of germination). The synthetic sound "Om" called Nada arising out of Ardhamatra, reverberates in the vault (Akasa) of the cerebrum

(sahasrara), and passes into the stages of Bija, Bindu, Sakti and absorbs itself (i. e. becomes S'anta) in the final principle called Self (Purusha or Atma). The analysis of Pranava shows that it has seven elements :—

Seven divisions of Pranava and four- fold division thereof	Evolution order.	Involution order.
	1. S'anta (Subsiding in Self)	7. ↑
	2. S'akti (Potency of germination)	6.
	3. Bindu (Nucleus of Logos)	5.
	4. Bija (Seedlike sound invol- ving nucleus)	4. ↑
	Om (Synthetic Sound-Nada)	
	5. म॒. } (Analytic sound of	3.
	6. उ॒. } Pranava)	2.
	7. अ॒. }	1.

The evolution is from up downwards; the involution is from down upwards. The stages A, U, M, constitute "Om" which is the synthetic fourth or Turiya in the process of pronunciation. They are actually comprehended by the speaker or mutterer of "Om". The upper stages are apprehended by introspection or contemplation. For all practical purposes those upper stages are grouped in the Turiya or Fourth. Corresponding to these seven stages of Pranava we have seven stages of existence called Bhu, Bhavar, Swar, Mahar, Jana,

Tapa, and Satya. Corresponding to the four stages of "Om" (Bija) viz. Nada, A, U, M, we have four stages of existence: 1 Gross (Sthula-A), 2 Subtle (Sukshma U), 3 Causal (Karana M), and transcendental (Mahakarana "Om"). The mono-syllable "Om" thus represents the four stages or planes of existence, the fourth of which is capable of further sub-divisions of Mahar, Jana, Tapa, and Satya which literally mean:—the Devotional, Creative, Contemplative and Real. The Creative (Jana), Contemplative (Tapas) and Real (Satya), are sub-planes of Brahmaloka; while the Devotional (Mahar) is a sub-plane of Indraloka or the so-called Heaven of Gods.

The elements constituting the *upper* planes involved in the synthetic "Om"

The fourth plane of existence involving five principles in their simple forms.

are:—(1) The real Brahman enveloped or conditioned by Nescience; (2) The detached non-ego in an unevolved form called

Avyakta, which makes the real Infinite to appear as Finite; (3) the principle of intelligence which being formless is called Mahat or Great womb; (4) the principle of separate existence (Ahankara), which asserts itself as "I" or ego in the womb of the Great and posits itself as against "This" or non-ego; and (5) the elements of the objective

or non-egoistic world consisting of the inherent capacity of apprehending *per se*, sound, touch, colour, taste, and odour. These five simple forms

Threefold evolution of the "egoistic principle" into Adhyatma, Adhibhuta and Adhidaiva.

of apprehension of the ego (Abhimanā) involve threefold emanations form Ahankara or Principle of Separateness. In their subjective aspect or apprehending character of Ahankara or Principle of Separateness, they are called Adhyatma or Embodied conditions of Self; in their objective aspect they

are designated as Adhibhuta (appertaining to the

I. Nature of five objects); and in their connecting aspect they are called

Adhidaiva (appertaining to the spiritual or revealing help of the controlling powers of the objective world). These three aspects Adhyatma, Adhibhuta

and Adhidaiva of the Vedānta correspond to the threefold divisions of Ahankara into Taijasa (illuminating), Bhutadi (originator of Bhutas or five elements) and Vaikarika (Cosmic evolution controlling the first two) of the Sāṅkhya philosophy, and arise out of the preponderance of the stuff of Rajas (activity), Tamas (dulness) and Sattva (luminosity) in the etheric substance of Ahankara. The Adhyatma group with the underlying light of the Real Brahman, in consequence

of the veiling power of consciousness, forgets the basic identity and posits itself as knower or Subject as against the Adhibhuta group turned into objects.

II. Nature of The helping factors of Adhidaiva group. Adhidaiva group are regarded as natural forces or as deities according to the belief entertained by the ego of the Adhyatma group. If he has faith in natural evolution, he regards the controlling factors of light etc. as organic development; and if he has theological tendency he regards the controlling factors as divine agencies or help-mates.

The Adhibhuta group of five simple objec-

III. Nature of tive principles is further operated Adhibhuta group. on by Adhidaiva group for affording further scope of experience to the ego of the Adhyatma group. These

Simple forms of Adhibhuta group called Tanmatras and complex forms thereof called Bhutas arising out of the law of five-fold mixture called Panchikarana. simple elements of objectivity are split up into the form of minute particles floating as atoms of matter in the fluid of the substance. The etheric substance of the simple five elements (Tanmatras) are now studded over by infinite atoms of each class. These infinite numbers of atoms combine themselves in a definite proportion as under:—

Odour. Taste. Colour. Touch. Sound.

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{8} + \frac{1}{8} + \frac{1}{8} + \frac{1}{8} = 1 \text{ Unit of gross Prithivi}$$

A similar five-fold amphimixis leads to the gross atoms of Water, Light, Air, Ether, which along with earth constitute the gross world in a variety of ways. The combinations are infinite. But the gross atoms in their essential character remain the same. In the macrocosm these complex molecules constitute the body of Virat; in the microcosm they constitute the body of the living being called *Visva* (i. e. complete in itself), whether he be a human being or divine being, whether he be a lower animal or a denizen of hell.

The five etheric simple elements along with

Further evolution of the causal substances grouped under the previous three heads, and manifestation of 17 principles which constitute the subtle world of experience.

five fold Prana or vital energy, the five cognitive senses arising out of the Sattvika portion of the simple elements, the five motor tendencies arising out of the Rajasik portion of the simple elements, the apprehending faculty called mind, and the comprehending faculty called reason or intellect:- these seventeen principles constitute the subtle body whether it be for the cosmic soul called Hiran-yagarbha or for the individual soul called Taijasa.

Deeper than these etheric simple principles, which are more or less of a plastic nature, there is the causal plane, which S'ankaracharya designates as the "unevolved" (Avyakrita) corresponding to the Sankhya's Prikriti or Nature in equilibrium. Each individual organism has this causal monad, which is of an undifferentiated nature, and although it possesses the inherent light of Brahman it is so enveloped with Nescience that it has a tendency to express itself outwardly rather than inwardly. Just as a sparrow looking at a mirror believes its own reflected form as a separate living bird of its own kind, the finite monad owing to the innate ignorance believes itself as a separate being, and regards the objective world and other living beings as *real* independent units. The causal plane is, therefore, like an eclipsed orb of the moon or the sun. As long as the shadow of Nescience is not removed by knowledge, the phenomenality persists not only in one life but in a series of lives. Unless and until the light of Self-Consciousness arises, mere light of consciousness or Reason is unable to remove the illusion of multiplicity of the Universe. The enveloped monad is called *prajna*, while the Cosmic soul, who is devoid of illusion, is called Iswara.

It may be noted that knowledge has no

Power of Gnosis or knowledge is limited to the annihilation of Nescience or illusion and not of what is real. power to destroy a *real* object, but it has the power to destroy *delusion* or *illusion*. There are certain illusory phenomena which persist in spite of true

knowledge e. g. mirage, but the physical and psychic effect thereof on the knower and the ignorant is different. A child will run after mirage, but an intelligent person knowing the essential unreality will not act like a child.

The knowing ego, and the deluded ego thus differ in their outlook of the objective world, The former has conviction of the unreality of the show, while the latter has firm belief in its reality.

S'ankaracharya then propounds a practical Yogic formula for formula for actually experiencing Laya Yoga. the *disappearance* of the phenomenal world, which on theoretical principles is proved to be dependent on noumenon (Brahman)

It may be summarized as under:—

Sankaracharya's key for Laya Yoga with the help of Pranava.

Elements of Logos or Pranava.	Contents of Consciousness arising out of the elements of Pranava.			Remarks.
	Microcosmic or Individual. II	Macrocosmic or Universal. III		
I (1) Analytic Pranava. A. ॐ	1 Gross body with gross senses arising out of mixed elements.	1 Cosmis gross Universe.		Composed of five complex elements.
	2 Waking state of gross enjoyment.	2 Protection of Created beings.		
	3 Ego-called Viswa	3 Ego-called Virat.		
U. ३	1 Subtles body of 17 plastic elements.	1 Cosmic subtle body.		Composed of seventeen simple elements.
	2 Dream state of fine enjoyment through uncontrolled imagination.	2 Creation of finer phenomena through well-controlled creative energy.		
	3 Ego-Tajasa.	3 Ego-Hiranyagarbha.		

M. १	1 Causal germ enveloped in Nescience.	1 Cosmic nebular body.	Composed of germinal substance.
	2 Sound sleep state without disturbance of consciousness, of an enveloped type.	2 Destruction of all multiplicity in and through self-consciousness of a luminous type.	
	3 Ego-Prajna.	3 Ego-Ishwara.	
(i) Om ॐ or Synthetic Pranava,	The conditions of the Gross, Subtle, & Causal bodies of the finite ego merge in the corresponding conditions of the cosmic soul.	Supra-conscious state in which the individual ego by the sublation of his individual conditions in the corresponding Universal conditions feels himself in tune with the Infinite.	

The above scheme indicates how, with the help of Pranava and its parts, the internal process of contemplation is established. By a systematic process of contemplation whereby the contents of Consciousness indicated by the analytic and synthetic Pranava are vividly represented, the student in the last stage falls into a supraconscious state called Turiya, whereby instead of enjoying the unconscious peace of sound sleep, he enjoys a kind of inexpressible bliss due to his finite conditions merging in the corresponding universal conditions. The greater the affinity of the psychic apparatus of the performer of Layayoga, the higher the character of the æsthetic or spiritual trance.

The primary object of this Yoga by means of Pranava is the actual realisation of the basic unity of consciousness underlying the macrocosmic and microcosmic manifestation of Life. The secondary object is to establish a process of fusion of the gross, subtle and causal conditions of the finite ego (Jiva) with the corresponding conditions of the infinite ego (Isa). A fruit-tree is grown for the avowed object of securing the best fruits with the minimum

The Scheme of
Srishtiyoga and
Layayoga with the
help of Pranava.

Primary and Se-
condary aim of the
Yoga through
Pranava.

interval between two harvests and not for the purpose of securing flowers or shades, so this Layayoga is sought for the purpose of realisation of the Principle of Identity, and not for the occult intermediate results. But it requires no mention that no tree reaches the fruit-bearing stage, without passing through the foliage-bearing and flower-bearing stages, however short lived they may be. No Vedantic student has, therefore, a right to assert that he has experienced the basic identity unless and until he feels a harmony of his finite conditions with those of the Supreme Being. A piece of stone can never be absorbed in water, but a piece of sugar-candy can be so absorbed. It follows, therefore, that the doctrine of Vedanta lays great stress on the Adhikara or ethical and intellectual qualifications of the seeker after the truth.

For the above reasons Pranava is a means both for the indentification with the Qualified Brahman with its attending occult results produced in proportion to the affinity of the conditions of the psychic apparatus of the devotee, as well as for actual realisation of the unqualified or Pure Brahman by the elimination or sublation of finite conditions.

The concise text of Panchikaranam briefly explained above has been fully set forth by the Vartika of 'Sureshwaracharya (825 A. D.), who was S'ankaracharya's direct disciple. The Vartika is further commented on by Narayana Saraswati's Abharana (Ornamentation). Anandagiri (1320 A. D.) has written a running commentary on the original text. It is anterior to the Abharana of Narayana in as much as the latter alludes to it in his gloss (vide page 35). Anandagiri's commentary is further elucidated by Ramatirtha's Tattva Chandrika. Lastly, the late Swami S'antyananda of Dwarka has written a profound commentary called Adwaitagama Hridaya or Heart of Adwaita Doctrine. A very lucid exposition of Gangadhara, normally unknown to the general public, is included in this compendium. Each commentary has its own merits and demerits. For a beginner Sureshvara's verses are the best means of comprehending the *spirit* of S'ankaracharya's text. The Vivarana of Anandagiri is the best means of understanding the text as it stands. Gangadhara's commentary may be kept for study at the second stage. Santyanand's exposition, which is scholastic in its method, may be studied at the last stage.

It appears that the series of commentators except Gangadhara are connected with the S'aradapitha of Dwaraka and there is a continuity of traditional learning connected with the Panchikarana system and Pranava Vidya involved in it.

For *advanced* students of Vedanta in this very line, the Aparokshanubhava Darpana of the Southern School of Vedanta may be studied by advanced students. Darpana with Panchikarana published by the Vani Vilasa Press is recommended. It is an exposition of the Panchikarana system by the Southern School of S'ringeri Pitha and is accompanied by a beautiful graph for various stages of contemplation. It is more connected with Upasana aspect than with Jnana aspect of the Vedantic doctrine. The author of this treatise is Abhinava Sadas'ivendra Brahmendra, disciple of Ramchandrendra.

Finally it may be noted that the exposition of Panchikarana in various vernaculars is good in its own way for *popular* form of Vedanta, but most of the writers in Vernacular except Akho a poet of Gujarat (1615-1675) have missed the traditional link of Panchikarana with Pranava, and consequently the exposition is more on ontological basis than

on epistemological basis. Vedantic teaching lays greater stress on the Theory of knowledge (epistemology) than on the theory of Being (Onotology); and those students, who desire to study Metaphysics from the Onotological standpoint, should first begin with Sankhya, the elementary principles of which, with the exception of the independent existence of Nature and plurality of souls, are tacitly admitted by Vedanta.

The Sanskrit literary public is greatly indebted to the owners of the Gujarati Press for the publication of the original text of Panchikarana of S'ankaracharya with half a dozen commentaries thereon in one volume.

"ELYSIUM"
Shahibag, Ahmedabad,
8th January 1930. }

N. D. Mehta.

पञ्चाकरणः ।

१ अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः ।

ॐ सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् ।
अव्यक्तान्महत् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि ।
पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं
जगत् । पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्द्धभागं
चतुर्धा विभज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारूपदर्शनं अध्या-
रोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्यु-
च्यते । एतत् स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जाग-
रितम् । तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत् त्रयमकारः ।

१ 'अथातः परमहंसानां' इत्यारभ्य 'निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इत्यन्तो
ग्रन्थः श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्याणां वदनारविन्दादनुद्गतः केनचिदनुक्तान्वयदर्श-
नार्थमत्र प्रक्षिप्त एवायं कुत्रचिन्मुद्रितपुस्तके दृश्यते । वार्तिकाभरणकारेण
द्वितीयश्लोकटीकावतरणे च 'अध्यारोपापवादाभ्यामोङ्कारेण प्रत्यग्ब्रह्माभेद-
प्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वास्तवं रूपं, अध्यारोप्यप्रपञ्चस्य सृष्टिं
च सिद्धवत्कृत्य अध्यारोपमात्रमुदितम् । वार्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्त-
चिन्तात्मकत्वात् वार्तिकस्थोक्ताउक्तं तदुभयं वक्तुकाम आदौ अध्यारोपा-
त्पूर्वमवस्थितं अधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाह आसीदेकमिति' इत्युक्तत्वात्,
वार्तिककारस्यापि सोऽसंमत एवेति आनन्दगिरिचरणानामपि 'ॐ पञ्ची-
कृत'-इत्यत एव व्याख्यानारम्भणदर्शनाच्च प्रक्षिप्त एवेति न कस्यचिद्वि-
मतिः । युक्तायुक्तविवेचना च विवेकवतामायतते ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः, दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भं इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत् त्रयमुकारः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्, न निरेन्द्रं, न सावयवं, नोभयं, किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानावधोद्यम् । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत् त्रयं मकारः ।

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ऊंकारे, ऊंकारोऽहम्येव । अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः, नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः । “तत्त्वमसि” (छां. ६।८।७) “ब्रह्माहमस्मि” (परमहं० ३) “प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (ऐ. बृ. ३।९) “अयमात्मा ब्रह्म” (बृह. २।५।१९।) इत्यादिश्रुतिभ्यः । इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्यविरचितं पञ्चीकरणम् ।

વિષયસૂચી.

અ

અખેગીતા-(જુઓ “અખો”, તથા તે તે શબ્દો) ઉપોદ્ધાતપૃષ્ઠ મૂલપૃષ્ઠ

અખેગીતા (અંથ)	૧૮, ૧૯, ૨૦	૧-૫૬
અદ્વૈતનિષ્ઠા		૪૯
આનંદબોધ		૫૬
અણુલિંગી	૫૩	
ખંડ રચના	૨૬-૩૦	૫૬
ચરણવ્યવસ્થા	૧૯	૮૫
જીવ અને મનનો યોગ		૩૦
જીવ-કર્મચર ભેદ		૩૧, ૧૪૨, ૧૪૩
જીવ દશા	૬-૧૦	
જીવ-મુક્ત	૩૬	૨૦-૨૫
તત્ત્વવિભાગ	૩૨	૭૧-૭૬
નામતાત્પર્ય		૫૭
ત્રિદુ		૬૮
અહમ સાથે એકતા	૨૭, ૩૦	
ભક્તિ પંખિણી	૩૨	૫૭
માયાશક્તિ	૩૩, ૮૦	૧૧-૧૩
મોક્ષ ઉપાયો	૩૨	
વિષય વ્યવસ્થા		૮૫
વિદેહ મુક્ત (મહામુક્ત)	૩૯, ૪૭, ૫૬	૩૯
વૈરાગ્યના પ્રકાર	૪૯	
સાત્ત્વ પુરાણોના મતો		૪૦-૪૩

શક્તિત્રયી	૩૧, ૩૩	૫૭, ૬૮, ૬૯
શન્યસ્વામીની	૩૧, ૩૨	
	૭૧, ૮૦	૬૮
સત્સંગ		૪૪, ૪૮
સર્વાત્મભાવ		૧૮
સદ્ગુરુનું ઉપાસન-કૃપા		૧૩, ૧૯, ૫૩
સાધનમાળા	૩૦	
સિદ્ધલક્ષણ	૩૦	
અખો—(બુખો અખેગીતા)		
અક્ષયવૃક્ષ	૧૭	
ઓરડો	૨	
કવિત્વ		૬૩
કાળ	૪-૭	
કૃતિઓ	૧૮	
ગુરુ	૩, ૧૫	
ગુરુ ગોવિંદ		૩, ૬૧
જન્મભૂમિ	૨	
તીર્થયાત્રા	૧૪	
તત્ત્વચિંતન	૨૧	
દીક્ષાસ્થાન	૯	
નિવાસસ્થાન	૨	
પરિવર્તનનાં નિમિત્તો	૧૩	
પરિસ્થિતિ (રાજ્યની)	૧	
પરિસ્થિતિ (સાહિત્યની)	૧	
પરિસ્થિતિ (સમાજની)	૩, ૪	
ભક્તિ, (બુખો “ભક્તિ”)	૨૧, ૩૪,	
	૩૫, ૩૬,	૮૩

વંશવૃક્ષ	૩	
વંશજો	૨,૩	
શ્રવણ કરેલા અંથો	૨૧,૨૨	૫૯
સંપ્રદાય	૧૭	
સિદ્ધાંતવિચાર	૨૩,૨૪,૨૬	

અક્ષર (અક્ષ) (ભુઓ અક્ષ)

અદૃષ્ટિતત્ત્વ	૫૧	
અનુભવબિંદુ	૧૮,૧૯	૫૭,૧૨૫- ૧૩૪,૧૪૪

અવ્યવસ્થા (ભુઓ તુરીયા)

અરૂપ અણુલિંગી		૭૯
અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, અવિગત	૧૪૭	૧૪૧
અણુલિંગ	૫૩,૧૪૮,૧૪૯	
અસંગ		૮૧
અશ્વધોષ		૮૧
અષ્ટાંગયોગ		૭૬
અષ્ટસિદ્ધિ		૭૬
અસંભાવના		૬૪
અનુગીતા	૬૧	
સવાંતર વાક્ય	૬૪	

આ

આગમ	૭૮,૭૯	
આચાર્ય	૬૨	
આત્મદર્શન	૩૬	
આદિત્ય		૧૫૬
આધાર કારણ	૧૫૨	

આનંદ ગાન

૬૭

૬

ધન્દ

૧૫૬

૬

ધર્મરવાદ

૪૫

ધર્મર (કાયા) ભુઓ "દેહ"

૭૭,૮૨,૮૪ ૧૪૨,૧૪૩

૭

ઉત્તર ગીતા

૬૧

ઉદાલક

૬૩

ઉપનિષદ

૬૧,૬૩,૬૪

ઉપદર્શન

૪૦,૮૨

ઉપસર્ગ

૭૯

ઓ

ઑદવર્થ

૨

ઑ

ઑકાર (ભુઓ "પ્રણવ રાખદક્ષલ")

ઐરંગજેબ

૧

અં

અંજનવિદ્યા

૭૯

અંબાલાલ ભાનિ

૫

ક

કર્મકાંડ

૫૯

કન્યાશુદાસ

૧૭

કાળ

૮૧

કીટભમરી		૭૮
કૂપચક		૬૫
કૂટરથ		૬૨
કૃષ્ણ	૬૧	૧૫૪
કૃષ્ણભક્તિ	૧૪	
કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	૫,૧૮	
કૈવલ્યગીતા	૨૫,૫૬	
કુંડલિની		૧૪૩

ગ

ગજેન્દ્ર પંડ્યા	૮	
ગીતાત્રયો	૨૫,૬૬	
ગુસાંધળ	૧૦	૫૮,૫૯
ગુરુ શિષ્ય સંવાદ	૧૮,૧૯	૯૭-૧૨૪
ગોકુળનાથ	૭,૮,૧૦	
ગોપાળ	૧૬,૧૭	
ગોવિંદાચાર્ય	૬૨	
ગૌડપાદ	૬૨,૭૬	

ચ

ચક્ર (૫૮)		૮૪
ચાર્વાકી (ભુઓ “દર્શન”)		
ચાર ખાણો	૧૪૫	
ચિન્મુક્તિ (ભુઓ અખેખીતા-શક્તિત્રયી)		
ચિત્તભેદ	૪૫	
ચિત્ત વિચારસંવાદ	૧૮,૧૫	
ચૈતન્યમાત્રા	૮૨,૮૩	
ચૌદ ભોક	૧૪૪	૬૬
ચૌદ વિષા		૬૬

ચૈાદમું કાંડ (ભુઓ “શતપથ”)

ક

કપા	૧૮
કાન્દોગ્ય	૬૩,૭૮

જ

જનક		૧૬૪
જહાંગીર	૨,૩,૧૩	
જતાશુનિ	૧૭	
જવકાયા (ભુઓ “દેહ”)	૭૭,૮૪	૧૪૩
જવન્મુક્ત (ભુઓ “અખેગીતા”)	૮૫	
જવેશ્વરભેદ (ભુઓ “અખેગીતા”)	૪૭,૧૫૦	
જેતલપુર	૨,૩	
જાનકાંડ	૬૦	

ત

તત્ત્વ	૧૪૮	૧૫૫
તત્ત્વ ઉદ્ય	૮૦	
તત્ત્વ ત્રિભાગ	૩૨,૫૫,	
	૮૦,૮૧	૭૧-૭૬
તુરીયા		૧૩૮
તુરીયાતીત		૧૪૬
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ	૬૪	
ત્રિગુણ		૫૭
ત્રિગુણપતિ		૫૭
ત્રિવર્ગ-ત્રિપુટી	૭૯	૧૪૫
ત્રિવૃત્તકરણ	૬૩,૬૪,૬૭	
ત્રિગુણીકરણ	૬૩	

દ

દર્શન (જુઓ પદ્દર્શન, ઉપદર્શન)

દયાનંદ

૧૭

દષ્ટતત્ત્વ

૫૧,૫૨,૫૩ ૭૯

દષ્ટસત્ય

૪૩

દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ

૪૩

દષ્ટ પદારથ

૭૬

દેહ (પ્રકારો)

૮૨-૮૪

૧૨૫-૧૩૭

૧૫૩

દ્વૈતાદ્વૈત

૧૫૧

દ્વૈતભેદ

૧૫૫

ધ

ધાતસાત

૧૫૫

ન

નરહર

૧૬,૧૭

નાગાજુર્ન

૮૧

નારદ ભક્તિસૂત્ર

૭૮

નારીકુંજર

૧૫૬

નાદાનુસંધાન

૭૬

નાદકલા (ધૂન્ય)

૭૮

નારાયણ

૧૭

નૃસિંહ તાપનીય

૭૬

ન્યાય (જુઓ દર્શન, ઉપદર્શન)

ન્યાયપ્રસ્થાન (જુઓ પ્રસ્થાન ત્રયી)

પ

પદો

૧૮

પરમપદ પ્રાપ્તિ

૧૮

પરા દેવતા	૭૮	
પંચદશી તાત્પર્ય	૧૮	
પંચપર્વા (અવિઘ્ના)		૬૫
પરાતપરશ્વહા		૬૧
પાશુપત(જુઓ“દર્શન ઉપદર્શન”)૧૪		૬૬,૬૭
પાંચરાત્ર(જુઓ“દર્શન ઉપદર્શન”)૧૪		
પુરુષ-પુરુષોત્તમ	૮૦-૮૧	૬૨
પુરંજન		૬૫,૧૫૨
પૂર્ણાનંદ	૧૭	
પ્રકૃતિશક્તિ (જુઓ “અખેગીતા”) ૮૦		
પ્રભાવતિ		૧૫૬
પ્રકરણ	૧૮,૬૨,૬૩	
પ્રણવભાષ્ય	૬૭	
પ્રણવ (જુઓ ‘પંચીકરણ,’ ‘વાણી’) ૬૬-૭૨, “શ્લોકશ્લોકા”	૭૬,૭૮-૮૦	૬૬,૬૭
પ્રપંચ		૧૪૯
પ્રસ્થાનત્રયી	૬૧	
પંચીકરણ	૧૮-૧૯	૨-૯૬
પંચીકરણનો ઇત્રેજ સાર		૧૫૭-૧૭૭
પંચીકરણ સંસ્કૃત	૧૭૮-૧૭૯	
પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય	૬૭	
પ્રણવસંબંધ	૬૭-૭૨	
પ્રણવ વિભાગ અને પંચતત્ત્વો	૭૨	
અપંચીકૃત માત્રા અને પંચીકૃત અણુઓ	૭૩	
હાલના વિજ્ઞાન સાથે પંચભૂતની પ્રક્રિયાની સરખામણી	૬૪	૧૪૭

ભૂતભેદની લહરી	૪૫	
લયયોગ સાથે સંબંધ	૭૫	
વિષયનો સારસંગ્રહ	૭૭-૮૬	
જીવબ્રહ્મની અભેદ ભાવના	૬૫	
જગતની ઉત્પત્તિ અને		
લયપ્રક્રિયા	૬૫	
જગત પ્રક્રિયામાં અને ઉપાસનામાં		
તાત્પર્ય નથી	૬૫	
દેહમાં તત્ત્વવિન્યાસ	૮૨-૮૩	
પ્રાણુભેદ		૧૪૩
પ્રેમાનંદ	૧,૧૧,૧૨	

ઘ

બ્રહ્મ (જુઓ, “અખો, અખેગીતા”) પદ, ૬૪	૬૧, ૬૨
બ્રહ્માનંદ	૫, ૧૬, ૧૭,
	૫૭
	૩, ૫૬, ૬૦
બ્રહ્મસૂત્ર	૬૭
જુટાજી	૧૬
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ	૭૯
બૌદ્ધમત (ચાર શાખા)	૮૦-૮૨
બિંદુ (શન્ય)	૭૭

ઙ

ભગવદ્ગીતા (જુઓ “ગીતા”)	૬૧, ૬૨, ૬૬
ભગવાનજી મહારાજ	૧૭
ભર્ગ	૬૩
ભક્તિ (“જુઓ અખો”)	૮૩
ભર્તૃહરિ	૬૯

જૂતભેદ	૪૪
ભાવભેદ	૫૧
ભાગવત	૧૪,૮૦,૮૧

મ

મહત્	૧૪૮
મહમદ સરી	૩
મહાપ્રભુ	૧૦
મહાવિષ્ણુ (જુઓ “પુરુષોત્તમ”)	૮૦,૮૨
મહામુક્ત (જુઓ “અખેગીતા”)	૪૭,૪૮,૪૯
મહાયાન (જુઓ “બૌદ્ધમત”)	
મહાવાક્ય	૬૪
માધ્યમિક (જુઓ “બૌદ્ધમત”)	
માંડૂક્ય	૭૬
મીમાંસા (જુઓ “દર્શન, ઉપદર્શન”)	
મોગલાઈ	૧
મોક્ષ	૮૫

ય

યોગ (વિભાગ)જુઓ “દર્શન, ઉપદર્શન”	૭૫
યોગાચાર (જુઓ “બૌદ્ધમત”)	

ર

રામ	૧૫૪
રુદ્ર	૧૫૬

લ

લક્ષણા	૧૫૫
લાલદાસ	૧૭
લીલાવપુ	૭૬
લિંગ	૫૩,૫૪,૫૫ ૧૪૮, ૧૫૧,૧૫૨

લિંગાયત

૮૩

ઘ

વસ્ત્રભાચાર્ય

૧૦

વતરેકકારણ

૭૭

વસિષ્ઠ

૧૫૪

વસુ

૧૫૬

વસુખંધુ

૮૧

વસ્તુ વૈરાગ્ય

૪૯,૫૦

વાચારંભણ

૧૫૦

વાણી

૩૯ ૧૩૯-૧૪૧

વાસના

૧૫૨-૧૫૩

વિઘ્ન

૬૮

વિઘારણ્ય

૬૭

વિકૃતનાથજી

૧૦

વિપરીતભાવના

૬૪

વિજ્ઞાનવાદ (જુઓ ઔદ્ધમત)

વિરહવેદના

૮૪

વિરહવૈરાગ્ય

૩૩ ૧૪-૧૬,૭૮

વિષણ્ણસહસ્રનામ

૬૧,૬૨

વીરશૈવ

૮૩

વેદ

૫૮

વેદાંતસાર

૬૭

વેદાંત (શાંકર)

૧૪,૧૮

વેદાંતી કવિઓ

૪-૫

વૈભાષિક (જુઓ “ઔદ્ધમત”)

વૈશેષિક (જુઓ “દર્શન, ઉગદર્શન”)

વૈકુંઠ

૧૫૩

જા

શતપથ (પ્રાક્ષિણ્ય)	૧૩૩
શબ્દશાસ્ત્ર (જુઓ “પ્રભુવ”)	૩૯
શંકરાચાર્ય	૨૫,૬૨,૬૭,૭૬
શંકરભાષ્ય	૪૬
શાસ્ત્ર	૬૨
શુક	૭૬
શૂન્યવાદ	૪૦,૪૧,૪૨ ૩૬,૮૦
શૂન્ય	૭૭
શૂન્યસ્વામિની (જુઓ “અખેગીતા”)	
શૈવાગમ	૫૪,૫૫
શ્રુતિપ્રસ્થાન (જુઓ “પ્રસ્થાનત્રયી”)	
શ્વેતકેતુ	૬૪

ઘ

પટ્ટદર્શન (જુઓ “દર્શન, ઉપદર્શન”)	૬૩,૮૨
----------------------------------	-------

ઙ

સનત્સુજાતીય	૬૧,૬૨
સર ટોમસરો	૨
સળંગ સૂત્ર	૧૩૫
સર્વાસ્તિવાદ (જુઓ “બૌદ્ધમત”)	
સામળ	૧
સૃષ્ટિ દષ્ટિવાદ	૪૩
સૃષ્ટિવાદ	૪૬
સાંખ્ય (જુઓ “પટ્ટદર્શન”)	
સૌક્યાગ	૩
સૌત્રાન્તિક (જુઓ “બૌદ્ધમત”)	
સ્મૃતિ પ્રસ્થાન (જુઓ “પ્રસ્થાનત્રયી”)	
સ્વયંજ્યોતિ	૫,૬

૧૯૨

ઢ

હરિકૃષ્ણ	૧૭	
હિરણ્મય પુરુષ	૮૧	૬૩
હીનયાન (જુઓ "બૌદ્ધમત")		
હુમાયુ (૫૫૧)		૧૫૬

સ

પરબ્રહ્મ (જુઓ પુરુષ)	૬૧, ૬૨
----------------------	--------

